Filosofia

M. TVLLII CICERONIS OFFICIORVM LIB. III.

CATO MAIOR, *uel* DE SENECTVTE: LAELIVS, *uel* DE AMICITIA.

PARADOXA STOICORVM VI.

SOMNIVM SCIPIONIS, EX LIB. VI. DE REPVBLICA.

Quæ qui leget, facile, quantum in ijs emendandis studium sit adhibitum, intelliget.

Additæ sunt in extremo opere uariæ lectiones è libris manu scriptis, & ex ingenio.

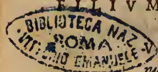

PARISIIS.
Ex officina Roberti Stephani typographi Regij.
M. D. XLIII.

M. TVLLII CICERONIS OFFICIORVM AD MARCVM FILIVM LIBER I.

QVANQVAM *te Marce fili annum iam audientem Cratippum, idque Athenis, abundare oportet præceptis, institutisque philosophiæ, propter summam & doctoris auctoritatem, & urbis, quorum alter te scientia augere potest, altera exemplis: tamen, ut ipse ad meã utilitatem semper cum Græcis Latina coniunxi, neque id in philosophia solum, sed etiã in dicendi exercitatione feci, idem tibi censeo faciendum, ut par sis in utriusque orationis facultate (quam quidẽ ad rem nos (ut uidemur) magnum attulimus adiumentũ hominibus nostris: ut non modo Græcarũ literarum rudes, sed etiam docti aliquantum se arbitrentur adeptos & ad dicendum, & ad iudicandũ. Quamobrem disces tu quidem à principe huius ætatis philosophorum, & disces, quàm diu uoles: (tam diu autem uelle debebis, quoad te, quãtum proficias, non pœnitebit) sed tamen nostra legens non multum à Peripateticis dissidentia, (quoniam utrique & Socratici, & Platonici esse uolumus) de rebus ipsis utere tuo iudicio. nihil enim impedio: orationẽ autem Latinam profecto legendis nostris efficies pleniorem. Nec uero hoc arroganter dictum existimari uelim. nã philosophandi scientiam concedens multis: quod est oratoris proprium, apte, distincte, ornatéque dicere, quoniam in eo studio ætatem consumpsi, si id mihi assu-*

mo, uideor id meo iure quodã modo uendicare. Quãobrem magnopere te hortor mi Cicero, *ut non solũ orationes meas, sed hos etiã de philosophia libros, qui iam se illis ferè æquarunt, studiose legas. uis enim dicendi maior est in illis, sed hoc quoque colendum est æquabile, & temperatum orationis genus.* Et id *quidem nemini uideo* Græcorũ *adhuc contigisse, ut idem utroque in genere laboraret, sequeretúrque & illud forense dicendi, & hoc quietum disputandi genus: nisi forte* Demetrius Phalereus *in hoc numero haberi potest, disputator subtilis, orator parum uehemens, dulcis tamẽ, ut* Theophrasti *discipulum possis agnoscere.* Nos *autem quantum in utroque profecerimus, aliorum sit iudicium: utrũque certe secuti sumus.* Equidem *&* Platonem *existimo, si genus id forense dicendi tractare uoluisset, grauissime, & copiosissime potuisse dicere: &* Demosthenem, *si illa, quæ à* Platone *didicerat, tenuisset, & pronunciare uoluisset, ornate, splendidéque facere potuisse. eodémque modo de* Aristotele, *&* Isocrate *iudico: quorum uterque suo studio delectatus, contempsit alterum.* Sed, *cum statuissem aliquid hoc tempore ad te scribere, & multa posthac, ab eo exordiri uolui maxime, quod & ætati tuæ esset aptissimum, & auctoritati meæ grauissimum. nam, cum multa sint in philosophia & grauia, & utilia, accurate, copioséque à philosophis disputata, latissime patere uidentur ea, quæ de officijs tradita ab illis, & præcepta sunt. nulla enim uitæ pars neque publicis, neque priuatis, neque forensibus, neque domesticis in rebus, neque si tecum agas quid, neque si cum altero contrahas, uacare officio potest: in eóque colendo sita uitæ est honestas omnis, &*

in negligendo turpitudo. Atque hæc quidem quæstio communis est omnium philosophorum. quis est enim, qui nullis officij præceptis tradendis philosophum se audeat dicere? sed sunt nonnullæ disciplinæ, quæ, propositis malorum & bonorum finibus, officium omne peruertunt. nam, qui summum bonum sic instituit, ut nihil habeat cum uirtute coniunctum, idque suis commodis, non honestate metitur: hic si sibi ipse consentiat, & non interdum naturæ bonitate uincatur, fit ut neque amicitiam colere possit, nec iustitiam, nec liberalitatem: fortis uero, dolorem summum malum iudicans: aut temperans, uoluptatem summum bonum statuens, esse certe nullo modo potest. Quæ quanquã ita sunt in promptu, ut res disputatione non egeat: tamen sunt à nobis alio loco disputata. Hæ disciplinæ igitur, si sibi cõsentaneæ esse uelint, de officio nihil queant dicere: neque ulla officij præcepta firma, stabilia, coniuncta naturæ tradi possunt, nisi aut ab ijs qui solam, aut ab ijs qui maxime honestatem propter se dicant expetendã. Itaque propria est ea præceptio Stoicorum, & Academicorũ, & Peripateticorum: quoniam Aristonis, Pyrrhonis, & Herilli iampridẽ explosa sententia est: qui tamen haberent ius suum disputandi de officio, si rerũ aliquem delectum reliquissent, ut ad officij inuentionem aditus esset. Sequemur igitur hoc quidẽ tempore, & in hac quæstione potissimum Stoicos, non ut interpretes, sed, ut solemus, è fontibus eorum, iudicio, arbitrióque nostro, quantum, quóque modo uidebitur, hauriemus. Placet igitur, quoniam omnis disputatio de officio futura est, ante definire, quid sit officium: quod à Panætio prætermissum esse miror. omnis enim, quæ

à ratione suscipitur de aliqua re institutio, debet à definitione proficisci: ut intelligatur, quid sit id, de quo disputetur. Omnis de officio duplex est quæstio. unum genus est, quod pertinet ad finem bonorum: alterum, quod positum est in præceptis, quibus in omnes partes usus uitæ confirmari possit. superioris generis huiusmodi exēpla sunt: Omniáne officia perfecta sint: Nunquid officium aliud alio maius sit, & quæ sunt generis eiusdem. quorum autem officiorum præcepta traduntur, ea, quanquam pertinent ad finem bonorum, tamen id minus apparet, quia magis ad institutionem uitæ communis spectare uidētur. de quibus est nobis his libris explicandū. Atque etiam alia diuisio est officij. nam & mediū quoddam officiū dicitur, & perfectum. Perfectum autem officium, rectum (opinor) uocemus, quod Græci κατόρθωμα: hoc autem, commune, quod ij καθῆκον uocant. atq; ea sic definiunt, ut rectum quod sit, id perfectum officiū esse definiant: mediū autem officium id esse dicant, quod cur factum sit, ratio probabilis reddi possit. Triplex igitur est, ut Panætio uidetur, consilij capiendi deliberatio. nam, honestúmne factū sit, an turpe, dubitant, id, quod in deliberationem cadit. in quo considerando, sæpe animi in contrarias sententias distrahūtur. Tum autem inquirunt, aut consultant ad uitæ commoditatem, iucunditatémque, ad facultates rerum, atq; copias, ad opes, ad potentiam, quibus & se possint iuuare, & suos, conducat id, nécne, de quo deliberant: quæ deliberatio omnis in rationem utilitatis cadit. Tertium dubitandi genus est, cum pugnare uidetur cum honesto id, quod uidetur esse utile. cum enim utilitas ad se rapere, hone-

stas contra reuocare ad se uidetur, fit, ut distrahatur in deliberando animus, afferátque ancipitem curam cogitandi. Hac in diuisione, cum præterire aliquid maximum uitium in diuidẽdo sit, duo prætermissa sunt. nec enim solum, utrum honestum, an turpe sit, deliberari solet: sed etiam duobus propositis honestis, utrum honestius: itémque duobus propositis utilibus, utrum utilius. ita, quam ille triplicem putauit esse rationem, in quinque partes distribui debere reperitur. Primum igitur est de honesto, sed dupliciter: tum pari ratione de utili: post de comparatione eorum disserendum. Principio generi animantium omni est à natura tributum, ut se, uitam, corpúsque tueatur, declinétque ea, quæ nocitura uideantur: omniáque, quæ sint ad uiuendum necessaria, inquirat, & paret, ut pastum, ut latibula, ut alia eiusdem generis. commune item animantium omnium est coniunctionis appetitus procreandi causa, & cura quædam eorum, quæ procreata sunt. Sed inter hominem, & belluã hoc maxime interest, quòd hæc tantum, quantum sensu mouetur, ad id solum, quod adest, quódque præsens est, se accommodat, paululum admodum sentiens præteritum, aut futurum: homo autem, qui rationis est particeps, per quam consequentia cernit, principia, & causas rerũ uidet, earúmque progressus, & quasi antecessiones non ignorat, similitudines comparat, rebúsq; præsentibus adiungit atque annectit futuras: facile totius uitæ cursum uidet, ad eámque degendã præparat res necessarias: eadémque natura ui rationis hominem conciliat homini & ad orationis, & ad uitæ societatem: ingenerátque in primis præcipuum quendã amo-

rem in eos qui procreati sunt: impellitq; ut hominum cœtus & celebrari inter se, & sibi obedire uelit: ob eásque causas studeat parare ea, quæ suppeditent ad cultum, & ad uictum, nec sibi soli, sed coniugi, liberis, cæterísque, quos charos habeat, tuerique debeat. Quæ cura exsuscitat etiam animos, & maiores ad rem gerendam facit. in primísque hominis est propria, ueri inquisitio, atque inuestigatio. Itaque, cũ sumus necessarijs negotijs, curísque uacui, tum auemus aliquid uidere, audire, ac discere: cognitionémque rerum aut occultarum, aut admirabiliũ, ad bene, beatéque uiuendum necessariam ducimus. ex quo intelligitur, quod uerum, simplex, sincerúmque sit, id esse naturæ hominis aptissimum. Huic ueri uidendi cupiditati adiũcta est appetitio quædam principatus, ut nemini parere animus bene informatus à natura uelit, nisi præcipienti, & docenti, aut utilitatis causa iuste & legitime imperanti: ex quo animi magnitudo existit, humanarúmque rerũ contemptio. Nec uero illa parua uis naturæ est, rationísque, quòd unum hoc animal sentit, quid sit ordo, quid sit quod deceat in factis dictísque, qui modus. itaque eorum ipsorum, quæ aspectu sentiuntur, nullum aliud animal pulchritudinem, uenustatem, conueniẽtiam partium sentit. quam similitudinem natura, ratióque ab oculis ad animum transferens, multo etiam magis pulchritudinem, constantiam, ordinem in consilijs, factísque conseruandum putat: cauétq;, nequid indecore, effœminatéue faciat: tum, in omnibus & opinionibus, & factis nequid libidinose aut faciat, aut cogitet. quibus ex rebus conflatur, & efficitur id, quod quærimus, honestum: quod etiã si nobilitatum non sit,

tamen honestum sit: quódque uere dicimus, etiam si à nullo laudetur, laudabile esse natura. Formam quidem *ipsam* Marce *fili, & tanquam faciē honesti uides: quæ si oculis cerneretur, mirabiles amores (ut ait* Plato) *excitaret sapientiæ.* Sed *omne, quod honestum est, id quatuor partium oritur ex aliqua. aut enim in perspicientia ueri, solertiáque uersatur: aut in hominum societate tuenda, tribuendóque suum cuique, & rerum contractarum fide: aut in animi excelsi atque inuicti magnitudine, ac robore: aut in omnium quæ fiunt, quǽque dicuntur, ordine & modo in quo inest modestia, & temperātia.* Quæ *quatuor quanquam inter se colligata, atque implicita sunt: tamen ex singulis certa officiorum genera nascuntur: uelut ex ea parte, quæ prima descripta est, in qua sapiētiam, & prudentiam ponimus, inest indagatio atque inuentio ueri: eiúsque uirtutis hoc munus est proprium. ut enim quisque maxime perspicit, quid in re quaque uerissimum sit, quíque & acutissime, & celerrime potest & uidere, & explicare rationem, is prudentissimus & sapientissimus rite haberi solet. quocirca huic, quasi materia, quam tractet, & in qua uersetur, subiecta est ueritas.* Reliquis *autem tribus uirtutibus necessitates propositæ sunt ad eas res parandas, tuendásque, quibus actio uitæ continetur: ut societas hominum, coniunctióque seruetur: & animi excellentia, magnitudóque cum in augendis opibus, utilitatibúsque & sibi, & suis comparandis, tum multo magis in his ipsis despiciendis eluceat.* Ordo *autem, & constantia, & moderatio, & ea quæ sunt his similia, uersantur in eo genere, ad quod adhibenda est actio quædā, non solum mētis agitatio.*

his enim rebus quæ tractantur in uita,modum quendam adhibentes,& ordinem,& honestatem,& decus conseruabimus. Ex *quatuor autem locis in quos honesti naturã,uimq; diuisimus, primus ille qui in ueri cognitione consistit,maxime naturã attingit humanã. omnes enim trahimur,& ducimur ad cognitionis,& scientiæ cupiditatem, in qua excellere pulchrum putamus: labi autem,errare, nescire, & decipi, & malum, & turpe ducimus .* In *hoc genere & naturali & honesto duo uitia uitanda sunt: unum,ne incognita pro cognitis habeamus, hísque temere assentiamus:quod uitium effugere qui uolet,(omnes autem uelle debebunt) adhibebit ad considerandas res & tempus,& diligentiã. alterum est uitium,quòd quidam nimis magnum studium,multámque operam in res obscuras,atque difficiles conferunt,easdémque non necessarias.quibus uitijs declinatis,quod in rebus honestis,& cognitione dignis operæ,curǽque ponetur,id iure laudabitur: ut in* A*strologia* C.S*ulpitium audiuimus,in* Geometria S*ex.* P*ompeium ipsi cognouimus, multos in* D*ialectica, plures in iure ciuili.quæ omnes artes in ueri inuestigatione uersantur:cuius studio à rebus agendis abduci,contra officium est . uirtutis enim laus omnis in actione consistit:à qua tamen sæpe fit intermissio,multiq; dantur ad studia reditus : tum agitatio mentis, quæ nunquam acquiescit , potest nos in studijs cogitationis & sine opera nostra continere.* O*mnis autem cogitatio motúsque animi aut in consilijs capiendis de rebus honestis & pertinentibus ad bene,beatéque uiuendum,aut in studijs scientiæ cognitionísque uersabitur.ac de primo quidem officij fonte diximus.* De *tribus autem reli-*

quis, latiſſime patet ea ratio, qua ſocietas hominum inter ipſos, & uitæ quaſi communitas continetur. cuius partes duæ ſunt: iuſtitia, in qua uirtutis ſplendor eſt maximus, ex qua boni uiri nominantur: & huic coniuncta beneficentia, quam eandem uel benignitatem, uel liberalitatem appellare licet. Sed iuſtitiæ primum munus eſt, ut ne cui quis noceat, niſi laceſſitus iniuria: deinde, ut communibus pro communibus utatur, priuatis autem ut ſuis. Sunt autem priuata nulla natura: ſed aut ueteri occupatione, ut qui quondam in uacua uenerunt: aut uictoria, ut qui bello potiti ſunt: aut lege, aut pactione, conditione, ſorte. ex quo fit, ut ager Arpinas Arpinatum dicatur, Tuſculanus Tuſculanorũ. Similíſque eſt priuatarum poſſeſſionum deſcriptio. ex quo, quia ſuum cuiuſque fit eorum, quæ natura fuerãt communia: quod cuique obtigit, id quiſque teneat. eo ſiquis ſibi plus appetet, uiolabit ius humanæ ſocietatis. Sed quoniam (ut præclare ſcriptum eſt à Platone) non nobis ſolum nati ſumus, ſed ortus noſtri partem patria, partem parentes uendicant, partem amici: atque (ut placet Stoicis) quæ in terris gignuntur, ad uſum hominum omnia creari, homines autem hominum cauſa eſſe generatos, ut ipſi inter ſe alij aliis prodeſſe poſſent: in hoc naturam debemus ducem ſequi, & communes utilitates in medium afferre, mutatione officiorum, dando, accipiendo, tum artibus, tum opera, tum facultatibus deuincire hominum inter homines ſocietatem. Fundamentum autẽ iuſtitiæ eſt fides, id eſt dictorũ, conuentorúmque conſtantia, & ueritas. ex quo, quanquam hoc uidebitur fortaſſe cuipiam durius, tamen audeamus imitari Stoicos, qui ſtudioſe ex-

quirunt unde uerba sint ducta, credamúsq;, quia fiat quod dictum est, appellatam fidẽ. Sed iniustitiæ duo genera sunt: unum eorum, qui inferunt: alterum eorum, qui ab ijs quibus infertur, si possint, non propulsant iniuriam. nam qui iniuste impetum in quẽpiam facit, aut ira, aut aliqua perturbatione incitatus, is quasi manus uiolẽter uidetur afferre socio: qui autem non defendit, nec obsistit, si potest, iniuriæ, tam est in uitio, quàm si parentes, aut amicos, aut patriam deserat. Atque illæ quidem iniuriæ, quæ nocendi causa de industria inferuntur, sæpe à metu proficiscuntur, cum is qui alteri nocere cogitat, timet ne nisi id alteri fecerit, ipse aliquo afficiatur incommodo. Maximam autem partem ad iniuriam faciendam aggrediuntur nonnulli, ut adipiscantur ea quæ concupierunt: in quo uitio latissime patet auaritia. Expetuntur autem diuitiæ tum ad usus uitæ necessarios, tum ad perfruendas uoluptates. In quibus autem maior est animus, in his pecuniæ cupiditas spectat ad opes, & ad gratificandi facultatẽ: ut nuper M. Crassus negabat ullam satis magnam pecuniam esse ei qui in Rep. princeps uellet esse, qui suis fructibus exercitum alere non posset. Delectant etiam magnifici apparatus, uitǽque cultus cum elegantia, & copia. quibus rebus effectum est, ut infinita pecuniæ cupiditas esset. Nec uero rei familiaris amplificatio nemini nocens uituperãda est: sed fugienda semper iniuria. Maxime autem adducuntur plerique, ut eos iustitiæ capiat obliuio, cum in imperiorum, honorũ, gloriǽue cupiditatem inciderint. Quod enim est apud Ennium,

" Nulla sancta societas, nec fides regni est,

id latius patet. nam quicquid eiusmodi est, in quo non possint plures excellere, in eo plerunque fit tanta contentio, ut difficillimum sit sanctam seruare societatem. Declarauit id modo tempestas C. Cæsaris, qui omnia iura diuina & humana peruertit propter eũ quem sibi ipse opinionis errore finxerat, principatum. Est autem in hoc genere molestum, quòd in maximis animis, splendidissimísque ingenijs plerunque existunt honoris, imperij, potentiæ, gloriæ cupiditates: quo magis cauẽdum est, ne quid in eo genere peccetur. Sed in omni iniustitia permultum interest, utrum perturbatione aliqua animi, quæ plerũque breuis est, & ad tempus, an consulto, & cogitata fiat iniuria. leuiora enim sunt ea, quæ repentino aliquo motu accidunt, quàm ea quæ meditata & præparata inferuntur. Ac de inferenda quidẽ iniuria satis dictum est. Prætermittendæ autem defensionis, deserendíque officij plures solent esse causæ. nam aut inimicitias, aut laborem, aut sumptus suscipere nolunt: aut etiam negligentia, pigritia, inertia, aut suis studijs, quibusdámue occupationibus sic impediuntur, ut eos, quos tutari debeant, desertos esse patiantur. Itaque uidendum est, ne non satis sit id quod apud Platonem est in philosophos dictum, quòd in ueri inuestigatione uersentur, quódque ea quæ plerique uehementer expetunt, de quibus inter se digladiari solent, contemnant, & pro nihilo ducant, propterea iustos esse. nam dum alterum iustitiæ genus assequuntur, inferenda ne cui noceant iniuria: in alterum incidunt. discendi enim studio impediti, quos tueri debent, deserunt. itaque eos ne ad Rempub. quidem accessuros putat, nisi coactos. æquius autem erat id uo

luntate fieri. nam hoc ipsum ita iustum est, quod recte fit, si est uoluntarium. Sunt etiam qui aut studio rei familiaris tuendæ, aut odio quodam hominum suum se negotium agere dicant, ne facere cuiquam uideantur iniuriam: qui dum altero iniustitiæ genere uacant, in alterum incurrunt. deserunt enim uitæ societatem, quia nihil conferunt in eam studij, nihil operæ, nihil facultatum. Quoniã igitur duobus generibus iniustitiæ propositis, adiunximus causas utriusque generis, easque res ante constituimus, quibus iustitia continetur: facile, quod cuiusque temporis officium sit, poterimus, nisi nosmet ipsos ualde amabimus, iudicare. est enim difficilis cura rerum alienarum: quanquam Terentianus ille Chremes humani nihil à se alienum putat. sed tamen, quia magis ea percipimus atque sentimus, quæ nobis ipsis aut prospera, aut aduersa eueniunt, quàm illa quæ cæteris, quæ quasi longo interuallo interiecto uidemus: aliter de illis, ac de nobis, iudicamus. Quocirca bene præcipiunt, qui uetant quicquam agere, quod dubites æquum sit an iniquum. æquitas enim lucet ipsa per se: dubitatio autem cogitationem significat iniuriæ. Sed incidunt sæpe tempora, cum ea quæ maxime uidentur digna esse iusto homine, eóque quem uirum bonum dicimus, commutantur, fiuntq; contraria: ut, non reddere depositum, etiã ne furioso promissum facere, quæque pertinent ad ueritatem, & ad fidem, ea negare interdum, & non seruare sit iustum. referri enim decet ad ea, quæ proposui in principio, fundamenta iustitiæ: primum ut ne cui noceatur, deinde, ut communi utilitati seruiatur. ea cum tẽpore commutãtur, commutatur officium, ut non semper sit idem.

potest enim accidere promissum aliquod, & conuentum, ut id effici sit inutile uel ei cui promissum sit, uel ei qui promiserit. nam si (ut in fabulis est) Neptunus, *quod* Theseo *promiserat, non fecisset,* Theseus *filio* Hippolyto *non esset orbatus. ex tribus enim optatis (ut scribitur) hoc erat tertium quod de* Hippolyti *interitu iratus optauit: quo impetrato, in maximos luctus incidit.* Nec *promissa igitur seruanda sunt ea, quæ sint ijs quibus promiseris, inutilia: nec si plus tibi nocẽãt, quàm illi prosint, cui quidem promiseris, contra officium est, maius damnum anteponi minori: ut, si constitueris te cuipiam aduocatum in rem præsentem esse uenturum, atque interim grauiter ægrotare filius cœperit, non sit contra officium, non facere quod dixeris: magisque ille, cui promissum sit, ab officio discedat, si se destitutum queratur.* Iam *illis promissis non standum esse, quis non uidet, quæ coactus quis metu, aut deceptus dolo promiserit? quæ quidem pleraque iure prætorio liberantur, nonnulla legibus.* Existunt *etiam iniuriæ sæpe calumnia quadam, & nimis callida, & malitiosa iuris interpretatione. ex quo illud,* Summum *ius summa iniuria, factum est iam tritum sermone prouerbium.* Quo *in genere etiam in* Repub. *multa peccantur: ut ille, qui cum triginta dierum essent cum hoste pactæ induciæ, noctu populabatur agros, quòd dierum essent pactæ, non noctium induciæ.* Nec *noster quidem probandus est: si uerum est,* Q. Fabium Labeonem, *seu quem alium (nihil enim præter auditum habeo) arbitrum* Nolanis, & Neapolitanis *de finibus agri à* Senatu *datum, cum ad locũ uenisset, cum utrisque separatim locutum, ne cupide quid agerent,*

nec appeterent, atque ut regredi, quàm progredi mallent. id cum utrique fecissent, aliquantum agri in medio relictum est. itaque illorum fines, sicut ipsi dixerant, terminauit: in medio relictum quod erat, populo Ro. adiudicauit. decipere hoc quidem, non iudicare est. quocirca in omni re fugiẽda est talis solertia. Sunt autem quædam officia etiam aduersus eos seruanda, à quibus iniuriam acceperis. est enim ulciscendi, & puniendi modus: atque haud scio an satis sit eum, qui lacessierit, iniuriæ suæ pœnitere, ut ipse ne quid tale posthac committat, & cæteri sint ad iniuriam tardiores. Atque in Rep. maxime conseruãda sunt iura belli. nam cum sint duo genera decertandi, unum per disceptationem, alterum per uim: cúmque illud proprium sit hominis, hoc belluarum: confugiendum est ad posterius, si uti non licet superiore. Quare suscipienda quidem bella sunt ob eam causam, ut sine iniuria in pace uiuatur: parta autem uictoria conseruandi sunt ij, qui non crudeles in bello, nec immanes fuerunt: ut maiores nostri Tusculanos, AEquos, Volscos, Sabinos, Hernicos in ciuitatem etiam acceperũt: at Carthaginem & Numantiam funditus sustulerunt. nollem Corinthum: sed credo illos secutos opportunitatem loci maxime, ne posset aliquando ad bellum faciendum locus ipse adhortari. Mea quidem sententia, paci, quæ nihil habitura sit insidiarũ, semper est consulẽdum. in quo si mihi obtemperatũ esset, si non optimam, at aliquam Remp. quæ nunc nulla est, haberemus. & cum ijs quos ui deuiceris, consulendũ est: tum ij qui armis positis ad imperatorũ fidem confugiũt, quamuis murum aries percusserit, recipiendi sunt. in quo tantopere apud nostros

iustitia culta est, ut ij qui ciuitates, aut nationes deuictas bello in fidem recepissent, earum patroni essent more maiorũ. ac belli quidem æquitas sanctissime fœciali populi R. iure perscripta est. ex quo intelligi potest nullum bellum esse iustum, nisi quod aut rebus repetitis geratur, aut denunciatum ante sit & indictum. Pompilius imperator tenebat prouinciam, in cuius exercitu Catonis filius tyro militabat. cum autẽ Pompilio uideretur unam dimittere legionẽ, Catonis quoque filium, qui in eadem legione militabat, dimisit. sed cum amore pugnandi in exercitu remansisset, Cato ad Põpilium scripsit, ut si eum pateretur in exercitu remanere, secundo eum obligaret militiæ sacramento, quia priore amisso, iure pugnare cum hostibus non poterat. adeò summa erat obseruatio in bello mouendo. Marci quidem Catonis senis est epistola ad Marcum filium, in qua scripsit se audisse eum missum factum esse à Consule, cum in Macedonia bello Persico miles esset. Monet igitur ut caueat, ne prælium ineat: negat enim ius esse, qui miles non sit, pugnare cum hoste. Equidem illud etiam animaduerto, quòd qui proprio nomine perduellis esset, is hostis uocaretur, lenitate uerbi tristitiam rei mitigante. hostis enim apud maiores nostros is dicebatur, quem nunc peregrinum dicimus: indicant duodecim tabulæ, AVT status dies cum hoste: itémque, ADVERSVS hostem æterna auctoritas. Quid ad hanc mansuetudinem addi potest, eum quicum bella geras, tam molli nomine appellare? quanquam id nomen durius effecit iam uetustas: à peregrino enim recessit, & proprie in eo qui contra ferret arma, remansit. Cum uero de imperio decertatur, bel-

lóque quæritur gloria, causas omnino subesse tamen oportet easdem, quas dixi paulo ante iustas causas esse bellorum. Sed ea bella quibus imperij gloria proposita est, minus acerbe gerēda sunt. Vt enim cum ciuiliter contendimus, aliter si est inimicus, aliter si competitor: cum altero certamē honoris & dignitatis est, cum altero capitis, & famæ: sic cum Celtiberis, cum Cimbris bellum ut cum inimicis gerebatur, uter esset, non uter imperaret: cum Latinis, Sabinis, Samnitibus, Pœnis, Pyrrho de imperio dimicabatur. Pœni fœdifragi, crudelis Annibal, reliqui iustiores. Pyrrhi quidem de captiuis reddendis illa præclara sententia est,

›› *Nec mi aurum posco, nec mi pretium dederitis:*
›› *Nec cauponantes bellum, sed belligerantes,*
›› *Ferro, non auro uitam cernamus utrique.*
›› *Vósne uelit, an me regnare hera, quídue ferat sors,*
›› *Virtute experiamur. & hoc simul accipe dictum.*
›› *Quorum uirtuti, belli fortuna pepercit,*
›› *Eorundem me libertati parcere certum est.*
›› *Dono: ducite: dóque uolentibus cum magnis dijs.*

Regalis sanè & digna AEacidarum genere sententia. Atque etiam, siquid singuli, temporibus adducti, hosti promiserint, est in eo ipso fides seruanda. Vt primo Punico bello Regulus captus à Pœnis, cum de captiuis commutandis Romam missus esset, iurassétque se rediturum, primum ut uenit, captiuos reddendos in Senatu non censuit: deinde, cum retineretur à propinquis, & ab amicis, ad supplicium redire maluit, quàm fidem hosti datam fallere. Ac de bellicis quidem officijs satis dictum est. Meminerimus autem & aduersus infimos iustitiam esse seruandam. Est autem infima

conditio & fortuna seruorum: quibus non male præcipiunt, qui ita iubent uti, ut mercenarijs ad operam exigendam & iusta præbenda. Cum autem duobus *modis, id est aut ui, aut fraude fiat iniuria: fraus quasi uulpeculæ, uis leonis uidetur: utrunque alienissimum ab homine est, sed fraus odio digna maiore.* Totius *autem iniustitiæ nulla capitalior est, quàm eorum qui tum, cum maxime fallunt, id tamen agunt, ut uiri boni esse uideantur. de iustitia satis dictũ est.* Deinceps *(ut erat propositum) de beneficentia, ac liberalitate dicatur. qua quidem nihil est naturæ hominis accommodatius: sed habet multas cautiones: uidendum est enim primum, ne obsit benignitas & ijs ipsis quibus benigne uidebitur fieri, & cæteris: deinde ne maior benignitas sit, quàm facultas: tum ut pro dignitate cuique tribuatur. id enim est iustitiæ fundamentum: ad quam hæc referẽda sunt omnia. nam & qui gratificantur cuipiam, quod obsit illi cui prodesse uelle uideantur, non benefici, neque liberales, sed perniciosi assentatores iudicãdi sunt: & qui alijs nocent, ut in alios liberales sint, in eadem sunt iniustitia, ut si in suam rem aliena conuertãt.* Sunt *autem multi, & quidem cupidi splendoris, & gloriæ, qui eripiunt ab alijs, quod alij largiantur: hique arbitrantur se beneficos in suos amicos uisum iri, si locupletent eos quacunque ratione.* Id *autem tantum abest ab officio, ut nihil magis officio possit esse contrarium.* Videndum *est igitur, ut ea liberalitate utamur, quæ prosit amicis, noceat nemini.* Quare L. Syllæ, & C. Cæsaris *pecuniarũ translatio à iustis dominis ad alienos nõ debet liberalis uideri. nihil enim est liberale, quod nõ sit idem iustum.*

Alter locus erat cautionis, ne benignitas maior esset quàm facultates: quòd qui benigniores uolunt esse, quàm res patitur, primum in eo peccant, quòd iniuriosi sunt in proximos. quas enim copias his & suppeditari æquius est, & relinqui, eas transferunt ad alienos. Inest autem in tali liberalitate cupiditas rapiendi plerunque & auferendi per iniuriã, ut ad largiendum suppetant copiæ. Videre etiam licet plerosque non tam natura liberales, quàm quadã gloria ductos, ut benefici uideantur, facere multa, quæ ab ostentatione proficisci magis quàm à uoluntate uideantur. Talis autem simulatio uanitati est coniunctior, quàm aut liberalitati, aut honestati. Tertium est propositum, ut in beneficentia delectus esset dignitatis. in quo & mores eius erunt spectandi, in quem beneficium conferetur, & animus erga nos, & communitas, ac societas uitæ, & ad nostras utilitates officia ante collata. quæ ut concurrãt omnia, optabile est: sin minus, plures causæ, maioréſq; ponderis plus habebunt. Quoniam autem uiuitur non cum perfectis hominibus, plenéque sapiẽtibus, sed cum ijs in quibus præclare agitur, si sint simulacra uirtutis: etiam hoc intelligendum puto, neminem omnino esse negligẽdum, in quo aliqua significatio uirtutis appareat: colendũ autem esse ita quenque maxime, ut quisque maxime uirtutibus his lenioribus erit ornatus, modestia, temperantia, ac ipsa, de qua iam multa dicta sunt, iustitia. nam fortis animus, & magnus in homine non perfecto, nec sapiente feruentior plerũque est: illæ uero uirtutes bonum uirum uidentur potius attingere. atque hæc in moribus considerentur. De beneuolẽtia autẽ quam quisque habeat

erga nos, primum illud eſt in officio, ut ei plurimum tribuamus, à quo plurimum diligimur: ſed beneuolentiam non adoleſcentulorum more, ardore quodam amoris, ſed ſtabilitate potius & conſtantia iudicemus. Sin erunt merita, ut non ineunda, ſed referenda ſit gratia, maior quædam cura adhibenda eſt. nullum enim officium referenda gratia magis neceſſarium eſt. Quòd ſi ea quæ acceperis utẽda, maiore mẽſura (ſi modo poſſis) iubet reddere Heſiodus: quidnam beneficio prouocati facere debemus? an non imitari agros fertiles, qui multo plus afferũt, quàm acceperunt? Etenim ſi in eos quos ſperamus nobis profuturos, non dubitamus officia cõferre: quales in eos eſſe debemus, qui iam profuerunt? Nam cum duo genera liberalitatis ſint, unum dandi beneficij, alterum reddendi: demus, néc ne, in noſtra poteſtate eſt: nõ reddere, uiro bono nõ licet, ſi modo id facere poſſit ſine iniuria. Acceptorum autem beneficiorum ſunt delectus habẽdi: nec dubium, quin maximo cuique plurimum debeatur. In quo tamen in primis, quo quiſque animo, ſtudio, beneuolentia fecerit, ponderandum eſt. multi enim multa faciunt temeritate quadam, ſine iudicio, uel modo in omnes, uel repentino quodam, quaſi uento, impetu animi incitati. quæ beneficia æque magna non ſunt habenda, atque ea quæ iudicio, conſiderate, conſtantérque delata ſunt. Sed in collocando beneficio, & in referenda gratia, ſi cætera paria ſunt, hoc maxime officij eſt, ut quiſque maxime opis indigeat, ita ei potiſſimũ opitulari. quod contra fit à pleriſque: à quo enim plurimum ſperãt, etiam ſi ille his non eget, tamen ei potiſſimum inſeruiunt. Optime autem ſocietas hominum, coniunctióque

seruabitur, si ut quisque erit coniunctissimus, ita in eum benignitatis plurimum conferetur. Sed quæ naturæ principia sint communitatis & societatis humanæ, repetendum altius uidetur. est enim primum quod cernitur in uniuersi generis humani societate. eius autem uinculum est ratio, & oratio, quæ docendo, discendo, communicando, disceptando, iudicando conciliat inter se homines, coniungítque naturali quadam societate. Neque *ulla re longius absumus à natura ferarum: in quibus inesse fortitudinem sæpe dicimus, ut in equis, in leonibus iustitiam, æquitatem, bonitatem non dicimus. sunt enim rationis & orationis expertes.* Ac *latissime quidem patens hominibus inter ipsos omnibus inter omnes societas hæc est. in qua omnium rerum, quas ad communem usum hominum natura genuit, est seruanda communitas, ut quæ descripta sunt legibus & iure ciuili, hæc ita teneantur, ut sit constitutum: è quibus ipsis cætera sic obseruentur, ut in* Græcorum *prouerbio est,* A*micorum omnia esse communia.*Omnia *autem communiá hominum uidentur ea quæ sunt generis eiusdem, quod ab* Ennio *positum in una re, transferri per multas potest:*

„ Vt *homo, qui erranti comiter monstrat uiam,*
„ *Quasi lumen de suo lumine accendat, facit,*
„ Vt *nihilominus ipsi luceat, cum illi accenderit.*

*una enim ex re satis præcipitur, ut, quicquid sine detrimento possit commodari, id tribuatur cuique, uel ignoto.*Ex *quo sunt illa communia,* Non *prohibere aquam profluẽtem:*Pati *ab igne ignem capere:* Siquis *uelit consilium fidele deliberanti dare. quæ sunt ijs utilia, qui*

accipiunt: danti non molesta. Quare & his utendum est, & semper aliquid ad communem utilitatem afferendum. Sed quoniam copiæ paruæ singulorum sunt, eorū autem, qui his egeant, infinita est multitudo, uulgaris liberalitas referenda est ad illum Ennij *finem:*
» Nihilominus ut ipsi luceat: ut facultas sit, qua in nostros simus liberales. Gradus autem plures sunt societatis hominum. ut enim ab illa discedatur infinitate, propior est eiusdem gentis, nationis, linguæ, qua maxime homines coniunguntur: interius etiam est, eiusdem esse ciuitatis. multa sunt enim ciuibus inter se communia, forū, fana, porticus, uiæ, leges, iura, iudicia, suffragia, consuetudines præterea & familiaritates, multǽque cum multis res, rationésq; contractæ. Arctior uero colligatio est, societas propinquorū. ab illa enim immensa societate humani generis, in exiguum, angustúmque concluditur. nam cum sit hoc natura commune omnium animantium, ut habeant libidinem procreandi: prima societas in ipso est coniugio, proxima in liberis, deinde una domus, communia omnia. id autē est principium urbis, & quasi seminarium Reip. Sequuntur fratrum coniūctiones, post consobrinorum sobrinorúmque: qui cum una domo iam capi nō possint, in alias domos, tanquam in colonias, exeunt. Sequūtur connubia & affinitates: ex quibus etiam plures propinqui. quæ propagatio & soboles, origo est Rerūp. Sanguinis autem coniunctio & beneuolentia deuincit charitate homines. magnum est enim eadem habere monimenta maiorū, eisdem uti sacris, sepulcra habere communia. Sed omniū societatum nulla præstantior est, nulla firmior, quàm cum uiri boni, moribus similes, sunt familiaritate con-

iuncti. illud enim honestum, quod sæpe diximus, etiã si in alio cernimus, tamen nos mouet, atque illi in quo id inesse uidetur, amicos facit. Et quanquã omnis uirtus nos ad se allicit, facitque ut eos diligamus, in quibus ipsa inesse uideatur: tamẽ iustitia & liberalitas id maxime efficit. nihil autem est amabilius, nec copulatius, quàm morum similitudo bonorũ. in quibus enim eadem studia sunt eædémq; uolũtates, in his fit, ut æque quisque altero delectetur, ac se ipso: efficitúrq; id quod Pythagoras uult in amicitia, ut unus fiat ex pluribus. Magna etiam illa cõmunitas est, quæ conficitur ex beneficijs ultro citróque datis, acceptísq;. quæ mutua & grata dum sunt, inter quos ea sunt, firma deuinciũtur societate. Sed cum omnia ratione animóq; lustraueris, omniũ societatum nulla est gratior, nulla charior, quàm ea quæ cum Rep. est unicuique nostrum. chari sunt parentes, chari liberi, propinqui, familiares: sed omnes omnium charitates patria una complexa est. pro qua quis bonus dubitet mortem oppetere, si ei sit profuturus? Quo est detestabilior istorum immanitas, qui lacerarũt omni scelere patriã, & in ea funditus delenda occupati & sunt, & fuerunt. Sed si contentio quædam, & comparatio fiat, quibus plurimum tribuendũ sit officij: principes sunt patria, & parentes, quorum beneficijs maxime obligati sumus: proximi liberi, totáq; domus quæ spectat in nos solos, neque aliud ullum potest habere perfugium: deinceps bene conuenientes propinqui, quibus communis etiã plerũque fortuna est. Quãobrem necessaria uitæ præsidia debentur ijs maxime, quos ante dixi: uita autem uictúsq; communis, consilia, sermones, cohortationes, consolationes, interdum etiam

obiurgationes in amicis uigent maxime: éstque ea iucundissima amicitia, quam similitudo morum coniugauit. Sed *in his omnibus officijs tribuendis, uidendũ erit, quid cuique maxime necesse sit, & quid quisque nobiscum, uel sine nobis aut possit cõsequi, aut non possit. ita non ijdem erunt necessitudinum gradus, qui & temporum. súntque officia, quæ alijs magis, quàm alijs, debeantur: ut, uicinum citius adiuueris in frugibus percipiendis, quàm aut fratrem, aut familiarem. at si lis in iudicio sit, propinquũ potius, & amicum, quàm uicinum defenderis.* Hæc *igitur, & talia circunspiciẽda sunt in omni officio: & consuetudo, exercitatióque capienda, ut boni ratiocinatores officiorum esse possimus, &* addendo, deducendóque *uidere, quæ reliqui summa fiat:* ex quo, quantum cuique debeatur, *intelligas.* Sed, *ut nec medici, nec imperatores, nec oratores, quanuis artis præcepta perceperint, quicquam magna laude dignum sine usu, & exercitatione consequi possunt: sic officij conseruandi præcepta traduntur illa quidem, ut faciamus ipsi: sed rei magnitudo usum quoque, exercitationémque desiderat. atque ab ijs rebus, quæ sunt in iure societatis humanæ, quemadmodum ducatur honestum, ex quo ortum est officium, satis ferè diximus.* Intelligendum *est autem, cum proposita sint genera quatuor, è quibus honestas, officiúmque manaret, splendidissimum uideri, quod animo magno, elatóque, humanásque res despiciente factum sit. itaque in probris maxime in promptu est, siquid tale dici potest:*

›› Vos *etenim iuuenes animum geritis muliebrem,*
›› *Illáque uirgo uiri. & siquid huiusmodi:*

tum esse cupiditate uincendi: sic ut quisque animi magnitudine maxime excellit, ita maxime uult princeps omnium esse, uel potius solus esse. difficile autem est, cum præstare omnibus concupieris, seruare æquitatem, quæ est iustitiæ maxime propria. Ex *quo fit, ut neque disceptatione uinci se, nec ullo publico, ac legitimo iure patiantur: existúntq; in* Rep. *plerúque largitores, & factiosi, ut opes quammaximas consequantur, & sint ui potius superiores, quàm iustitia pares.* Sed *quo difficilius, hoc præclarius. nullum enim est tempus, quod iustitia uacare debeat.* Fortes *igitur, & magnanimi sunt habendi, non qui faciunt, sed qui propulsant iniuriam.* Vera *autem, & sapiens animi magnitudo honestum illud, quod maxime natura sequitur, in factis positum, non in gloria iudicat, principémque se esse mauult, quàm uideri.* Etenim *qui ex errore imperitæ multitudinis pendet, hic in magnis uiris non est habendus. facillime autem ad res iniustas impellitur, ut quisque est altissimo animo & gloriæ cupido. qui locus est sanè lubricus, quòd uix inuenitur, qui laboribus susceptis, periculísque aditis, non quasi mercedem rerum gestarum desideret gloriam.* Omnino *fortis animus, & magnus duabus rebus maxime cernitur: quarum una in rerum externarum despiciētia ponitur, cũ persuasum sit nihil hominẽ, nisi quod honestũ, decorúmque sit, aut admirari, aut optare, aut expetere oportere, nullíque neque homini, neque perturbationi animi, nec fortunæ succũbere. altera est res, ut, cum ita sis affectus animo, ut supra dixi, res geras magnas illas quidem, & maxime utiles, sed ut uehementer arduas, plenásque laborum, & periculorũ, tum causa ui-*

tæ,tum multarum rerum,quæ ad uitam pertinent.harum rerum duarum splendor omnis, & amplitudo est, addo etiam utilitatem in posteriore. causa autem, & ratio efficiẽs magnos uiros est in priore.in eo enim est illud,quod excellentes animos,& humana contemnentes facit.Id autem ipsum cernitur in duobus,si & solum id,quod honestum sit,bonum iudices,& ab omni animi perturbatione liber sis.nam & ea,quæ eximia plerisque,& præclara uidentur,parua ducere, eáque ratione stabili, firmáque contemnere,fortis animi,magníque dicendum est:& ea,quæ uidentur acerba,quæ multa,& uaria in hominum uita,fortunáque uersantur, ita ferre,ut nihil à statu naturæ discedas, nihil à dignitate sapientis, robusti animi est, magnǽque constantiæ.Non est autem consentaneũ,qui metu non frangatur,eum frangi cupiditate:nec,qui inuictum se à labore præstiterit, uinci à uoluptate. Quamobrem & hæc uitanda sunt,& pecuniæ fugiẽda cupiditas.nihil enim est tam angusti animi,támque parui,quàm amare diuitias: nihil honestius, magnificentiúsque, quàm pecuniam contemnere,si non habeas:si habeas,ad beneficentiam, liberalitatémque conferre. Cauenda est etiam gloriæ cupiditas, ut supra dixi. eripit enim libertatem, pro qua magnanimis uiris omnis debet esse contentio.Nec uero imperia expetenda,ac potius non accipienda interdũ, aut deponenda nonnunquam, uacandum autem est omni animi perturbatione,tum cupiditate,& metu,tum etiam ægritudine, & uoluptate animi,& iracundia, ut tranquillitas animi adsit,& securitas,quæ afferat tum constantiam,tum etiam dignitatem. Multi autem & sunt, & fuerunt,qui eam,

quam dico, tranquillitatem expetentes, à negotijs publicis se remouerunt, ad otiúmque perfugerunt. In his & nobilissimi philosophi, longéque principes, & quidam homines seueri, & graues nec populi, nec principum mores ferre potuerunt: uixerúntque nonnulli in agris delectati re sua familiari. his idem propositum fuit, quod & regibus, ut ne qua re egerent, ne cui parerent, libertate uterentur, cuius proprium est sic uiuere ut uelis. Quare, cum hoc commune sit potentiæ cupidorum cum ijs, quos dixi, otiosis: alteri se adipisci id posse arbitrantur, si opes magnas habeant: alteri, si contenti sint & suo, & paruo. in quo quidem neutrorum omnino contemnenda est sententia: sed & facilior, & tutior, & minus alijs grauis, aut molesta uita est otiosorum: fructuosior autem hominum generi, & ad claritatem, amplitudinémque aptior eorum, qui se ad Remp. & ad magnas res gerendas accommodauerunt. Quapropter & his forsitan concedendum sit Rempub. non capessentibus, qui excellenti ingenio, doctrinæ sese dediderunt: & ijs qui aut ualetudinis imbecillitate, aut aliqua grauiore causa impediti, à Rep. recesserunt, cum eius administrãdæ potestatem alijs, laudémque concederent. Quibus autem talis nulla est causa, si despicere se dicant ea, quæ plerique admirentur, imperia, & magistratus, his non modo non laudi, uerum etiam uitio dandum puto. Quorum iudicium in eo, quòd gloriam contemnant, & pro nihilo putẽt, difficile factu est non probare: sed uidentur labores, & molestias tum offensionum, tum repulsarũ, quasi quandam ignominiam, timere, & infamiã. Sunt enim qui in rebus contrarijs parum sibi constent: uolupta-

tem seuerissime contemnant, in dolore sint molliores: gloriam negligant, frangantur infamia: atque ea quidem non satis constanter. Sed *ijs, qui habent à natura adiumenta rerum gerendarum, abiecta omni cunctatione adipiscendi magistratus sunt, & gerenda* Resp. *est. nec enim aliter aut regi ciuitas, aut declarari animi magnitudo potest.* Capessentibus *autẽ* Remp. *nihil minus quàm philosophis, haud scio an magis etiam, & magnificentia, & despicientia adhibenda est rerum humanarum, quam sæpe dico, & tranquillitas animi, atque securitas. siquidem nec anxij futuri sunt, & cum grauitate, constantiáque uicturi.* Q*uæ eo faciliora sunt philosophis, quo minus patent multa in eorum uita, quæ fortuna feriat: & quo minus multis rebus egent: & quia, siquid aduersi eueniat, tam grauiter cadere non possunt.* Q*uocirca non sine causa maiores motus animorũ concitantur: maioráque efficienda* Remp. *gerentibus, quàm quietis: quo magis his & magnitudo animi est adhibenda, & uacuitas ab angoribus.* Ad *rem gerendam autem qui accedit, caueat, ne id modo consideret, quàm illa res honesta sit: sed etiã, ut habeat efficiendi facultatem. in quo ipso considerandum est, ne aut temere desperet propter ignauiã, aut nimis confidat propter cupiditatem. in omnibus autem negotijs prius, quàm aggrediare, adhibenda est præparatio diligens.* Sed *cum plerique arbitrentur res bellicas maiores esse, quàm urbanas: minuẽda est hæc opinio. multi enim bella sæpe quæsiuerũt propter gloriæ cupiditatem: atque in magnis animis, ingenijsque id plerũque contingit, eóque magis, si sunt ad rem militarem apti, & cupidi bellorum gerendorum.* Vere

autem si uolumus iudicare, multæ res extiterunt urbanæ maiores, clarioréſque, quàm bellicæ. Quãuis enim Themiſtocles *iure laudetur, & ſit eius nomen, quàm* Solonis, *illuſtrius: citetúrque* Salamis *clariſſimæ teſtis uictoriæ, quæ anteponatur conſilio* Solonis, *ei, quo primum conſtituit* Areopagitas: *non minus præclarum hoc, quàm illud, iudicandum eſt. illud enim ſemel profuit, hoc ſemper proderit ciuitati: hoc conſilio leges* Athenienſium, *hoc maiorum inſtituta ſeruantur.* Et Themiſtocles *quidem nihil dixerit, in quo ipſe* Areopagum *adiuuerit: at ille adiuuit* Themiſtoclem. *eſt enim bellum geſtum conſilio* Senatus *eius, qui à* Solone *erat conſtitutus.* Licet *eadem de* Pauſania, Lyſandróque *dicere. quorum rebus geſtis quanquam imperium* Lacedæmoniorum *dilatatum putatur, tamen ne minima quidem ex parte* Lycurgi *legibus, & diſciplinæ conferẽdi ſunt: quinetiã ob has ipſas cauſas & paratiores habuerunt exercitus, & fortiores.* Mihi *quidem neque pueris nobis,* M. Scaurus C. Mario, *neque cum uerſaremur in* Rep. Q. Catulus Cn. Pompeio *cedere uidebatur. parua enim ſunt foris arma, niſi eſt conſilium domi.* Nec *plus* Africanus, *ſingularis & uir & imperator, in excidenda* Numantia Reip. *profuit, quàm eodem tempore* P. Naſica *priuatus, cum* Ti. Gracchũ *interemit. quanquam hæc quidem res non ſolum ex domeſtica eſt ratione. attingit enim & bellicam, quoniam ui, manúque confecta eſt. ſed tamen id ipſum geſtum eſt conſilio urbano ſine exercitu.* Illud *autem optimum eſt, in quo me inuadi ſolere ab inuidis, & improbis audio:*

" Cedant arma togæ: concedat laurea linguæ.

Vt enim alios omittam, nobis Remp. *gubernãtibus nón ne togæ arma cessere? neque enim in* Rep. *periculum fuit grauius unquam, nec maius otium. ita consilijs, diligentiâque nostra celeriter de manibus audacissimorum ciuium delapsa arma ipsa ceciderunt.* Q*uæ res igitur gesta est unquam in bello tanta? quis trium phus conferendus? licet enim* Marce *fili apud te gloriari, ad quem & hæreditas huius gloriæ, & factorũ imitatio pertinet.* Mihi *quidẽ certe uir abundans bellicis laudibus* Cn. Pompeius *multis audientibus hoc tribuit, ut diceret frustra se tertium triumphum deportaturum fuisse, nisi meo in* Rep. *beneficio, ubi triũpharet, esset habiturus.* Sunt *ergo domesticæ fortitudines non inferiores militaribus: in quibus plus etiam, quàm in his, operæ, studijque ponendum est. omnino enim illud honestum, quod ex animo excelso, magnificóque quærimus, animi efficitur, non corporis uiribus. exercendum tamen est corpus, & ita afficiendum, ut obedire consilio, rationique possit in exequendis negotijs, & in labore tolerando.* Honestum *autem id, quod exquirimus, totum est positum in animi cura, & cogitatione. in quo non minorem utilitatem afferunt, qui togati* Reip. *præsunt, quàm qui bella gerunt. itaque eorum consilio sæpe aut non suscepta, aut confecta bella sunt, nonnunquam etiam illata, ut* M. Catonis *consilio bellum tertium* Punicum*: in quo etiam mortui ualuit auctoritas.* Q*uare expetenda quidem magis est decernendi ratio, quàm decertandi fortitudo: sed cauendum, ne id bellãdi magis fuga, quàm utilitatis ratione faciamus.* Bellum *autem ita suscipiatur, ut nihil aliud, nisi pax quæsita uideatur.* Fortis *uero animi, & con-*

stantis est non perturbari in rebus asperis, nec tumultuantem de gradu deijci, ut dicitur: sed præsentis animi uti consilio, nec à ratione discedere. quanquam hoc animi, illud etiam ingenij magni est præcipere cogitatione futura, & aliquando ante constituere, quid accidere possit in utrãque partem: & quid agendum sit, cum quid euenerit: nec committere aliquid, ut aliquando dicendum sit, Non *putaram. hæc sunt opera magni animi & excelsi, & prudentia consilióque fidẽtis.* Temere *autem in acie uersari, & manu cum hoste confligere, immane quiddam, & belluarum simile est.* Sed *cum tempus est, necessitásque postulat, decertandum manu est, & mors seruituti turpitudiníque anteponenda.* De *euertendis autem, diripiendísque urbibus ualde illud considerandũ est, nequid temere, nequid crudeliter fiat. ídque est uiri magnanimi, rebus agitatis punire sontes, multitudinẽ conseruare, in omni fortuna recta, atque honesta retinere.* Vt *enim sunt, (quẽadmodum supra dixi) qui urbanis rebus bellicas anteponunt: sic reperias multos, quibus periculosa, & callida consilia quietis cogitationibus splẽdidiora, & maiora uideantur.* Nunquam *omnino periculi fuga committendum est, ut imbelles timidíque uideamur: sed fugiendum etiam illud, ne offeramus nos periculis sine causa: quo nihil potest esse stultius.* Quapropter *in adeundis periculis consuetudo imitanda medicorũ est, qui leuiter ægrotantes leuiter curant, grauioribus autem morbis periculosas curationes, & ancipites adhibere coguntur.* Quare *in tranquillo tempestatem aduersam optare, dementis est. subuenire autem tempestati quauis ratione, sapientis, eóque magis, si plus adi*

piscare re explicata boni, quàm addubitata mali. Periculosæ autem rerum actiones partim ijs sunt, qui eas suscipiunt: partim Reip. itémque alij de uita, alij de gloria, & beneuolentia ciuium in discrimen uocantur. Promptiores igitur debemus esse ad nostra pericula, quàm ad communia, dimicaréque paratius de honore, & gloria, quàm de cæteris commodis. Inuenti autem multi sunt, qui non modo pecuniam, sed uitam etiam profundere pro patria parati essent: ijdem gloriæ iacturam ne minimam quidem facere uellent, ne Rep. quidem postulante: ut Callicratidas, qui, cum Lacedæmoniorum dux esset Peloponnesiaco bello, multáque fecisset egregie, uertit ad extremum omnia, cum consilio non paruit eorum, qui classem ab Arginnusis remouendam, nec cum Atheniensibus dimicandũ putabant. quibus ille respondit: Lacedæmonios, classe illa amissa, aliam parare posse: se fugere sine suo dedecore non posse. Atque hæc quidem Lacedæmonijs plaga mediocris fuit: illa pestifera, qua cum Cleombrotus inuidiam timens, temere cum Epaminunda conflixisset, Lacedæmoniorũ opes corruerunt. quanto Q. Maximus melius? de quo Ennius:

„ *Vnus homo nobis cunctando restituit rem:*
„ *Non ponebat enim rumores ante salutem.*
„ *Ergo póstque, magísque uiri nunc gloria claret.*

Quod genus peccandi uitandũ est etiam in rebus urbanis. sunt enim, qui quod sentiunt, etiam si optimum sit, tamen inuidiæ metu non audent dicere. Omnino qui Reip. præfuturi sunt, duo Platonis præcepta teneãt: unum, ut utilitatem ciuium sic tueantur, ut quicquid agunt, ad eam referant, obliti commodorum suorum:

alterum, ut totum corpus Reip. *curent: ne dum partem aliquam tuentur, reliquas deserant. ut enim tutela, sic procuratio* Reip. *ad utilitatẽ eorum qui commissi sunt, non ad eorum, quibus commissi, gerenda est.* Qui *autem parti ciuiũ consulunt, partem negligunt, rẽ perniciosissimam in ciuitatem inducunt, seditionem, atq; discordiã: ex quo euenit, ut alij populares, alij studiosi optimi cuiusque uideantur, pauci uniuersorum.* Hinc *apud* Athenienses *magnæ discordiæ ortæ, in nostra* Rep. *non solũ seditiones, sed pestifera etiam bella ciuilia. quæ grauis & fortis ciuis, in* Rep. *dignus principatu fugiet, atq; oderit, tradétque se totum* Reip. *neq; opes, aut potentiã consectabitur, totámque eam sic tuebitur, ut omnibus consulat. nec uero criminibus falsis in odium aut inuidiam quenquam uocabit: omninóque ita iustitiæ, honestatíque adhæreścet, ut dũ eam conseruet, quamuis grauiter offendat, mortem appetat potius, quàm deserat illa quæ dixi.* Miserrima *est omnino ambitio, honorúmque contentio. de qua præclare apud eundem est* Platonem: *similiter facere eos qui inter se contenderent, uter potius* Remp. *administret, ut si nautæ certarent, quis eorum potissimum gubernaret.* Idémque *præcepit, ut eos aduersarios existimemus, qui arma contra ferant: non eos qui suo iudicio tueri* Remp. *uelint: qualis fuit inter* P. Africanum, & Q. Metellum *sine acerbitate dissensio.* Nec *uero audiendi, qui grauiter irascendum inimicis putant, idque magnanimi, & fortis uiri esse censent. nihil enim laudabilius, nihil magno & præclaro uiro dignius placabilitate, atque clementia.* In *liberis uero populis, & iuris æquabilitate, exercenda etiam est facilitas, & altitudo*

animi quæ dicitur: ne, si irascamur aut intempestiue accedentibus, aut impudenter rogantibus, in morositatem inutilem, & odiosam incidamus. & tamen ita probanda est mansuetudo, atque clementia, ut adhibeatur Reip. *causa seueritas: sine qua administrari ciuitas non potest.* Omnis *autem & animaduersio, & castigatio contumelia uacare debet, neque ad eius qui punit aliquem, aut uerbis castigat, sed ad* Reip. *utilitatem referri.* Cauendum *est etiam, ne maior pœna, quàm culpa sit, & ne iisdem de causis alij plectantur, alij ne appellentur quidem.* Prohibenda *autem maxime est ira in puniendo. nunquam enim iratus qui accedet ad pœnam, mediocritatem illam tenebit, quæ est inter nimium, & parum: quæ placet* Peripateticis, *& recte placet, modo ne laudarent iracundiam, & dicerent utiliter à natura datam.* Illa *uero omnibus in rebus repudianda est: optandúmque, ut ij qui præsunt* Reip. *legum similes sint: quæ ad puniendum non iracundia, sed æquitate ducuntur.* Atque *etiam in rebus prosperis, & ad uoluntatem nostram fluentibus, superbiam magnopere, fastidium, arrogantiámque fugiamus. nam ut aduersas res, sic secundas immoderate ferre, leuitatis est: præclaráque est æquabilitas in omni uita, & idem semper uultus, eadémque frons: ut de* Socrate, *item de* Caio *quoque* Lælio *accepimus.* Philippum *quidem* Macedonum Regem, *rebus gestis & gloria superatum à filio, facilitate uero & humanitate uideo superiorem fuisse. itaque alter semper magnus, alter sæpe turpissimus fuit: ut recte præcipere uideantur qui monent, ut quanto superiores simus, tãto nos summissius geramus.* Panætius *qui-*

dem auditorem Africanum, & familiarem suum solitum ait dicere: ut equos propter crebras contentiones præliorum ferocitate exultantes domitoribus tradere soleant, ut his facilioribus possint uti, sic homines secundis rebus effrenatos, sibique præfidentes tanquam in gyrũ rationis, & doctrinæ duci oportere, ut perspicerent rerum humanarum imbecillitatem, varietatémque fortunæ. Atque etiam in secundissimis rebus maxime est utendum consilio amicorum: hísque etiam maior, quàm ante, tribuenda est auctoritas: ijsdémque temporibus cauendum est, ne assentatoribus patefaciamus aures, nec adulari nos sinamus. in quo falli facile est. tales enim nos esse putamus, ut iure laudemur. ex quo nascuntur innumerabilia peccata, cum homines inflati opinionibus, turpiter irridentur, & in maximis uersantur erroribus. Sed hæc quidem hactenus.

Illud autem sic est iudicandũ, maximas geri res, & maximi animi ab ijs, qui Remp. regant, quòd eorum administratio latissime pateat, ad plurimósque pertineat. esse autem magni animi, & fuisse multos, etiam in uita otiosa, qui aut inuestigarẽt, aut conarentur magna quædam, seséque suarum rerum finibus continerent: aut interiecti inter philosophos, & eos qui Remp. administrarent, delectarentur re sua familiari, non eam quidem omni ratione exaggerãtes, neque excludentes ab eius usu suos, potiúsque & amicis impartientes, & Reip. siquando usus esset. quæ primum bene parata sit, nullóque turpi quæstu, neque odioso: tum quamplurimis, modo dignis, se utilem præbeat: deinde augeatur ratione, diligentia, parsimonia: nec libidini potius, luxuriǽque, quàm liberalitati, & beneficentiæ

pateat. Haec praescripta seruantem licet magnifice, grauiter, animoséque uiuere, atque etiam simpliciter, fideliter, uitáque hominum amice. Sequitur ut de illa reliqua parte honestatis dicendum sit, in qua uerecundia, & quasi quidam ornatus uitae, temperantia & modestia, omnísque sedatio perturbationum animi, & rerum modus cernitur. hoc loco continetur id, quod dici Latine decorum potest: Graece enim πρέπον dicitur. huius uis est ea, ut ab honesto nō queat separari. nam & quod decet, honestum est: & quod honestum est, decet. Qualis autem differentia sit honesti, & decori, facilius intelligi, quàm explanari potest. quicquid enim est quod deceat, id tum apparet, cum antegressa est honestas. itaque non solū in hac parte honestatis, de qua hoc loco disserendum est, sed etiam in tribus superioribus, quid deceat apparet. nam & ratione uti, atque oratione prudenter: & agere, quod agas, considerate: omníque in re quid sit ueri, uidere & tueri decet: contráque falli, errare, labi, decipi tam dedecet, quàm delirare, & mente captum esse. & iusta omnia decora sunt: iniusta omnia contra, ut turpia, sic indecora. Similis est ratio fortitudinis. quod enim uiriliter, animóque magno fit, id dignum uiro, & decorū uidetur: quod contra, id ut turpe, sic indecorū. Quare pertinet quidem ad omnem honestatem hoc, quod dico, decorum: & ita pertinet, ut non recondita quadam ratione cernatur, sed sit in prōptu. est enim quiddā, idq; intelligitur in omni uirtute, quod deceat: quod cogitatione magis à uirtute potest, quàm re separari. ut enim uenustas, & pulchritudo corporis secerni non potest à ualetudine: sic hoc, de quo loquimur, decorū, totum quidē

illud est cum uirtute confusum, sed mente, & cogitatione distinguitur. Est autem eius descriptio duplex. nam & generale quoddã decorum intelligimus, quod in omni honestate uersatur: & aliud huic subiectum, quod pertinet ad singulas partes honestatis. Atque illud superius sic ferè definiri solet: decorũ id esse, quod consentaneum sit hominis excellentiæ in eo, in quo natura eius à reliquis animantibus differat. Quæ autẽ pars subiecta generi est, eam sic definiunt, ut id decorum esse uelint, quod ita naturæ consentaneum sit, ut in eo moderatio, & temperãtia appareat cum specie quadam liberali. Hæc ita intelligi à philosophis, possumus existimare ex eo decoro, quod poetæ sequuntur, de quo alio loco plura dici solent. Sed tum seruare illud poetas dicimus quod deceat, cum id, quod quaque persona dignum est, & fit, & dicitur: ut si aut AEacus,
" *aut Minos diceret,* ODERINT, *dũ metuant: aut,*
" NATIS *sepulcrum ipse est parens:*
indecorum uideretur, quòd eos fuisse iustos accepimus. at Atreo dicente, plausus excitantur. est enim digna persona oratio. Sed poetæ, quid quẽque deceat, ex persona iudicabunt. nobis autem personam imposuit ipsa natura, magna cum excellentia, præstantiáque animantium reliquorum. Quocirca poetæ in magna uarietate personarum, etiam uitiosis quid conueniat, & quid deceat, uidebunt. nobis autem cum à natura constantiæ, moderationis, temperantiæ, uerecundiæ partes datæ sint: cúmque eadem natura doceat non negligere, quemadmodum nos aduersus homines geramus, efficitur, ut & illud quod ad omnem honestatẽ pertinet decorũ, quàm late fusum sit, appareat, & hoc quod spe-

ctatur in uno quoque genere uirtutis. Vt enim pulchritudo corporis apta compositione membrorū mouet oculos, & delectat hoc ipso, quòd inter se omnes partes cum quodam lepore consentiunt: sic hoc decorum, quod elucet in uita, mouet approbationem eorū quibuscum uiuitur ordine, & constantia, moderatione dictorum omnium, atque factorum. Adhibenda est igitur quædam reuerentia aduersus homines, & optimi cuiusque & reliquorum. nam negligere, quid de se quisque sentiat, non solum arrogantis est, sed etiam omnino dissoluti. Est autem, quod differat in omni ratione habenda, inter iustitiam, & uerecundiā. Iustitiæ partes sunt, non uiolare homines: uerecundiæ, non offendere: in quo maxime perspicitur uis decori. His igitur expositis, quale sit id quod decere dicimus, intellectum puto. Officium autem quod ab eo ducitur, hanc primum habet uiam, quæ deducit ad conuenientiam, conseruationémque naturæ: quam si sequemur ducem, nunquam aberrabimus: sequemúrq; & id quod acutum, & perspicax natura est: & id quod ad hominum societatem accommodatum: & id quod uehemens, atque forte. Sed maxima uis decori in hac inest parte, de qua disputamus. neque enim solum corporis, qui ad naturam apti sunt, sed multo etiam magis animi motus probandi, qui item ad naturā accommodati sunt. Duplex est enim uis animorum, atque naturæ. una pars in appetitu posita est, quæ est ὁρμὴ Græce, quæ hominem huc & illuc rapit: altera in ratione, quæ docet & explanat, quid faciendum, fugiendúmque sit. ita fit, ut ratio præsit: appetitus uero obtemperet. Omni autem actio uacare debet temeritate, & negligentia: nec uero

agere quicquam, cuius non possit causam probabilem reddere. hæc est enim ferè descriptio officij. Efficiendum autem est, ut appetitus rationi obediant, eámque neque præcurrant, nec propter pigritiã aut ignauiam deserant: síntque tranquilli, atque omni perturbatione animi careant. ex quo elucebit omnis constantia, omnísque moderatio. nam qui appetitus lõgius euagantur, & tanquam exultantes siue cupiendo, siue fugiendo non satis à ratione retinentur, hi sine dubio finem & modum transeunt. relinquunt enim & abijciunt obedientiam, nec rationi parent cui sunt subiecti lege naturæ. à quibus non modo animi perturbantur, sed etiã corpora. Licet ora ipsa cernere iratorum aut eorum, qui aut libidine aliqua, aut metu commoti sunt, aut uoluptate nimia gestiunt: quorum omnium uultus, uoces, motus, statúsq; mutantur. ex quibus illud intelligitur (ut ad officij formam reuertamur) appetitus omnes contrahendos sedandósque, excitandámque esse animaduersionem & diligentiam, ut nequid temere, ac fortuitu inconsiderate negligentérque agamus. neque enim ita generati à natura sumus, ut ad ludũ & iocum facti esse uideamur, sed ad seueritatem potius, & ad quædam studia grauiora atque maiora. Ludo autem & ioco uti illis quidem licet, sed sicut somno & quietibus cæteris, tum cum grauibus serijsque rebus satisfecerimus. ipsúmque genus iocandi non profusum, nec immodestum, sed ingenuum & facetum esse debet. Vt enim pueris non omnem licentiam ludẽdi damus, sed eã quæ ab honestatis actionibus non sit aliena: sic in ipso ioco aliquod probi ingenij lumen eluceat. Duplex omnino est iocandi genus: unum illiberale, petu-

lans, flagitiosum, obscœnum: alterum elegans, urbanum, ingeniosum, facetum. quo genere non modo Plautus noster, & Atticorum antiqua comœdia, sed etiam philosophorum Socraticorū libri referti sunt: multáq; multorum facete dicta, ut ea quæ à sene Catone sunt collecta, quæ uocantur ἀποφθέγματα. *Facilis est igitur distinctio ingenui, & illiberalis ioci. alter est, si tempore fit, ac remisso animo, libero dignus. alter ne homine quidem, si rerum turpitudini adhibetur uerborum obscœnitas. Ludendi etiam est quidā modus retinendus, ut ne nimis omnia profundamus, elatique uoluptate in aliquam turpitudinem delabamur. Suppeditant autem & campus noster, & studia uenādi honesta exempla ludendi. sed pertinet ad omnem officij quæstionem semper in promptu habere, quantum natura hominis pecudibus, reliquísq; bestijs antecedat. illæ enim nihil sentiunt nisi uoluptatē, ad eámq; ferūtur omni impetu: hominis autem mens discendo alitur, & cogitando semper aliquid aut inquirit aut agit, uidendíq; & audiēdi delectatione ducitur. Quin etiam, si quis est paulo ad uoluptates propensior, modo ne sit ex pecudū genere (sunt enim quidam homines non re, sed nomine) sed si quis est paulo erectior, quamuis uoluptate capiatur, occultat & dissimulat appetitū uoluptatis, propter uerecundiam. ex quo intelligitur corporis uoluptatem non satis esse dignam hominis præstantia, eámq; contemni & reijci oportere. sin sit quispiam qui aliquid tribuat uoluptati, diligenter ei tenendum esse modum eius fruendæ. Itaque uictus cultúsque corporis ad ualetudinem referantur & ad uires, non ad uoluptatem. atque etiam, si considerare uolumus quæ sit in natura*

excellētia & dignitas, intelligemus quàm sit turpe diffluere luxuria, & delicate ac molliter uiuere: quámq; honestum parce, continenter, seuere, sobriéque. Intelligendum est etiam, duabus quasi nos à natura indutos esse personis, quarum una est communis, ex eo quòd omnes participes sumus rationis, præstantiáeque eius qua antecellimus bestijs, à qua omne honestũ decorúmque trahitur, & ex qua ratio inueniendi officij exquiritur: altera autem, quæ proprie singulis est tributa. ut enim in corporibus magnæ dissimilitudines sunt (alios enim uidemus uelocitate ad cursum, alios uiribus ad luctandum ualere: itémque in formis, alijs dignitatem inesse, alijs uenustatem) sic & in animis existunt etiam maiores uarietates. Erat in L. Crasso, & L. Philippo multus lepos, maior etiam magísque de industria in C. Cæsare L. filio. At ijsdem temporibus in M. Scauro, & in M. Druso adolescente singularis seueritas, in C. Lælio multa hilaritas, in eius familiari Scipione ambitio maior, uita tristior. De Græcis autem dulcem & facetum, festiuíque sermonis, atque in omni ratione simulatorem quem εἴρωνα *Græci nominauerunt, Socratem accepimus: contra Pythagoram, & Periclem summam auctoritatem consecutos sine ulla hilaritate. Callidum Annibalem ex Pœnorũ, ex nostris ducibus Q. Maximum accepimus, facile celare, tacere, dissimulare, insidiari, præripere hostium consilia. In quo genere Græci Themistoclem Athenienſem, & Pheræum Iasonem cæteris anteponunt. in primísq; uersutum, & callidum factum Solonis: qui quo & tutior uita eius esset, & plus aliquanto Reip. prodesset, furere se simulauit. Sunt his alij multum dispares, simplices, & aperti,*

qui nihil ex occulto,nihil ex insidijs agendum putant, ueritatis cultores, fraudis inimici: itémque alij, qui quiduis perpetiantur,cuiuis deseruiant,dum quod ue lint consequantur:ut Syllam,& M.Crassum uidebamus. Quo in genere uersutissimum & patientissimum Lacedæmonium Lysandrũ accepimus,contráque Callicratidam, qui præfectus classis proximus post Lysandrum fuit. Itémque in sermonibus,alium quidem uidemus,quanuis præpotens sit,efficere,ut unus de multis esse uideatur.quod in Catulo & in patre, & in filio, idémque & in Q. Mutio Mancino uidimus. Audiui & ex maioribus natu hoc idem fuisse in P. Scipione Nasica,contráque patrem eius, illum qui Tiberij Gracchi conatus perditos uindicauit, nullá comitatem habuisse sermonis: necnon Xenocratem quidem seuerissimum philosophorum, ob eámque rem ipsam magnum clarúmque fuisse. Innumerabiles aliæ dissimilitudines sunt naturæ,morúmq; minime tamen uituperandorum. Admodũ autem tuenda sunt sua cuique non uitiosa, sed tamen propria, quo facilius decorum illud quod quærimus,retineatur. sic enim est faciendum,ut contra naturam uniuersam nihil contendamus:ea tamen conseruata, propriam naturã sequamur:ut etiam si sint alia grauiora atque meliora,tamen nos studia nostra naturæ regula metiamur. neq; enim naturæ attinet repugnare, nec quicquam sequi quod assequi nequeas. Ex quo magis emergit,quale sit decorum illud: ideo quia nihil decet inuita(ut aiunt) Minerua:id est aduersante & repugnante natura. Omnino si quicquam est decorũ, nihil est profecto magis quàm æquabilitas uniuersæ uitæ,tum singularum

actionum: quam conseruare non possis, si aliorum naturam imiteris, omittas tuam. ut enim sermone eo debemus uti, qui notus est nobis, ne, ut quidã Græca *uerba inculcantes, iure optimo rideamur: sic in actiones omnémque uitam nullam discrepantiam conferre debemus.* Atque *hæc differentia naturarũ tantam habet uim, ut nonnunquam mortem sibi ipsi alius consciscere debeat, alius in eadem causa non debeat. non enim alia in causa* M. Cato *fuit, alia cæteri qui se in* Africa Cæsari *tradiderũt.* Atqui *cæteris forsitan uitio datum esset, si se interemissent, propterea quòd eorum uita lenior, & mores fuerant faciliores:* Catoni *autem cum incredibilẽ tribuisset natura grauitatem, eámque ipse perpetua constantia roborasset, sempérque in proposito, susceptóque consilio permansisset, moriendum potius, quàm tyranni uultus aspiciẽdus fuit.* Quàm *multa passus est* Vlysses *in illo errore diuturno, cum & mulieribus (si* Circe & Calypso *mulieres appellandæ sunt) inseruiret, & in omni sermone omnibus affabilem se esse uellet? domi uero & cõtumelias seruorum ancillarúmque pertulit, ut ad id aliquando, quod cupiebat, perueniret.* At Aiax *quo animo traditur, millies oppetere mortem, quàm illa perpeti ab alio maluisset. quæ contemplantes, expẽdere oportebit, quid quisque habeat sui: eáq; moderari, nec uelle experiri, quàm se aliena deceant. id enim quenque decet, quod est cuiusque suum maxime.* Suum *igitur quisque noscat ingenium, acrémque se & uitiorum, & bonorum suorum iudicem præbeat: ne scenici plus quàm nos uideantur habere prudentiæ. illi enim non optimas, sed sibi accommodatissimas fabulas eligunt. qui enim uoce*

freti sunt, Epigonos, Medeámque: qui gestu Menalippam, Clytemnæstram. semper Rupilius, quem ego memini, Antiopam: non sæpe AEsopus Aiacem. ergo histrio hoc uidebit in scena, quod non uidebit sapiens in uita? Ad quas igitur res aptissimi erimus, in his potissimum elaborabimus. sin aliquando necessitas nos ad ea detruserit, quæ nostri ingenij non erunt: omnis adhibēda erit cura, meditatio, diligentia, ut ea si non decore, at quamminimum indecore facere possimus: nec tam est enitendum, ut bona quæ nobis data non sunt sequamur, quàm ut uitia fugiamus. Ac duabus his *personis quas supra dixi, tertia adiungitur: quam casus aliquis, uel tempus imponit: quarta etiam, quam nobismetipsis iudicio nostro accommodabimus. nam regna, imperia, nobilitates, honores, diuitiæ, opes, eáque quæ sunt his contraria, in casu sita, temporibus gubernantur: ipsi autem quam personam gerere uelimus, à nostra uoluntate proficiscitur.* Itaque *se alij ad philosophiam, alij ad ius ciuile, alij ad eloquentiam applicant, ipsarúmque uirtutum in alia alius mauult excellere: quorum uero patres, aut maiores in aliqua gloria præstiterunt, eorum plerique in hoc genere laudis student excellere: ut* Q. *Mutius* P. *filius in iure ciuili,* Pauli *filius* A*fricanus in re militari.* Q*uidam autem ad eas laudes, quas à patribus acceperunt, addunt aliquam suam: ut hic idem* A*fricanus eloquentia cumulauit bellicam gloriam: quod idem fecit* Ti*motheus* Cononis *filius: qui cum belli laude non inferior fuisset quàm pater, ad eam laudem, doctrinæ & ingenij gloriam adiecit.* Fit *autem interdum, ut nonnulli omissa imitatione maiorum, suum quoddam*

institutum consequantur: maximéque in eo plerunque elaborant ij, qui magna sibi proponunt, obscuris orti parẽtibus. Hæc *igitur omnia cum quærimus, quid deceat, complecti animo & cogitatione debemus.* In *primis autem constituendum est, quos nos & quales esse uelimus, & in quo genere uitæ. quæ deliberatio est omnium difficillima. ineunte enim adolescentia, cum inest maxima imbecillitas consilij, tunc id sibi quisque genus ætatis degendæ constituit, quod maxime adamauit: itaque ante implicatur aliquo certo genere cursúque uiuendi, quàm potuit, quod optimum esset, iudicare.* Nam *quòd* Herculem Prodicus *dicit (ut est apud* Xenophõtem) *cum primum pubesceret, quod tempus à natura ad deligendum, quam quisque uiam uiuendi sit ingressurus, datum est, exisse in solitudinem: atque ibi sedentem diu secum, multúmq; dubitasse, cum duas cerneret uias, unam uoluptatis, alteram uirtutis, utram ingredi melius esset. hoc* Herculi Iouis *satu edito potuit fortasse contingere: nobis non item, qui imitamur quos cuique uisum est, atque ad eorum studia institutáque impellimur. plerunque autem parentum præceptis imbuti, ad eorum consuetudinem morémque deducimur. alij multitudinis iudicio feruntur: quéque maiori parti pulcherrima uidentur, ea maxime exoptant. nonnulli tamen siue felicitate quadam, siue bonitate naturæ, siue parentum disciplina, rectam uitæ secuti sunt uiam.* Illud *autem maxime rarum genus eorum, qui aut excellente ingenij magnitudine, aut præclara eruditione atque doctrina, aut utraque re ornati, spatium deliberandi habuerunt, quem potissimum uitæ cursum sequi uellent: in qua delibera-*

tione ad suam cuiusque naturam consiliũ est omne re-uocandum. nam cum in omnibus, quæ aguntur, ex eo modo quo quisque natus est, ut supra dictum est, quid deceat exquirimus: tum in tota uita constituenda, multo est eius rei cura maior adhibẽda, ut constare in uitæ perpetuitate possimus nobismetipsis, nec in ullo officio claudicare. Ad hanc autem rationem quoniam maximam uim natura habet, fortuna proximam, utriusque omnino ratio habenda est in deligendo genere uitæ, sed naturæ magis. multo enim & firmior est, & constantior: ut fortuna nonnunquam ipsa mortalis cum immortali natura pugnare uideatur. qui igitur ad naturæ suæ non uitiosæ genus, cõsilium uitæ omne contulerit, is constantiam teneat: id enim maxime decet. nisi forte se errasse intellexerit in deligendo genere uitæ. quod si acciderit (potest autẽ accidere) facienda morum, institutorúmq; mutatio est. Eam igitur mutationem, si tempora adiuuabunt, facilius commodiúsque faciemus: sin minus, sensim erit pedetentímque facienda. ut amicitias quæ minus delectent, & minus probentur, magis decere censent sapiẽtes sensim dissuere, quàm repẽte præcidere. Commutato autem genere uitæ, omni ratione curandũ est, ut id bono consilio fecisse uideamur. Sed quoniam paulo ante dictum est imitandos esse maiores, primum illud exceptum sit, ne uitia sint imitanda: deinde, si natura non ferret, ut quædam imitari possint. ut superioris Africani filius, qui hũc Paulo natum adoptauit, propter infirmitatem ualetudinis non tam potuit patris similis esse, quàm ille fuerat sui. Si igitur non poterit siue causas defensitare, siue populum concionibus tenere, siue bella gere-

re: illa tamen præstare debebit, quæ erunt in ipsius potestate, iustitiam, fidem, liberalitatem, modestiam, temperantiam, quo minus ab eo id quod desit, requiratur. Optima autem hæreditas à patribus traditur liberis, omníque patrimonio præstantior, gloria uirtutis, rerúmque gestarum: cui dedecori esse, nefas & uitium iudicandum est. Et quoniam officia non eadem disparibus ætatibus tribuuntur, aliáque sunt iuuenum, alia seniorum: aliquid etiam de hac distinctione dicendum est. Est igitur adolescentis maiores natu uereri, ex hísque eligere optimos & probatissimos, quorum consilio atque auctoritate nitatur. ineuntis enim ætatis inscitia, senum constituenda & regenda prudentia est. Maxime autem hæc ætas à libidinibus arcenda est, exercendáque in labore, patientiáque & animi & corporis, ut eorum & in bellicis & ciuilibus officijs uigeat industria. atque etiam cum relaxare animos, & dare se iucunditati uolent, caueant intemperantiam, meminerint uerecundiæ: quod erit facilius, si eiusmodi quoque rebus maiores natu interesse uelint. Senibus autẽ labores corporis sunt minuendi, exercitationes animi etiam augendæ uidetur: danda uero opera ut amicos, & iuuentutem, & maxime Rempub. consilio & prudentia quamplurimum adiuuent. Nihil autem magis cauẽdum est senectuti, quàm ne languori desidiǽque se dedat. Luxuria uero cum omni ætati turpis, tum senectuti fœdissima est. sin autem & libidinum intemperantia accesserit, duplex malum est, quòd & ipsa senectus concipit dedecus, & facit adolescentium impudentiorem intemperantiam.

Ac ne illud quidem alienum est de magistratuum,

de priuatorum, de ciuium, de peregrinorũ officijs dicere. Est igitur propriũ munus magistratus, intelligere se gerere personam ciuitatis, deberéque eius dignitatem & decus sustinere, seruare leges, iura describere, ea fidei suæ commissa meminisse. Priuatum autem oportet æquo & pari cum ciuibus iure uiuere, neque summissum & abiectum, neque se efferentem: tum in Rep. ea uelle, quæ tranquilla & honesta sint. talem enim & sentire, & bonum ciuem dicere solemus. Peregrini autem & incolæ officium est, nihil præter suum negotium agere, nihil de alio inquirere, miniméque in aliena esse Rep. curiosum. Ita ferè officia reperiẽtur, cum quæretur quid deceat, & quid aptum sit personis, temporibus, ætatibus. nihil est autem quod tam deceat, quàm in omni re gerenda, consilióque capiendo seruare constantiam. Sed quoniam decorũ illud in omnibus factis & dictis, in corporis deniq; motu & statu cernitur, ídque positum est in tribus rebus, formositate, ordine, ornatu ad actionem apto, (difficilius ad eloquendum, sed satis erit intelligi) in his autem tribus cõtinetur cura etiam illa, ut probemur ab ijs cum quibus, & apud quos uiuamus: his quoque de rebus pauca dicantur. Principio, corporis nostri magnam natura ipsa uidetur habuisse rationem: quæ formam nostram, reliquámque figuram, in qua esset species honesta, eam posuit in promptu: quæ autem partes corporis ad naturæ necessitatem datæ aspectum essent deformem habituræ atque turpem, eas contexit atque abdidit. hanc naturæ tam diligentem fabricam imitata est hominum uerecundia.. quæ enim natura occultauit, eadem omnes, qui sana mente sunt, remouent ab oculis, ipsique

necessitati dant operam, ut quamocultissime pareant: quarúmque partium corporis usus sunt necessarij, eas neque partes, neque earum usus suis nominibus appellant: quódque facere non turpe est, modo occulte, id dicere obscœnum est. itaque nec actio rerum illarum aperta petulantia uacat, nec oratio obscœnitate. Nec *uero audiendi sunt* Cynici, *aut siqui fuerunt* Stoici *pene* Cynici, *qui reprehẽdunt & irrident, quòd ea, quæ turpia re non sunt, uerbis flagitiosa dicamus: illa autẽ quæ turpia sint, nominibus appellemus suis.* Latroci*nari, fraudare, adulterari re turpe est, sed dicitur non obscœne. liberis dare operam, re honestum est, nomine obscœnum: pluráque in eam sententiam ab eisdem contra uerecundiam disputantur.* Nos *autem naturam sequamur, & ab omni, quod abhorret ab ipsa oculorum auriúmque comprobatione, fugiamus. status, incessus, sessio, accubatio, uultus, oculi, manuum motus teneant illud decorum.* Q*uibus in rebus duo sunt maxime fugienda, nequid effœminatum, aut molle, aut nequid durum, aut rusticum sit.* Nec *uero histrionibus oratoribúsque concedẽdum est, ut ijs hæc apta sint, nobis dissoluta.* Scenicorum *quidem mos tantam habet à uetere disciplina uerecundiam, ut in scena sine subligaculo prodeat nemo. uerentur enim ne, siquo casu euenerit, ut corporis partes quædam aperiantur, aspiciantur non decore. nostro quidem more cum parentibus puberes filij, cum soceris quidem generi non lauantur.* Retinenda *est igitur huius generis uerecundia, præsertim natura ipsa magistra & duce.* Cum *autem pulchritudinis duo genera sint, quorum in altero uenustas sit, in altero dignitas: uenustatem muliebrem*

ducere debemus, dignitatem uirilem. Ergo & à forma remoueatur omnis uiro non dignus ornatus, & huic simile uitium in gestu motúque caueatur. nam & palæstrici motus sæpe sunt odiosiores, & histrionũ nonnulli gestus ineptijs non uacant: & in utroque genere, quæ sunt recta & simplicia laudantur. Formæ autem dignitas coloris bonitate tuenda est, color exercitationibus corporis. Adhibenda est præterea munditia non odiosa, neque exquisita nimis: tantum quæ fugiat agrestem, & inhumanam negligentiam. eadem ratio est habenda uestitus: in quo sicut in plerisque rebus mediocritas optima est. Cauendum est autem, ne aut tarditatibus utamur in gressu mollioribus, ut similes pomparum ferculis esse uideamur: aut in festinationibus suscipiamus nimias celeritates: quæ cum fiunt, anhelitus mouentur, uultus mutantur, ora torquentur: ex quibus magna significatio fit, non adesse constantiam. Sed multo etiam magis elaborãdum est, ne animi motus à natura recedant: quod assequemur, si cauebimus ne in perturbationes, atq; exanimationes incidamus, & si attentos animos ad decori conseruationem tenebimus. Motus autem animorũ duplices sunt: alteri cogitationis, alteri appetitus. cogitatio in uero exquirendo maxime uersatur: appetitus impellit ad agendum. curandum est igitur ut cogitatione ad res quamoptimas utamur, appetitũ rationi obedientem præbeamus.

Et quoniam magna uis orationis est, eadémque duplex: altera cõtẽtionis, altera sermonis: contentio disceptationibus tribuatur iudiciorũ, concionum, Senatus: sermo in circulis, disputationibus, congressionibus familiarium uersetur, persequatur etiam conuiuia. conten-

tionis præcepta rhetorum sunt, nulla sermonis. quanquam haud scio, an possint hæc quoque esse. sed discentium studijs inueniuntur magistri. huic autem qui studeant, sunt nulli. rhetorũ turba referta omnia. quanquam quæ uerborum sententiarúmque præcepta sunt, eadem ad sermonem pertinebunt. Sed cum orationis indicem uocem habeamus, in uoce autem duo sequamur, ut clara sit, ut suauis: utrunque omnino à natura petendum est. uerum alterum exercitatio augebit: alterum imitatio presse loquentium, & leniter. Quid fuit in Catulis, ut eos exquisito iudicio putares uti literarum? quanquam erant literati: sed & alij. hi autem optime uti lingua Latina putabãtur. sonus erat dulcis: literæ neque expressæ, neque oppressæ: ne aut obscurum esset, aut nimis putidum. sine contentione uox nec languens, nec canora. uberior oratio L. Crassi, nec minus faceta: sed bene loquendi de Catulis opinio non minor. sale uero conditus, & facetijs Cæsar: Catuli patris frater uicit omnes, ut in ipso illo forensi genere dicendi, contentiones aliorum sermone uinceret. in omnibus igitur his elaborãdum est, si in omnibus, quod deceat, exquirimus. Sit igitur hic sermo, in quo Socratici maxime excellunt, lenis, miniméque pertinax: insit in eo lepos. nec uero tanquam in possessionem suam uenerit, excludat alios: sed cum reliquis in rebus, tum in sermone communi, uicissitudine nonnunquam utendum putet. ac uideat in primis, quibus de rebus loquatur: si serijs, seueritatem adhibeat: si iocosis, leporem. in primis prouideat ne sermo uitium aliquod indicet inesse moribus. quod maxime tum solet euenire, cum studiose de absentibus detrahendi causa aut

per ridiculum, aut seuere, maledicæ, contumeliosèque dicitur. Habentur *autem plerunque sermones aut de domesticis negotijs, aut de* Repub. *aut de artium studijs & doctrina.* Danda *igitur opera est, ut etiam si aberrare ad alia cœperit, ad hæc reuocetur oratio: sed utcunque aderunt res. neque enim ijsdem de rebus, nec in omni tempore, nec similiter delectamur.* Animaduertendum *est etiam quatenus sermo delectationem habeat, & ut incipiendi ratio fuerit, ita sit desinendi modus. sed quoniam in omni uita rectissime præcipitur ut perturbationes fugiamus, id est motus animi nimios, rationi non obtemperantes: sic eiusmodi motibus sermo debet uacare: ne aut ira existat, aut cupiditas aliqua, aut pigritia, aut ignauia, aut quid tale appareat. maximéque curandũ est, ut eos, quibuscum sermonem conferimus, & uereri, & diligere uideamur.* Obiurgationes *etiam nonnunquam incidunt necessariæ: in quibus utendum est fortasse & uocis contentione maiore, & uerborum grauitate acriore.* Id *agendum etiam, ut ea facere non uideamur irati, sed ut ad urendum & secandum medici, sic nos ad hoc genus castigandi raro, inuitiq; ueniamus, nec unquam nisi necessario, si nulla reperietur alia medicina. sed tamen ira procul absit, cum qua nihil recte fieri, nihil considerate potest.* Magna *autem ex parte clementi castigatione licet uti, grauitate tamen adiuncta, ut seueritas adhibeatur, & contumelia repellatur. atque etiam illud ipsum, quod acerbitatis habet obiurgatio, significandum est ipsius causa, qui obiurgetur, susceptum esse.* Rectum *est autem, etiam in illis contentionibus quæ cum inimicissimis fiunt, etiam si nobis in-*

digna audiamus, tamen grauitatem retinere, iracundiam repellere. quæ enim cum aliqua perturbatione fiunt, ea neque constanter fieri possunt, nec ab ijs qui adsunt approbari. Deforme etiam est de se ipso prædicare, falsa præsertim, & cum irrisione audientium imitari militem gloriosum. Et quoniam omnia persequimur, uolumus quidem certe: dicendũ est etiam, qualem hominis honorati & principis domum placeat esse. cuius finis est usus: ad quem accommodãda est ædificandi descriptio: & tamen adhibenda dignitatis commoditatísque diligentia. Cn. Octauio, qui primus ex illa familia Consul factus est, honori fuisse accepimus, quòd præclaram ædificasset in palatio, & plenam dignitatis domum: quæ cum uulgo uiseretur, suffragata domino, nouo homini, ad Consulatum putabatur. hanc Scaurus demolitus, accessionem adiunxit ædibus. Itaque ille in suã domum Consulatum primus intulit: hic summi, & clarissimi uiri filius in domum multiplicatam non repulsam solum retulit, sed ignominiam, & calamitatem. ornãda est enim dignitas domo, non ex domo dignitas tota quærẽda: nec domo dominus, sed domino domus honestanda est, & ut in cæteris habẽda ratio non sua solum, sed etiam aliorũ: sic in domo clari hominis, in quam & hospites multi recipiendi, & admittenda hominum cuiusque generis multitudo, adhibenda est cura laxitatis. aliter ampla domus dedecori domino sæpe fit, si est in ea solitudo: & maxime, si aliquando alio domino solita est frequentari. odiosum est enim cum à prætereuntibus dicitur:

" O domus ãtiqua, heu quàm dispari dominaris domino.

quod quidem his temporibus in multis licet dicere. Ca

uendum est etiam, præsertim si ipse ædifices, ne extra modum sumptu & magnificentia prodeas. quo in genere multum mali etiam in exemplo est. studiose enim pleriq; præsertim in hac parte, facta principum imitantur. ut L. Luculli summi uiri uirtutem quis? quàm multi uillarum magnificentiam imitati sunt? quarum quidem certe est adhibendus modus, ad mediocritatem reuocandus: eadémq; mediocritas ad communem usum cultúmq; uitæ referẽda est. sed hæc hactenus. In *omni autem actione suscipienda, tria sunt tenenda. primum ut appetitus rationi pareat: quo nihil est ad officia conseruanda accommodatius. deinde ut animaduertatur quanta illa res sit, quam efficere uelimus: neu minor, néue maior cura & opera suscipiatur, quàm causa postulet. tertium est ut caueamus, ut ea quæ pertinent ad liberalem speciem & dignitatem, moderata sint.* Modus *autem est optimus, decus ipsum tenere, de quo ante diximus, nec progredi longius. horum autem trium præstantissimum est, appetitum obtemperare rationi.* Deinceps *de ordine rerum & temporum opportunitate dicendum est. hæc autem scientia continet eam quam Græci εὐταξίαν nominant, non hanc quam interpretamur modestiam: quo in uerbo modus inest. sed illa est εὐταξία, in qua intelligitur ordinis conseruatio.* Itaque, *ut eandem nos modestiam appellemus, sic definitur à* Stoicis, *ut modestia sit scientia earum rerum quæ agentur aut dicentur loco suo collocandarum. itaque uidetur eadem uis ordinis, & collocationis fore.* Nã *& ordinem sic definiunt, compositionem rerũ aptis & accommodatis locis. locũ autem actionis, opportunitatem tẽporis esse di-*

cunt. Tēpus autem actionis opportunum Græce εὐκαιρία, Latine appellatur occasio. sic fit, ut modestia hæc quam interpretamur ita, ut dixi, scientia sit opportunitati idoneorum ad agendum temporum. Sed potest eadem esse prudentiæ diffinitio: de qua principio diximus. hoc autem loco de moderatione, & temperantia, & alijs similibus uirtutibus quærimus. Itaque, quæ erant prudentiæ propria, suo loco dicta sunt. quæ autem harum uirtutum, de quibus iamdudum loquimur: quæ pertinent ad uerecundiam, & ad eorum approbationem quibuscum uiuimus, nunc dicenda sunt.

Talis est igitur ordo actionum adhibendus, ut quēadmodum in oratione constanti, sic in uita omnia sint apta, & inter se conuenientia. turpe est enim ualdéque uitiosum, in re seuera, conuiuio dignum aut delicatum aliquem inferre sermonem. Bene Pericles, cum haberet collegam in Prætura Sophoclem, híque de communi officio conuenissent, & casu formosus puer præteriret, dixissétque Sophocles, O puerū pulchrum Pericle. At enim, Pericles, Prætorem Sophocle decet non solum manus, sed etiam oculos abstinentes habere. atque hoc idem Sophocles si in athletarū approbatione dixisset, iusta reprehensione caruisset. tanta uis est & loci, & temporis. Vt siquis cum causam sit acturus, in itinere aut in ambulatione secum ipse meditetur, aut siquid aliud attentius cogitet, non reprehendatur. at hoc idē si in conuiuio faciat, inhumanus uideatur inscitia temporis. Sed ea quæ multum ab humanitate discrepant, ut siquis in foro cantet, aut siqua est alia magna peruersitas, facile apparent, nec magnopere admonitionem, & præcepta desiderant. quæ autem parua

sit, exquirunt: sic aliorũ iudicio permulta nobis & facienda, & non facienda, & mutanda, & corrigenda sunt. Quæ uero more aguntur, & institutis ciuilibus, de his nihil est præcipiẽdum. illa enim ipsa præcepta sunt: nec quenquam hoc errore duci oportet, ut siquid Socrates, aut Aristippus contra morem, consuetudinémque ciuilem fecerint, locutiue sint, idem sibi arbitretur licere. magnis illi, & diuinis bonis hanc licentiam assequebantur. Cynicorum uero ratio tota est eÿcienda. est enim inimica uerecundiæ, sine qua nihil rectum esse potest, nihil honestum. Eos autem, quorum uita perspecta in rebus honestis, atque magnis est, de Rep. sentientes, ac bene meritos, aut merentes, aliquo honore aut imperio affectos obseruare & colere debemus: tribuere etiam multum senectuti: cedere ijs qui magistratum habebunt: habere delectum ciuis & peregrini: in ipso quoque peregrino, priuatímne an publice uenerit. Ad summam (ne agam de singulis) communem totius generis hominum conciliationem, & consociationẽ colere, tueri, seruare debemus. Iam de artificijs & quæstibus, qui liberales habendi, qui sordidi sint, hæc ferè accepimus. Primum improbãtur ÿ quæstus, qui in odia hominum incurrunt: ut portitorum, & fœneratorũ. Illiberales autem, & sordidi quæstus mercenariorum omnium, quorum operæ, non quorũ artes emuntur. est enim in illis ipsa merces auctoramentum seruitutis. Sordidi etiam putandi, qui mercantur à mercatoribus, quod statim uendant. nihil enim proficiunt, nisi admodum mentiantur: nec uero quicquam est turpius uanitate. opificésque omnes in sordida arte uersantur. nec uero quicquam ingenuũ potest

habere officina. minimèque artes probandæ, quæ ministræ sunt uoluptatum:

›› Cætarij, lanij, coqui, fartores, piscatores, ut ait Terentius. adde his si placet, unguentarios, saltatores, totúmque ludum talarium. Quibus autem artibus aut prudentia maior inest, aut non mediocris utilitas quæritur, ut medicina, architectura, ut doctrina rerum honestarum: hæ sunt ijs quorum ordini conueniunt honestæ. Mercatura autem, si tenuis est, sordida putanda est: sin magna & copiosa, multa undique apportans, multísque sine uanitate impartiens, non est admodũ uituperanda: atque etiam, si satiata quæstu, uel contenta potius, ut sæpe ex alto in portum, ex ipso portu se in agros possessionésque contulerit, uidetur iure optimo posse laudari. Omnium autem rerum, ex quibus aliquid exquiritur, nihil est agricultura melius, nil uberius, nil dulcius, nil libero homine dignius. de qua quoniam in Catone Maiore satis multa diximus, illinc assumes, quæ ad hunc locum pertinebunt. Sed ab ijs partibus quæ sunt honestatis, quemadmodum officia ducerentur, satis expositum uidetur. Eorum autem ipsorum quæ honesta sunt, potest incidere sæpe contentio & comparatio, de duobus honestis utrum honestius: qui locus à Panætio est prætermissus. nam cum omnis honestas manet à partibus quatuor, quarum una sit cognitionis, altera communitatis, tertia magnanimitatis, quarta moderationis: hæ in deligendo officio sæpe inter se comparentur necesse est. Placet igitur aptiora esse naturæ ea officia, quæ ex communitate, quàm ea quæ ex cognitione ducantur: ídque hoc argumento confirmari potest, quòd si contigerit ea uita sa-

pienti, ut omnium rerum affluentibus copijs ditetur: quanuis ea quæ cognitione digna sunt, summo otio secum ipse consideret, & contempletur: tamen si solitudo tanta sit, ut hominem uidere non possit, excedat è uita. Princépsque *omnium uirtutum est illa sapientia quam* σοφίαν Græci *uocant. prudentiam enim, quam* Græci φρόνησιν *dicunt, aliam quandam intelligimus: quæ est rerum expetendarum, fugiendarúmque scientia.* Illa *autem sapientia, quam principem dixi, rerum est diuinarum, atque humanarum scientia: in qua continetur deorum, & hominum communitas, & societas ipsorum inter ipsos.* Ea *si maxima est, ut certe: necesse est, quod à communitate ducatur officium, id esse maximum. etenim cognitio contemplatióque naturæ manca quodammodo, atque inchoata sit, si nulla actio rerum consequatur. ea uero actio in hominum commodis tuendis maxime cernitur. pertinet igitur ad societatem generis humani: ergo hæc cognitioni anteponenda est: atque id optimus quisque re ipsa ostendit, & indicat.* Quis *est enim tam cupidus in perspiciēda cognoscendáque rerum natura, ut si ei tractanti contemplantíque res cognitione dignissimas, subito sit allatum periculum discriménque patriæ, cui subuenire opitularíque possit, non illa omnia relinquat atque abijciat, etiam si dinumerare se stellas, aut metiri mundi magnitudinem posse arbitretur: atque hoc idem in parentis, in amici re, aut periculo fecerit?* Quibus *rebus intelligitur, studijs officijsque scientiæ præponenda esse officia iustitiæ: quæ pertinent ad hominum utilitatem: qua nihil homini debet esse antiquius.* Atque *illi quorum studia, uitáque omnis in rerum cognitione uersa-*

ta est, tamen ab augendis hominum utilitatibus, & commodis non recesserunt. nam & erudierunt multos, quo meliores ciues, utilioresque in rebus suis publicis essent: ut Thebanum Epaminundam Lysis Pythagoreus, Syracusium Dionem Plato, *multique multos: nósque ipsi, quicquid ad* Remp. *attulimus, (si modo aliquid attulimus) à doctoribus atq; doctrina instructi ad eam & ornati accessimus*. Neque *solum uiui atque praesentes studiosos discendi erudiunt atq; docent, sed hoc idem etiam post mortem monimentis literarum assequuntur. nec enim locus ullus prætermissus est ab ijs, qui ad leges, qui ad mores, qui ad disciplinam* Reip. *pertineret, ut otium suum ad nostrum negotium contulisse uideantur. ita illi ipsi doctrinæ studijs, & sapiētiæ dediti, ad hominum utilitatem suam sapiētiam, prudentiam, intelligentiámque potissimum conferunt.* Ob *eam etiam causam eloqui copiose, modo prudenter, melius est, quàm uel acutissime sine eloquentia cogitare: quòd cogitatio in se ipsa uertitur: eloquentia uero complectitur eos, quibuscum communitate iuncti sumus. atque, ut apum examina non fingendorum fauorum causa congregantur, sed cum congregabilia natura sint, fingunt fauos: sic homines, ac multo etiam magis natura congregati, adhibent agendi, cogitādíque solertiam.* Itaque *nisi ea uirtus, quæ constat ex hominibus tuendis, id est ex societate generis humani, attingat rerum cognitionem, soliuaga cognitio & ieiuna uideatur: itémque magnitudo animi, remota communitate, coniunctionéque humana, feritas sit quædam, & immanitas. ita fit, ut uincat cognitionis studium consociatio hominum, atque communitas.* Nec *uerum est,*

quod dicitur à quibuſdam, propter neceſſitatem uitæ, quòd ea quæ natura deſideraret, conſequi ſine alijs, atque efficere non poſſemus, iccirco iſtam eſſe cum hominibus communitatem & ſocietatem: quòd, ſi omnia nobis, quæ ad uictum cultúmque pertinent, quaſi uirgula diuina (ut aiunt) ſuppeditarentur, tum optimo quiſque ingenio, negotijs omnibus omiſſis, totum ſe in cognitione, & ſcientia collocaret. Non eſt ita. nam & ſolitudinem fugeret, & ſocium ſtudij quæreret: tum docere, tum diſcere uellet, tum audire, tum dicere. Ergo omne officium, quod ad coniunctionem hominum & ad ſocietatem tuendam ualet, anteponendum eſt illi officio, quod cognitione & ſcientia continetur. Illud forſitan quærendum ſit, num hæc communitas, quæ maxime eſt apta naturæ, ſit etiam moderationi, modeſtiæque ſemper anteponenda. Non placet. ſunt enim quædam partim ita fœda, partim ita flagitioſa, ut ea ne conſeruandæ quidem patriæ cauſa ſapiens facturus ſit: Ea Poſidonius collegit permulta, ſed ita tetra quædam, ita obſcœna, ut dictu quoque uideantur turpia. hæc igitur non ſuſcipiet quiſquam Reip. cauſa, nec Reſp. quidem pro ſe ſuſcipi uolet. Sed hæc commodius ſe res habet, quòd non poteſt accidere tempus, ut interſit Reip. quicquam illorum facere ſapiētem. Quare hoc quidē effectum ſit in officijs deligendis, hoc genus officiorum excellere, quod teneatur hominum ſocietate. etenim cognitionem, prudentiámque ſequetur conſiderata actio. ita fit, ut conſiderate agere, pluris ſit, quàm cogitare prudenter. Atque hæc quidem hactenus. patefactus eſt enim locus ipſe, ut non ſit difficile in exquirendo officio, quod cuique ſit

præponendum uidere. In ipsa autem communitate sunt gradus officiorum, ex quibus, quod cuique præstet, intelligi possit: ut prima dijs immortalibus, secunda patriæ, tertia parentibus: deinceps gradatim reliqua reliquis debeantur. Quibus ex rebus breuiter disputatis intelligi potest, non solum id homines solere dubitare, honestúmne an turpe sit: sed etiam, duobus propositis honestis, utrum honestius. hic locus à Panætio est (ut supra dixi) prætermissus. Sed ad reliqua pergamus.

M. TVLLII CICERONIS OFFICIORVM AD MARCVM FILIVM LIB. II.

Q VEMADMODVM *officia ducerentur ab honestate, Marce fili, atq; ab omni genere uirtutis, satis explicatum arbitror libro superiore. Sequitur, ut hæc officiorum genera persequar, quæ pertinent ad uitæ cultum, & ad earum rerum, quibus utuntur homines, facultatem, ad opes, ad copias. in quo tum quæri dixi, quid utile, quid inutile: tum ex utilibus quid utilius, aut quid maxime utile. de quibus dicere aggrediar, si pauca prius de instituto, ac de iudicio meo dixero. Quanquam enim libri nostri complures non modo ad legendi, sed etiã ad scribendi studium excitauerint: tamen interdum uereor, ne quibusdã bonis uiris philosophiæ nomen sit inuisum, mirentúrque in ea tantum me operæ, & temporis pone-*

re. Ego autem, quàm diu Resp. per eos regebatur, quibus se ipsa commiserat, omnes meas curas, cogitationésque in eam conferebam. cum autem dominatu unius omnia tenerentur, neque esset usquam consilio, aut auctoritati locus, socios denique tuendæ Reip. summos uiros amisissem: nec me angoribus dedi, quibus essem confectus, nisi ijs restitissem: nec rursum indignis homine docto uoluptatibus. Atque utinam Resp. stetisset, quo cœperat, statu: nec in homines non tam commutandarum rerum, quàm euertendarum cupidos incidisset. primum enim, ut stante Rep. facere solebamus, in agendo plus, quàm in scribendo operæ poneremus: deinde ipsis scriptis non ea quæ nunc, sed actiones nostras mandaremus, ut sæpe fecimus. cum autem Resp. in qua omnis mea cura, cogitatio, opera poni solebat, nulla esset omnino, illæ scilicet literæ conticuerunt forenses, & senatoriæ. Nihil autem agere cum animus non posset, in ijs studijs ab initio uersatus ætatis, existimaui honestissime molestias deponi posse, si me ad philosophiam retulissem. cui cum multum adolescens discendi causa temporis tribuissem, posteaquam honoribus inseruire cœpi, méque totum Reip. tradidi: tantum erat philosophiæ loci, quantum superfuerat amicorũ, & Reip. temporibus. id autem omne consumebatur in legendo: scribendi otium non erat. Maximis igitur in malis hoc tantum boni assecuti uidemur, ut ea literis mandaremus, quæ nec satis erant nota nostris, & erant cognitione dignissima. Quid est enim per deos optabilius sapientia? quid præstantius? quid homini melius? quid homine dignius? Hanc qui expetunt igitur, philosophi nominantur: nec quicquam aliud est

philosophia, si interpretari uelis, quàm studium sapientiæ. Sapientia autem est (ut à ueteribus philosophis definitum est) rerum diuinarum, & humanarum, causarúmque quibus hæ res continentur, scientia. Cuius studium qui uituperat, haud sanè intelligo, quidnam sit, quod laudandum putet. nam siue oblectatio quæritur animi, requiésque curarum quæ conferri cum eorum studijs potest, qui semper aliquid acquirunt, quod spectet, & ualeat ad bene, beatéque uiuendum? siue ratio constantiæ, uirtutísque quæritur: aut hæc ars est, aut nulla omnino, per quam eas assequamur. nullam dicere maximarum rerum artem esse, cum minimarum sine arte nulla sit, hominum est parum considerate loquentium, atque in maximus rebus errantium. Si autem est aliqua disciplina uirtutis: ubi ea quæretur, cum ab hoc discendi genere discesseris? sed hæc, cum ad philosophiam cohortamur, accuratius solent disputari: quod alio quidem libro fecimus. Hoc autem tempore tantum nobis declarandum fuit, cur orbati Reip. muneribus ad hoc nos studium potissimum contulissemus. Occurritur autem nobis, & quidem à doctis & eruditis quærentibus, satísne constanter facere uideamur, qui cum percipi nihil posse dicamus, tamen & alijs de rebus disserere soleamus, & hoc ipso tẽpore præcepta officij persequamur. Quibus uellem satis cognita esset nostra sententia. non enim sumus ij quorum uagetur animus errore, nec habeat unquam quid sequatur. quæ enim esset ista mens uel quæ uita potius, non solum disputandi, sed etiam uiuendi ratione sublata? Nos autem, ut cæteri, qui alia certa, alia incerta esse dicunt, sic ab his dissentientes,

alia probabilia, contrà alia improbabilia esse dicimus. Quid est ergo, quod me impediat ea quæ mihi probabilia uideantur, sequi: quæ contra, improbare: atque affirmandi arrogantiā uitare, fugere temeritatem quæ à sapiētia dissidet plurimum? Contra autem omnia disputatur à nostris, quòd hoc ipsum probabile elucere non posset, nisi ex utraque parte causarū esset facta contentio. sed hæc explanata sunt in Academicis nostris satis (ut arbitror) diligenter. Tibi autem mi Cicero, quanquam in antiquissima, nobilissimáque philosophia Cratippo auctore uersaris ijs simillimo, qui ista præclara pepererunt: tamen hæc nostra, finitima uestris, ignota esse nolui. sed iam ad instituta pergamus. Quinque igitur rationibus propositis officij persequendi, quarū duæ ad decus, honestatémque pertinent: duæ ad commoda uitæ, copias, opes, facultates: quinta ad eligendi iudicium, siquando ea quæ dixi, pugnare inter se uiderētur: honestatis pars perfecta est: quam quidem tibi cupio esse notissimam. Hoc autem de quo nunc agimus, id ipsum est, quod utile appellatur. in quo uerbo lapsa consuetudo deflexit de uia, sensímque eò deducta est, ut ab honesto utile secerneret, & constitueret honestum aliquod, quod utile non esset: & utile, quod non honestum: qua nulla pernicies maior hominum uitæ potuit afferri. Summa quidem auctoritate philosophi seuere sanè atque honeste hæc tria genera confusa, cogitatione distinguunt. quicquid enim iustum sit, id utile etiam esse censent: itémque, quod honestum, idem esse iustum: ex quo efficitur, ut quicquid honestum sit, idem sit utile. Quod qui parum prospiciunt, hi sæpe uersutos homines, & callidos admirātes

eorum malitiam, ſapientiam iudicant. quorum error eripiendus eſt: omniſque opinio ad eam ſpem traducenda, ut honeſtis conſilijs iuſtiſque factis, non fraude & malitia ſe intelligant ea quæ uelint, conſequi poſſe. Quæ ergo ad uitam hominum tuendā pertinent, partim ſunt inanimata, ut aurum, argentum, ut ea quæ gignuntur è terra, ut alia eiuſdem generis: partim animalia, quæ habent ſuos impetus, & rerum appetitus. Eorum autem alia rationis expertia ſunt, alia ratione utentia. Expertes rationis ſunt equi, boues, reliquæ pecudes, apes, quarum opere efficitur aliquid ad hominum uſum atque uitam. Ratione autem utentium duo genera ponuntur: unum deorum, alterum hominum. deos placatos pietas efficiet & ſanctitas. proxime autem, & ſecundum deos, homines hominibus maxime utiles eſſe poſſunt. Earúmque iterum rerum quæ noceant & obſint, eadem diuiſio eſt. ſed quia deos nocere non putant, his exceptis homines hominibus plurimum obeſſe, uel prodeſſe arbitrātur. ea enim ipſa quæ inanimata diximus, pleraque ſunt hominum effecta operis: quæ nec haberemus niſi manus, & ars acceſſiſſet: nec his ſine hominū adminiſtratione uteremur. neque enim ualetudinis curatio, neque nauigatio, neque agricultura, neque frugum, fructuúmque reliquorum perceptio, & conſeruatio ſine opera hominum ulla eſſe potuiſſet. Iam uero & earum rerum, quibus abundaremus exportatio, & earum quibus egeremus inuectio certe nulla eſſet, niſi his muneribus homines fungerentur. eadémque ratione nec lapides exciderentur à terra ad uſum noſtrum neceſſarij: nec ferrum, aurum, æs, argentum effoderetur penitus abdi-

tum, sine hominum labore & manu. Tecta *uero, quibus & frigorum uis pelleretur,& calorum molestiæ sedarentur,unde aut initio generi humano dari potuissent,aut postea subuenire, si aut ui tempestatis, aut terræ motu, aut uetustate cecidissent, nisi communis uita ab hominibus harum rerum auxilia petere didicisset?adde ductus aquarum,deriuationes fluminum, agrorum irrigationes, moles oppositas fluctibus, portus manu factos: quæ non sine hominum opere habere possemus.* Ex *quibus omnibus, multisque alijs perspicuum est qui fructus , quæque utilitates ex rebus ijs quæ sunt inanimatæ,percipiantur,eas nos nullo modo sine hominum manu, atque opera capere potuisse. Qui denique ex bestijs fructus,aut quæ commoditas, nisi homines adiuuarent, percipi posset? nam & qui principes inueniendi fuerunt quem ex quaque bellua usum habere possemus,homines certe fuerunt:nec hoc tempore sine hominũ opera aut pascere equos,aut domare, aut tueri, aut tempestiuos fructus ex his capere possemus:ab eisdémque & ea quæ nocent, interficiuntur,& quæ usui possunt esse,capiuntur. Quid enumerem artium multitudinem, sine quibus uita omnino nulla esse potuisset? quis enim ægris subueniret, quæ esset oblectatio ualentium,qui uictus,aut cultus, nisi tam multæ nobis artes ministrarent? quibus rebus exculta hominũ uita tantũ destitit à uictu & cultu bestiarum.* Vrbes *uero sine hominum cœtu non potuissent nec ædificari, nec frequentari:ex quo leges,morésque constituti: tum iuris æqua descriptio, certáque uiuẽdi disciplina:per quas bene,beatéq; uiuitur. quas res & mansuetudo animorum consecuta, & uerecun-*

dia est: effectũmque est, ut esset uita munitior, atque ut dando, & accipiendo, permutandísque facultatibus, & commodis nulla re egeremus. Lõgiores hoc loco sumus, quàm necesse est. quis est enim, cui non perspicua sint illa, quæ pluribus uerbis à Panætio commemorantur, neminem neque ducem in bello, nec principem domi magnas res, & salutares sine hominum studijs gerere potuisse? Commemoratur ab eo Themistocles, Pericles, Cyrus, Agesilaus, Alexander: quos negat sine adiumentis hominum tantas res efficere potuisse. Vtitur in re non dubia testibus non necessarijs. Atque ut magnas utilitates adipiscimur conspiratione hominum, atque consensu: sic nulla tam detestabilis pestis est, quæ non homini ab homine nascatur. Est Dicæarchi liber de interitu hominum, Peripatetici magni & copiosi: qui collectis cæteris causis, eluuionis, pestilentiæ, uastitatis, belluarum etiam repentinæ multitudinis: quarum impetu docet quædam hominum genera esse consumpta: deinde comparat, quanto plures deleti sint homines hominum impetu, id est bellis, aut seditionibus, quàm omni reliqua calamitate. Cũ igitur hic locus nihil habeat dubitationis, quin homines plurimum hominibus & prosint & obsint, proprium hoc statuo esse uirtutis, conciliare sibi animos hominum, & ad usus suos adiungere. itaque quæ in rebus inanimis, quǽque in usu, & tractatione belluarum fiunt utiliter ad hominum uitam, artibus ea tribuuntur operosis. hominum autem studia ad amplificationem nostrarum rerum prompta, ac parata uirorum præstantiũ sapientia, & uirtute excitantur. Etenim uirtus ferè omnis in tribus rebus uertitur. qua-

rum una est in perspiciendo, quid in quaque re uerũ sincerúmque sit, quid consentaneum cuique, quid consequens, ex quo quæque gignantur, quæ cuiusq; rei sit causa. alterũ, cohibere motus animi turbatos, quos Græci πάθη nominant: appetitiones, quas illi ὁρμὰς, obedientes efficere rationi. tertium, ijs quibuscum congregamur, uti moderate & scienter, quorum studijs eà quæ natura desiderat, expleta, cumulatáque habeamus: per eos denique, siquid importetur nobis incommodi, propulsemus: ulciscamúrque eos qui nocere nobis conati sunt: tantáque pœna afficiamus, quantam æquitas humanitásque patitur. Quibus autem rationibus hãc facultatem assequi possimus, ut hominum studia complectamur, eáque teneamus, dicemus neque ita multo post. Sed pauca ante dicenda sunt. Magnam uim esse in fortuna in utranque partem, uel ad secundas res, uel aduersas, quis ignorat? nam & cum prospero flatu eius utimur, ad optatos exitus prouehimur: & cum reflauit, affligimur. Hæc igitur ipsa fortuna cæteros casus rariores habet: primum ab inanimis procellas, tẽpestates, naufragia, ruinas, incendia: deinde à bestijs ictus, morsus, impetus. Hæc igitur (ut dixi) rariora. At uero interitus exercituum, ut proxime triũ, sæpe multorum: clades imperatorum, ut nuper summi, ac singularis uiri: inuidiæ præterea multitudinis, atque ob eas bene meritorum sæpe ciuium expulsiones, calamitates, fugæ. rursúsque secundæ res, honores, imperia, uictoriæ, quanquam fortuita sunt, tamen sine hominum operibus, & studijs neutram in partem effici possunt. Hoc igitur cognito, dicendum est, quonam modo hominum studia ad utilitates nostras allicere, at-

que excitare possimus. quæ si longior fuerit oratio, cum magnitudine utilitatis comparetur: ita fortasse etiam breuior uidebitur. Quæcunq; igitur homines homini tribuunt ad eum augendum atque honestandũ, aut beneuolentiæ gratia faciunt, cum aliqua de causa quempiam diligunt: aut honoris, si cuius uirtutem suspiciunt, & si quem dignum fortuna quamamplissima putant: aut cui fidem habent, & bene rebus suis consulere arbitrantur: aut cuius opes metuunt: aut contra, à quibus aliquid expectant: ut cum Reges, *populares*ue *homines largitiones aliquas proponunt: aut postremo pretio, aut mercede ducuntur. quæ sordidissima quidem est ratio, & inquinatissima & ijs qui ea tenentur: & illis qui ad eam confugere conantur. male enim se res habet, cum quod uirtute effici debet, id tentatur pecunia.* Sed *quoniam nonnunquam subsidium hoc necessarium est, quemadmodum sit utendum eo dicemus, si prius ijs de rebus, quæ uirtuti propiores sunt, dixerimus.* Atque *etiam subijciunt se homines imperio alterius, & potestati pluribus de causis. ducuntur enim aut beneuolẽtia, aut beneficiorum magnitudine, aut dignitatis præstantia, aut spe, sibi id utile futurum: aut metu, ne ui parere cogantur: aut spe largitionis, promissionísque capti: aut postremo, ut sæpe in nostra* Rep. *uidemus, mercede conducti.* Rerum *autem omnium nec aptius est quicquam ad opes tuendas, quàm diligi: nec alienius, quàm timeri.* Præ*clare* Ennius:

›› *Quem metuunt, oderunt:*

›› *Quem quisque odit, perijsse expetit.*

Multorũ autem odijs nullas opes posse obsistere, si an-

tea fuit ignotum, nuper est cognitum. Nec uero huius *tyranni solum, quem armis oppressa pertulit ciuitas, interitus declarat, quantum odium hominum ualet ad pestem: sed reliquorum similes exitus tyrãnorum, quorum haud ferè quisquam interitum similem effugit. malus enim custos diuturnitatis metus: contráque beneuolentia fidelis est uel ad perpetuitatem.* Sed ijs *qui ui oppressos imperio coercent, sit sanè adhibenda sæuitia, ut heris in famulos, si aliter teneri nõ possunt. qui uero in libera ciuitate ita se instruunt, ut metuantur: his nihil potest esse dementius. quanuis enim demersæ sint leges alicuius opibus, quanuis tremefacta libertas, emergunt tamen hæc aliquando aut iudicijs tacitis, aut occultis de honore suffragijs: acriores autem morsus sunt intermissæ libertatis, quàm retẽtæ.* Quod *igitur latissime patet, neque ad incolumitatem solum, sed etiam ad opes & potentiam ualet plurimum. id amplectamur: ut metus absit, charitas retineatur, ita facillime quæ uolumus, & priuatis in rebus & in* Repub. *consequemur. etenim qui se metui uolẽt, à quibus metuuntur, eosdem metuãt ipsi, necesse est.* Quid *enim censemus superiorem illum* Dionysium, *quo cruciatu timoris angi solitum, qui cultros metuens tonsorios candente carbone sibi adurebat capillum? quid* Alexandrum Pheræum, *quo animo uixisse arbitramur? qui (ut scriptum legimus) cum uxorem* Theben *admodum diligeret, tamen ad eam ex epulis in cubiculũ ueniens, barbarum, & eum quidem (ut scriptum est) compunctum notis* Threicijs, *districto gladio iubebat anteire: præmittebátq; de stipatoribus suis, qui perscrutarentur arculas muliebres, & nequod in uestimentis occul*

taretur telum, exquirerēt. O miserum, qui fideliorem & barbarum, & stigmatiam putaret, quàm cōiugem. nec eum fefellit opinio: ab ea est enim ipse propter pellicatus suspicionem interfectus. Nec uero ulla uis imperij tanta est, quæ premente metu possit esse diuturna. testis est Phalaris: cuius est præter cæteros nobilitata crudelitas: qui non ex insidijs interijt ut is quem modo dixi, Alexander: non à paucis, ut hic noster: sed in quem uniuersa Agrigentinorum multitudo impetum fecit. Quid Macedones? nónne Demetrium reliquerunt, uniuersíque se ad Pyrrhum contulerunt? quid Lacedæmonios iniuste imperantes? nónne repente omnes ferè socij deseruerunt, spectatoresque se ociosos præbuerunt Leuctricæ calamitatis? externa libentius in tali re, quàm domestica recordor. ueruntamen quàm diu imperium populi Ro. beneficijs tenebatur, non iniurijs bella, aut pro socijs, aut de imperio gerebantur: exitus erant bellorum aut mites, aut necessarij. Regum, populorum, nationum portus erat, & refugium Senatus. Nostri autem magistratus, imperatorésque ex una hac re maximam laudem capere studebant, si prouincias, si socios æquitate & fide defendissent. Itaque illud patrociniū orbis terræ uerius, quàm imperium poterat nominari. sensim hanc consuetudinem, & disciplinam iam antea minuebamus, post uero Syllæ uictoriā penitus amisimus: desitum est enim uideri quicquam in socios iniquum, cum extitisset etiam in ciues tanta crudelitas. ergo in illo secuta est honestam causam non honesta uictoria: est enim ausus dicere, hasta posita, cum bona in foro uenderet & bonorum uirorum, & locupletum, & certe ciuium, præ-

dam suam se uendere. secutus est, qui in causa impia, uictoria etiam fœdiore nō solum singulorum ciuium bona publicaret, sed uniuersas quoque prouincias, regionésque uno calamitatis iure comprehenderet: itaque uexatis, & perditis exteris nationibus, ad exemplum amissi imperij portari in triumpho Massiliam uidimus, & ex ea urbe triumphari, sine qua nūquam nostri imperatores ex transalpinis bellis triumpharunt. multa præterea commemorarem nefaria in socios, si hoc uno sol quicquam uidisset indignius. iure igitur plectimur: nisi enim multorum impunita scelera tulissemus, nunquam ad unum tanta peruenisset licentia: à quo quidem rei familiaris ad paucos, cupiditatum ad multos improbos uenit hæreditas. Nec uero *unquam bellorum ciuilium semen & causa deerit, dum homines perditi hastam illam cruentam & meminerint, & sperabūt, quam* P. Sylla *cum uibrasset,* Dicta*tore propinquo suo, idem sexto & tricesimo anno post à sceleratiore hasta eadem non recessit. alter autem qui in illa* Dictatura Scriba *fuerat, in hac fuit* Quæ*stor urbanus.* Ex quo *debet intelligi, talibus præmijs propositis, nunquam defutura bella ciuilia. itaque parietes urbis modo stant, & manent, ij'que ipsi iam extrema scelera metuentes.* Rem *uero publicam penitus amisimus. atque in has clades incidimus (redeundum est enim ad propositum) dum metui, quàm chari esse & diligi, maluimus.* Q*uæ si populo* R. *iniuste imperanti accidere potuerunt, quid debent putare singuli? quod cum perspicuum sit beneuolentiæ uim esse magnam, metus imbecillem: sequitur, ut disseramus, quibus rebus possimus facillime eam quam uolumus, adipisci*

cum honore, & fide charitatem. sed ea non pariter omnes egemus. nam ad cuiusque uitam instituẽdam accommodandum est, à multis ne opus sit, an satis sit à paucis diligi. Certum igitur *hoc sit, &* id quod *& primum, & maxime necessarium, familiaritates habere fidas amantium nos amicorum, & nostra mirãtium. hæc enim est una res prorsus, ut non differat multum inter summos & mediocres uiros: eáque utrisque propemodum comparanda.* Honore, *& gloria, & beneuolentia ciuium fortasse non æque omnes egent: sed tamen si cui hæc suppetunt, adiuuant aliquantum tum ad cætera, tum ad amicitias comparandas.* Sed *de amicitia libro dictum est, qui inscribitur* Lælius. Nũc *dicamus de gloria: quanquam ea quoque de re duo sunt nostri libri. sed attingamus, quandoquidem ea in rebus maioribus administrandis adiuuat plurimum.*

Summa igitur & perfecta gloria constat ex tribus his: si diligit multitudo: si fidem habet: si cum admiratione quadam, honore nos dignos putat. Hæc *autem, si est simpliciter breuitérque dicendum, quibus rebus pariuntur à singulis, eisdem ferè à multitudine. sed est alius quoque quidam aditus ad multitudinem, ut in uniuersorum animos tanquam influere possimus.* Ac *primum de illis tribus, quæ ante dixi beneuolentiæ præcepta, uideamus: quæ quidem beneficijs capitur maxime: secundo autem loco benefica uoluntate beneuolentia mouetur, etiam si res forte non suppetit. uehementer autem amor multitudinis commouetur ipsa fama, & opinione liberalitatis, beneficentiæ, iustitiæ, fidei, omniúmque earum uirtutum, quæ pertinent ad mãsuetudinem morum, ac facilitatem.* Etenim

illud ipsum quod decorum honestúmque diximus, quia per se nobis placet, animósque omnium natura & specie sua commouet, maximéque quasi perlucet ex ijs quas commemoraui uirtutibus, idcirco illos in quibus eas uirtutes esse remur, à natura ipsa diligere cogimur. atque hæ quidem causæ sunt diligendi grauissimæ. possunt enim præterea nonnullæ esse leuiores. Fides *autem ut habeatur, duabus rebus effici potest: si existimabimur adepti coniunctã cum iustitia prudentiam. nam & ijs fidem habemus, quos plus intelligere, quàm nos, arbitramur, quósque & futura prospicere credimus, & cum res agatur, in discriménque uentum sit, expedire rem, & consilium ex tempore capere posse. (hanc enim omnes existimant utilem, uerámque prudentiam) iustis autem & fidis hominibus, id est bonis, ita fides habetur ut nulla sit in his fraudis iniuriǽque suspicio. itaque his salutem nostram, his fortunas, his liberos rectissime committi arbitramur.* Harum *igitur duarum ad fidem faciẽdam iustitia plus pollet, quippe cum ea sine prudẽtia satis habeat auctoritatis: prudentia sine iustitia nihil ualeat ad faciendam fidem. quo enim quis uersutior & callidior est, hoc inuisior & suspectior detracta opinione probitatis.* Q*uamobrem intelligentiæ iustitia coniũcta, quantum uolet habebit ad faciendam fidem uirium: iustitia sine prudentia multum poterit: sine iustitia nihil ualebit prudentia.* Sed *ne quis sit admiratus, cur cum inter omnes philosophos constet, à méque ipso sæpe disputatum sit, qui unam haberet, omnes habere uirtutes: nunc ita seiungam, quasi possit quisquam, qui non idem prudẽs sit, iustus esse: alia est illa, cum ueritas ipsa limatur in di-*

sputatione, subtilitas: alia cum ad opinionem communem omnis accommodatur oratio. Quãobrem, ut uulgus, ita nos hoc loco loquimur, ut alios fortes, alios bonos uiros, alios prudentes dicamus: popularibus enim uerbis est agendum & usitatis, cum loquamur de opinione populari: idque eodem modo fecit Panætius. sed ad propositum reuertamur. Erat igitur ex tribus, quæ ad gloriã pertinerent, hoc tertiũ, ut cũ admiratione hominũ honore ab his digni iudicaremur. Admirãtur igitur communiter illi quidẽ omnia quæ magna, & præter opinionem suam animaduerterunt: separatim autem in singulis, si perspiciunt nec opinata quidem bona: itaque eos uiros suspiciunt, maximéque efferũt laudibus, in quibus existimant se excellẽtes quasdam, & singulares uirtutes perspicere: despiciũt autem eos & contemnunt, in quibus nihil uirtutis, nihil animi, nihil neruorũ putant. non enim omnes eos contemnunt, de quibus male existimant. nam quos improbos, maledicos, fraudulẽtos putant, & ad faciendã iniuriam instructos, eos haud cõtemnunt quidẽ, sed de ijs male existimant. Quamobrẽ (ut ante dixi) contemnuntur ij qui nec sibi, nec alteri prosunt, ut dicitur: in quibus nullus labor, nulla industria, nulla cura est: admiratione quadam uero afficiuntur ij, qui anteire cæteros uirtute putantur, & cum omni carere dedecore, tum uero ijs uitijs, quibus alij non facile possunt obsistere: nam & uoluptates blandissimæ dominæ sæpe maiores partes animi à uirtute detorquent: & dolorum cum admouentur faces, præter modum plerique exterrentur: uita, mors, diuitiæ, paupertas omnes homines uehementissime permouent. quæ qui in utranque partem ex-

celso animo magnóque despiciunt: cùmque aliqua his ampla & honesta res obiecta est, totos ad se conuertit & rapit: tum quis non admiretur splendorem, pulchritudinémque uirtutis? Ergo & hæc animi despicientia admirabilitatem magnam facit: & maxime iustitia, ex qua una uirtute uiri boni appellantur: mirifica quædam res multitudini uidetur, nec iniuria. nemo enim iustus esse potest, qui mortem, qui dolorē, qui exilium, qui egestatem timet, aut qui ea quæ his sunt contraria, æquitati anteponit. maximéque admirātur eum qui pecunia non mouetur: quod in quo uiro perspectum sit, hunc dignum spectatu arbitrantur. Itaque illa tria quæ proposita sunt ad gloriam, omnia iustitia conficit: & beneuolentiam: quòd prodesse uult plurimis: & ob eandem causam fidem & admirationem, quòd eas res spernit & negligit ad quas pleriq; inflammati auiditate rapiuntur. Ac mea quidem sententia omnis ratio & institutio uitæ adiumenta hominum desiderat, in primísque ut habeas quibuscum possis familiares conferre sermones: quod est difficile, nisi speciem præ te boni uiri feras. Ergo etiam solitario homini, atq; in agro uitam agenti opinio iustitiæ necessaria est, eóque etiam magis quòd, si eam non habebunt, iniusti habebuntur: nullis præsidijs septi multis afficientur iniurijs. Atque his etiam qui uendunt, emunt, conducunt, locant, contrahendísque negotijs implicantur, iustitia ad rem gerendam necessaria est. cuius tanta uis est, ut nec illi quidem, qui maleficio & scelere pascuntur, possint sine ulla particula iustitiæ uiuere. nam qui eorum cuipiam, qui unà latrocinantur, furatur aliquid, aut clàm eripit, is sibi ne in la-

trocinio quidem relinquit locum. ille autem, qui archipirata dicitur, nisi æquabiliter prædã dispertiat, aut occidetur à socijs, aut relinquetur. quinetiam leges latronum esse dicuntur, quibus pareant, quas obseruent. Itaque propter *æquabilem prædæ portionem &* Bargulus Illyricus *latro*, de quo *est apud* Theopompum, *magnas opes habuit: & multo maiores* Viriatus Lusitanus: *cui quidem exercitus nostri, imperatoréſque cesserunt: quẽ* C. Lælius, *is qui sapiens usurpatur,* Prætor *fregit & comminuit, ferocitatémque eius ita repressit, ut facile bellum reliquis traderet.* Cum *igitur tanta uis iustitiæ sit, ut ea etiam latronum opes firmet atque augeat, quantam eius uim inter leges & iudicia, & instituta* Reip. *fore putamus? Mihi quidem non apud* Medos *solum (ut ait* Herodotus) *sed apud etiam maiores nostros fruendæ iustitiæ causa uidentur olim bene morati* Reges *constituti. nam cum premeretur initio multitudo ab ijs, qui maiores opes habebant, ad unum aliquem confugiebant uirtute præstantem: qui cum prohiberet iniuria tenuiores æquitate constituenda, summos cum infimis pari iure retinebat.* Eadémq; *constituendarum legum fuit causa, quæ* Regum: *ius enim semper quæsitum est æquabile: neque enim aliter esset ius. id si ab uno iusto, & bono uiro consequebantur, eo erant contenti. cum id minus contingeret, leges sunt inuẽtæ, quæ cum omnibus semper una, atque eadem uoce loquerentur.* Ergo *hoc quidem perspicuum est, eos ad imperandum deligi solitos, quorum de iustitia magna esset opinio multitudinis. adiuncto uero hoc, ut ijdem etiam prudentes haberentur, nihil erat quod homines his auctoribus non posse conse-*

qui se arbitrarentur. Omni igitur ratione colenda, & retinenda iustitia est: tum ipsa propter sese (nam aliter iustitia non esset) tum propter amplificationem honoris & gloriæ. Sed ut pecuniæ quærendæ non solũ ratio est, sed etiam collocandæ, quæ perpetuos sumptus suppe ditet, nec solum necessarios, sed etiam liberales: sic glo ria quærenda & collocanda ratione est. quanquam præclare Socrates hanc uiam ad gloriam proximam & quasi compẽdiariam dicebat esse, si quis id ageret, ut qualis haberi uellet, talis esset. Quòd si qui simulatione & inani ostentatione, ficto non modo sermone, sed etiam uultu stabilem se gloriam consequi posse rentur, uehementer errant. Vera gloria radices agit, atque etiam propagatur: ficta omnia celeriter, tanquam flosculi, decidunt: nec simulatum potest quicquã esse diuturnum. testes sunt permulti in utrãque partẽ, sed breuitatis causa familia erimus contenti una. Ti. enim Gracchus P. filius tam diu laudabitur, dum memoria rerum Romanarum manebit. at eius filij nec uiui proba bantur à bonis, & mortui numerum obtinent iure cæsorum. Qui igitur adipisci ueram iustitiæ gloriam uolet, iustitiæ fungatur officijs. ea quæ essent, dictum est in superiore libro. Sed ut facillime quales simus, tales esse uideamur: etsi in eo ipso uis maxima est, ut simus ij qui haberi uelimus: tamen quædam præcepta danda sunt. nam si quis ab ineunte ætate habet causam celebritatis & nominis: aut à patre acceptam, quod tibi mi Cicero arbitror contigisse: aut aliquo casu, atque fortuna: in hunc oculi omniũ coniiciuntur, atque in eo quid agat, quemadmodum uiuat, inquiritur, & tanquam in clarissima luce uersetur, ita nullum obscurum potest

nec dictum eius esse nec factum: quorum autem prima ætas propter humilitatem & obscuritatem in hominum ignoratione uersatur, hi simul ac iuuenes esse cœperunt, magna spectare, & ad ea rectis studijs debent contendere. quod eo firmiore animo facient, quia non modo non inuidetur illi ætati, uerumetiam fauetur. Prima igitur est adolescenti commendatio ad gloriã, si qua ex bellicis rebus comparari potest. in qua multi apud maiores nostros extiterunt: semper enim ferè bella gerebantur. tua autem ætas incidit in id bellum, cuius altera pars sceleris nimium habuit, altera felicitatis parum. Quo tamen in bello, cum te Pompeius alæ alteri præfecisset, magnam laudem & à summo uiro, & ab exercitu consequebare, equitando, iaculando, omnia militari labore tolerando. atque ea quidem tua laus pariter cum Rep. cecidit. Mihi autem hæc oratio suscepta non de te est, sed de genere toto. quamobrem ad ea quæ restant, pergamus. Vt igitur in reliquis rebus multo maiora sunt opera animi, quàm corporis: sic eæ res, quas persequimur ingenio, ac ratione, gratiores sunt, quàm illæ, quas uiribus. Prima igitur commendatio proficiscitur à modestiá, tum pietate in parentes, tum in suos beneuolentia. Facillime autem in optimam partem cognoscuntur adolescentes, qui se ad claros & sapientes uiros, bene consulentes Reipub. contulerunt. quibuscum si frequentes sunt, opinionem afferunt populo, eorum fore se similes, quos sibi ipsi delegerunt ad imitandum. P. Rutilij adolescentiam ad opinionem & innocentiæ, & iuris scientiæ, P. Mutij commendauit domus. nam L. quidem Crassus, cum esset admodum adolescens, non aliunde mu

tuatus est, sed sibi ipse peperit maximam laudem ex illa accusatione nobili & gloriosa. & qua aetate qui exercentur, laude affici solent: ut de Demosthene accepimus: ea aetate L. Crassus ostendit, id se in foro optime iam praemeditatum facere, quod etiam tum poterat domi cum laude meditari. Sed cum duplex sit ratio orationis: quarum in altera sit sermo, in altera contentio: non est id dubium, quin contentio orationis plurimum possit, & maiorē uim habeat ad gloriam: ea est enim, quam eloquentiam dicimus: sed tamen difficile dictu est, quantopere concilietanimos hominum comitas, affabilitásque sermonis. Extant epistolae & Philippi ad Alexandrum, & Antipatri ad Cassandrum, & Antigoni ad Philippum, trium prudentissimorum, (sic enim accepimus) quibus praecipiunt, ut oratione benigna multitudinis animos ad beneuolentiam alliciant, militésque blando appellando sermone deliniant. quae autem in multitudine cum contentione habetur oratio, ea saepe uniuersam excitat gloriam: magna est enim admiratio copiose sapientérque dicentis: quem qui audiunt, intelligere etiam & sapere plus quàm caeteros arbitrantur. si uero inest in oratione mixta modestiae grauitas, nil admirabilius fieri potest: eóque magis, si ea sunt in adolescente. Sed cum sint plurima causarum genera, quae eloquentiam desiderant: multique in nostra Repub. adolescentes, & apud iudices, & apud Senatum dicendo laudem assecuti sint: maxima admiratio est in iudicijs. quorum ratio duplex est. nam ex accusatione & defensione constat: quarum etsi laudabilior est defensio, tamen etiam accusatio probata persaepe est. Dixi paulo ante de Crasso. idem

fecit adolescens M. Antonius: etiam P. Sulpitij eloquentiam accusatio illustrauit, cum seditiosum & inutilem ciuem C. Norbanum in iudicium uocauit. sed hoc quidem non est saepe faciendum: nec unquam, nisi aut Reip. causa, ut duo Luculli: aut patrocinio, ut nos pro * Siculis, pro Sardis, pro M. Albutio Iulius Caesar. in accusando etiam M. Aquilio L. Fusij cognita industria est. Semel igitur, non saepe certe. sin erit, cui faciendum sit saepius, Reipub. tribuat hoc muneris: cuius inimicos ulcisci saepe, non est reprehendendum: modus tamen adsit. duri enim hominis, uel potius uix hominis uidetur, periculum capitis inferre multis: id enim tum periculosum ipsi est, tum etiam sordidum ad famam, committere, ut accusator nominetur: quod contigit M. Bruto summo genere nato illius filio, qui iuris ciuilis in primis peritus fuit. Atque etiam hoc praeceptum officij diligenter tenendum est, ne quem unquam innocentem in iudicium capitis arcessas: id enim sine scelere fieri nullo pacto potest. nam quid est tam inhumanum quàm eloquentiam à natura ad salutem hominum & ad conseruationem datam, ad bonorum pestem perniciémque conuertere? Nec tamen, ut hoc fugiendum est, ita habendum est religioni contrarium, nocentem aliquando, & nefarium impiúmque defendere. uult hoc multitudo, patitur consuetudo, fert etiam humanitas. iudicis est, semper in causis uerum sequi: patroni nonnunquam uerisimile, etiam si minus sit uerum, defendere: quod scribere, praesertim cum de philosophia scriberem, non auderem, nisi idem placeret grauissimo Stoicorum Panaetio. maxime autem & gloria paritur, & gratia defensionibus, eóque maior,

si quando accidit, ut ei subueniatur qui potentis alicu ius opibus circumueniri, urgerique uideatur: ut nos & saepe aliàs, & adolescentes contra L. *Syllae dominantis opes pro* Sex. *Roscio Amerino fecimus: quae (ut scis) extat oratio.* Sed *expositis adolescentium officijs, quae ualeant ad gloriam adipiscendam, deinde de beneficentia ac liberalitate dicendum est. cuius est ratio duplex. nam aut opera benigne fit indigentibus, aut pecunia. facilior est haec posterior, locupleti praesertim: sed illa lautior ac splendidior, & uiro forti claróque dignior. quanquam enim in utroque inest gratificandi liberalis uoluntas, tamen altera ex arca: altera ex uirtute depromitur: largitióque quae fit ex re familiari, fontem ipsum benignitatis exhaurit: ita benignitate benignitas tollitur: qua quo in plures usus sis, eo minus in multos uti possis.* At, *qui opera, id est uirtute, & industria, benefici & liberales erunt, primum quo pluribus profuerint, eo plures ad benigne faciendum adiutores habebunt: deinde consuetudine beneficentiae paratiores erunt, & tanquam exercitatiores ad bene de multis promerendum.* Praeclare *in epistola quadam* Alexandrum *filium* Philippus *accusat, quòd* » *largitione beneuolentiā* Macedonum *cōsectetur.* Quid » *te (malum) inquit, rationis in istam spem induxit, ut* » *eos tibi fideles putares fore, quos pecunia corrupisses?* » *an tu id agis, ut* Macedones *non te* Regem *suum, sed* » *ministrum & praebitorem putent?* Bene *ministrum & praebitorem, quia sordidum* Regi. *melius etiam, quòd largitionem corruptelam dixit esse. fit enim deterior qui accipit, atque ad idem semper expectandum paratior.* Hoc *ille filio. sed praeceptum putemus omni-*

bus. Quamobrem id quidem non est dubium, quin illa benignitas, quæ constat ex opera & industria, & honestior sit, & latius pateat, & possit prodesse pluribus. nonnunquam tamen est largiendum: nec hoc benignitatis genus omnino repudiandum est: & sæpe idoneis hominibus indigentibus de re familiari impertiendũ, sed diligenter atque moderate: multi enim patrimonia effuderunt inconsulte largiẽdo. Quid autem est stultius, quàm quod libẽter facias, curare ut id diutius facere non possis? atque etiam sequuntur largitionem rapinæ. cum enim dando egere cœperunt, alienis bonis manus afferre coguntur: ita, cum beneuolentiæ comparãdæ causa benefici esse uelint, non tanta studia assequuntur eorum quibus dederũt, quanta odia eorum quibus ademerunt. Quamobrem nec ita claudẽda est res familiaris, ut eam benignitas aperire non possit: nec ita reserãda, ut pateat omnibus: modus adhibeatur, ísque referatur ad facultates. Omnino meminisse debemus id, quod à nostris hominibus sæpissime usurpatum, iámque in prouerbij consuetudinem uenit, Largitionem fundum non habere. etenim quis potest esse modus, cum & ijdem qui consueuerunt, & illud idem alij desiderent? Omnino duo sunt genera largorum, quorum alteri prodigi, alteri liberales. prodigi, qui epulis, & uisœrationibus, & gladiatorum muneribus, ludorum uenationúmque apparatu pecunias profundunt in eas res, quarũ memoriam aut breuem, aut nullam sint relicturi omnino. liberales autem, qui suis facultatibus aut captos à prædonibus redimunt, aut æs alienum suscipiunt amicorum causa, aut in filiarum collocatione adiuuant, aut opitulantur uel in

re quærenda, uel augenda. Itaque miror, quid in mentem uenerit Theophrasto in eo libro quem de diuitijs scripsit: in quo multa præclare, illud absurde. est enim multus in laudãda magnificentia, & apparatione popularium munerũ: taliúmque sumptuum facultatem, fructum diuitiarum putat. Mihi autem ille fructus liberalitatis, cuius exempla pauca posui, multo & maior uidetur, & certior. Quanto Aristoteles grauius & uerius nos reprehendit, qui has effusiones pecuniarum non admiremur, quæ fiunt ad multitudinem delinien dam. at ij qui ab hostibus obsidentur, si emere aquæ sextariũ mina cogerentur, hoc primo auditu incredibile nobis uideri, omnésq; mirari: sed cum attenderimus, ueniã necessitati dare: in his immanibus iacturis, infinitísque sumptibus nihil nos magnopère mirari: cum præsertim neque necessitati subueniatur, nec dignitas augeatur, ipsáque illa delinitio multitudinis ad breue tempus exiguúmq; duratura sit, eáq; à leuissimo quoque animo: in quo tamen ipso unà cum satietate memoria quoque moriatur uoluptatis. bene etiam colligitur hæc pueris, & mulierculis, & seruis, & seruorũ simillimis liberis esse grata: graui uero homini, & ea quæ fiunt, iudicio certo ponderãti, probari posse nullo modo. quãquam intelligo in nostra ciuitate inueterasse iam bonis temporibus, ut splẽdor AEdilitatum ab optimis uiris postuletur. Itaque P. Crassus cũ cognomine diues, tum copijs, functus est AEdilitio maximo munere. & paulo post L. Crassus cum omniũ hominum moderatissimo Q. Mutio magnificentissima AEdilitate functus est: deinde C. Claudius App. filius: multi post, Lucullus, Hortensius, Silanus. omnes autem P. Lentulus me Con

ſule uicit ſuperiores. hunc eſt Scaurus imitatus. Magnificentiſſima uero noſtri Pōpeij munera ſecundo Conſulatu. in quibus omnibus, quid mihi placeat, uides. Vitāda tamen eſt ſuſpicio auaritiæ. nam Mamerco homini ditiſſimo, prætermiſſio AEdilitatis Cōſulatus repulſam attulit. quare & ſi poſtulatur à populo, bonis uiris ſi non deſiderantibus, attamen approbantibus faciendū eſt, modo pro facultatibus: nos ipſi ut fecimus: & ſi quando aliqua res maior, aut utilior populari largitione acquiritur: ut Oreſti nuper prandia in ſemitis decimæ nomine magno honori fuerūt. ne M. quidem Seio uitio datum eſt, quòd in caritate annonæ aſſe modium populo dedit. magna enim ſe & inueterata inuidia, nec turpi iactura, quando erat AEdilis, nec maxima liberauit. Sed honori ſummo nuper noſtro Miloni fuit, quòd gladiatoribus emptis Reipub. cauſa, quæ ſalute noſtra continebatur, omnes P. Clodij conatus furoréſque compreſſit. Cauſa igitur largitionis eſt, ſi aut neceſſe eſt, aut utile. In his autem ipſis mediocritatis regula optima eſt. L. quidem Philippus Q. filius, magno uir ingenio, in primíſque clarus, gloriari ſolebat ſe ſine ullo munere adeptum eſſe omnia, quæ haberentur ampliſſima. Dicebat idem Cotta Curio. nobis quoque licet in hoc quodāmodo gloriari. nam pro amplitudine honorum quos cunctis ſuffragijs adepti ſumus noſtro quidem anno, quod contigit eorū nemini, quos modo nominaui, ſanè exiguus ſumptus AEdilitatis fuit. Atque etiam illæ impenſæ meliores ſunt, muri, naualia, portus, aquarum ductus, omniaq; quæ ad uſum Reipub. pertinent. quanquam, quod præſens tanquam in manu datur, iucundius eſt: tamen hæc

in posterum gratiora, theatra, porticus, noua templa. uerecundius reprehendo propter Pompeium: *sed doctissimi non probant: ut & hic ipse* Panætius, *quem multum in his libris secutus sum, non interpretatus: &* Phalereus Demetrius, *qui* Periclem *principem* Græciæ *uituperabat, quòd tantam pecuniam in præclara illa* Propylea *coniecit.* Sed *de hoc genere toto in ijs libris, quos de* Rep. *scripsi, diligenter est disputatum.* Tota *igitur ratio talium largitionum genere uitiosa est, temporibus necessaria, & tum ipsa, & ad facultates accommodanda, & mediocritate moderanda est.* In *illo autem altero genere largiendi, quod à liberalitate proficiscitur, non uno modo in disparibus causis affecti esse debemus. alia causa est eius, qui calamitate premitur: & eius qui res meliores quærit nullis suis rebus aduersis. propensior benignitas esse debebit in calamitosos: nisi forte erunt digni calamitate. in ijs tamen qui se adiuuari uolent, non ut ne affligantur, sed ut ad altiorem gradum ascendant, restricti omnino nullo modo esse debemus: sed in deligendis idoneis iudicium, & diligentiã adhibere. nam præclare* Ennius:

" Benefacta *male locata, malefacta arbitror.*

Q*uod autem tributum est bono uiro, & grato, in eo cum ex ipso fructus est, tum etiam ex cæteris. temeritate enim remota, gratissima est liberalitas: eóque eam studiosius plerique laudant, quòd summi cuiusque bonitas commune perfugium est omnium.* Danda *igitur opera est, ut hos beneficijs quamplurimis afficiamus, quorum liberis, posterísque prodatur memoria, ut his ingratis esse non liceat. omnes enim immemorem beneficij oderunt: eámque iniuriam in deterrenda li-*

beralitate sibi etiam fieri: eúmque qui faciat, communem hostem tenuiorum putant. Atque hæc benignitas etiam Reip. utilis est, redimi è seruitute captos, locupletari tenuiores: quod quidẽ uulgo solitum fieri ab ordine nostro, in oratione Crassi scriptũ copiose uidemus. hanc ergo consuetudinem benignitatis largitioni munerum antepono. hæc est grauium hominum, atque magnorum: illa quasi assentatorũ populi, multitudinis leuitatem uoluptate quasi titillantium. conuenit autem tũ in dando munificum esse, tum in exigendo non acerbum: in omnique re contrahenda, uẽdendo, emendo, conducendo, locando, in uicinitatibus, & confinijs æquum & facilem, multa multis de iure suo concedentem: à litibus uero, quantum liceat, & nescio an paulo plus etiam quàm liceat, abhorrẽtem. Est enim non modo liberale, paulum nonnunquam de suo iure decedere, sed interdum etiam fructuosum. habẽda autem est ratio rei familiaris: quam quidem dilabi sinere flagitiosum est: sed ita, ut illiberalitatis, auaritiæq; absit suspicio. posse enim liberalitate uti, non spoliantem se patrimonio, nimirum est pecuniæ fructus maximus. Recte etiam à Theophrasto est laudata hospitalitas. est enim (ut mihi uidetur) ualde decorũ, patere domos hominum illustrium illustribus hospitibus: idque etiam Reip. est ornamento, homines externos hoc liberalitatis genere in urbe nostra non egere: est etiam uehementer utile ijs qui honeste posse multa uolunt, per hospites apud externos populos ualere opibus & gratia. Theophrastus quidẽ scribit Cimonem Athenis etiam in suos curiales Laciadas hospitalem fuisse. ita enim instituisse, & uillicis imperasse, ut omnia præberentur, qui-

cunque Laciades in uillã suam diuertisset. Quæ autem opera, non largitione beneficia dantur: hæc tum in uniuersam Remp. tum in singulos ciues conferuntur. nam in iure cauere, consilio iuuare, atque hoc sciẽtiæ genere prodesse quamplurimis, uehementer & ad opes augendas pertinet, & ad gratiam. Itaque cum multa præclara maiorum, tum quamoptime constituti iuris ciuilis summo semper in honore fuit cognitio, atq; interpretatio: quam quidem ante hanc confusionem temporum in possessione sua principes retinuerunt. nunc, ut honores, ut omnis dignitatis gradus, sic huius scientiæ splendor deletus est: idque eo indignius, quòd eo tempore hoc contigit, cum is esset, qui omnes superiores, quibus honore par esset, scientia facile uicisset. Hæc igitur opera grata multis, & ad beneficijs astringendos homines accommodata. Atq; huic arti finitima est dicendi grauior facultas, & gratior, & ornatior. quid enim eloquentia laudabilius, & præstabilius, uel admiratione audientium, uel spe indigentiũ, uel eorum qui defensi sunt, gratia? huic quoque ergo à maioribus nostris est in tota dignitate principatus datus. diserti igitur hominis, & facile laborãtis, quódque in patrijs est moribus, multorum causas & non grauate, & gratuito defendentis, beneficia, & patrocinia late patent. Admonebat me res, ut hoc quoque loco intermissionẽ eloquentiæ, ne dicam interitum, deplorarem: nisi uererer, ne de me ipso aliquid uiderer queri. sed tamen uidemus, quibus extinctis oratoribus, quàm in paucis spes, quàm in paucioribus facultas, quàm in multis sit audacia. Cũ autẽ omnes non possint, ne multi quidẽ aut iuris periti esse, aut diserti, li-

cet tamen opera prodesse multis, beneficia petentem: commendantem iudicibus, & magistratibus: uigilantem pro re alterius: eos ipsos qui aut consulũt, aut defendunt, rogantem: quod qui faciunt, plurimum gratiæ consequuntur, latissiméque eorum manat industria. Iam illud non sunt admonendi (est enim in promptu) ut animaduertant, cum alios iuuare uelint, ne quos offendant. sæpe enim aut eos lædunt, quos non debent: aut eos quos non expedit: si imprudentes, negligentiæ est: si scientes, temeritatis. Vtendum etiam est excusatione aduersus eos quos inuitus offendas, quacunque possis, quare id quod feceris, necesse fuerit, nec aliter facere potueris: cætisque operis, & officijs erit, quod uiolatum est, compensandum. Sed cum in hominibus iuuãdis aut mores spectari, aut fortuna soleat, dictu quidem est procliue, itáque uulgo loquuntur, sese in beneficijs collocandis mores hominum, non fortunam sequi. honesta oratio est. sed quis est tandem, qui inopis, & optimi uiri causæ non anteponat in opera danda gratiam fortunati & potentis? à quo enim expeditior, & celerior remuneratio fore uidetur, in eum ferè est uoluntas nostra propensior. Sed animaduertendum est diligentius, quæ natura rerum sit. nimirum enim inops ille, si bonus est uir, etiam si referre gratiam nõ potest, habere certe potest. Commode autem, quicunque dixit: Pecuniam qui habeat, non reddidisse: & qui reddiderit, habere. gratiam autem, & qui reddiderit, habere: & qui habeat, retulisse. At qui se locupletes, honoratos, & beatos putant, hi ne obligari quidem beneficio uolunt: quinetiam beneficium se dedisse arbitrantur, cum, ipsi quãuis aliquod magnum acceperint, atque

etiã à se aut postulari, aut expectari aliquid suspicantur: patrocinio uero se usos, aut cliẽtes appellari, mortis instar putant. At uero ille tenuis, cum quid factum sit, sese spectatum non fortunam putans, non modo illi qui est meritus: sed etiam illis, à quibus expectat (eget enim multis) gratum se uideri studet. neque enim uerbis auget suum munus, si quo forte fungitur: sed etiam extenuat. uidendúmque illud idem, quòd si opulẽtum, fortunatúmque defenderis, in illo uno, aut forte in liberis eius manet gratia: sin autem inopem, probum tamen & modestum, omnes non improbi humiles, quæ magna in populo multitudo est, præsidium sibi paratum uidẽt. Quamobrem melius apud bonos, quàm apud fortunatos beneficium collocari puto. danda omnino opera est, ut omni generi satisfacere possimus: sed si res in contentionem ueniet, nimirum Themistocles est auctor adhibendus: qui, cum consuleretur utrum bono uiro pauperi, aut minus probato diuiti filiam collocaret: Ego, inquit, malo uirum, qui pecunia egeat: quàm pecuniam, quæ uiro. Sed corrupti mores, deprauatíque sunt admiratione diuitiarum. quarum magnitudo quid ad unumquenque nostrum pertinet? illum fortasse adiuuat, qui habet: ne id quidem semper. sed fac iuuare: potentior sanè sit, honestior uéro quo modo? quòd si etiam bonus erit uir, ne impediant diuitiæ, quo minus iuuetur: modo ne adiuuent, sítque omne iudicium, non quàm locuples, sed qualis quisque sit. Extremum autem præceptum in beneficijs operáque danda est, nequid contra æquitatem contendas, ne quid per iniuriam. fundamentum enim perpetuæ commendationis, & famæ est iustitia: sine qua ni

hil poteſt eſſe laudabile. Sed *quoniam de eo genere beneficiorum dictum eſt, quæ ad ſingulos ſpectant: deinceps de ijs quæ ad uniuerſos, quǽque ad* Remp. *pertinent, diſputandum eſt.* Eorũ au*tem ipſorum partim eiuſmodi ſunt, ut ad uniuerſos ciues* pertine*ant: partim, ſingulos ut attingant: quæ ſunt etiam gratiora. danda eſt opera omnino, ſi poſſit, utriſque, nec minus ut etiam ſingulis conſulatur, ſed ita, ut ea res aut proſit, aut certe ne obſit* Reip. C.Gra*cchi frumentaria magna largitio fuit: exhauriebat igitur ærarium. modica* M.O*ctauij, & *Reip.*tolerabilis, & plebi neceſſaria: ergo & ciuibus, &* Reip.*ſalutaris.* In *primis autem uidendum erit ei qui* Remp.*adminiſtrabit, ut ſuum quiſque teneat, neque de bonis priuatorum publicæ diminutio fiat. perniciosè enim* Philippus *in* Tribu*natu, cum legem agrariam ferret: quam tamen antiquari facile paſſus eſt, & in eo uehementer ſe moderatum præbuit: ſed cum in agẽdo multa populariter, tum illud male: non eſſe in ciuitate duo millia hominum qui rem haberent. capitalis omnino oratio eſt ad æquationem bonorum pertinens: qua peſte quæ poteſt eſſe maior?* Hanc *enim ob cauſam maxime, ut ſua tenerentur,* Reſp.*ciuitatéſq; conſtitutæ ſunt. nam etſi duce natura congregabantur homines, tamen ſpe cuſtodiæ rerum ſuarum urbium præſidia quærebant.* Danda *etiam opera eſt, ne (quod apud maiores noſtros ſæpe fiebat) propter ærarij tenuitatem, aſſiduitatémque bellorum tributum ſit conferendum. ídque ne eueniat, multo ante erit prouidẽdum. ſin qua neceſſitas huius muneris alicui* Reipub. *obuenerit, (malo enim alteri, quàm noſtræ, ominari: neque tamen de noſtra, ſed de*

omni Rep. *disputo) danda erit opera, ut omnes intelligant, si salui esse uelint, necessitati esse parendum. atque etiam omnes, qui* Remp. *gubernabũt, consulere debebunt, ut earum rerum copia sit, quæ sunt necessariæ. quarum qualis comparatio fieri soleat, & debeat, non est necesse disputare. est enim in promptu. tantum locus attingendus fuit.* Caput *autem est in omni procuratione negotij, & muneris publici, ut auaritiæ pellatur etiam minima suspitio.* Vtinam, *inquit* C. Pontius Samnis, *ad illa tempora fortuna me seruasset, & tunc essem natus, quando* Romani *dona accipere cœpissent: non essem passus diutius eos imperare. ne illi quidem multa secula expectanda fuerunt. modo enim hoc malum in hanc* Remp. *inuasit. itaque facile patior tunc potius* Pontium *fuisse, siquidem in illo tantum fuit roboris.* Nondum *centum, & decem anni sunt, cum de pecunijs repetundis à* L. Pisone *lata est lex, nulla antea cum fuisset. at uero postea tot leges, & proximæ quæque duriores: tot rei, tot damnati: tantum* Italicum *bellum propter iudiciorum metum excitatum: tanta sublatis legibus & iudicijs expilatio, direptióque sociorum: ut imbecillitate aliorum, non nostra uirtute ualeamus.* Laudat Africanũ Panætius *quòd fuerit abstinens. quidni laudetur? sed in illo alia maiora: laus enim abstinentiæ non hominis est solum, sed etiam temporum illorũ.* Omni Macedonum *gaza quæ fuit maxima, potitus est* Paulus: *tantum in ærarium pecuniæ inuexit, ut unius imperatoris præda finem attulerit tributorum. at hic nihil in domum suam intulit præter memoriam nominis sempiternam. imitatus patrẽ* Africanus *nihil locupletior*

Carthagine euersa. Quid, qui eius collega in Censura fuit, L. Mūmius? nunquid copiosior, cum copiosissimam urbem funditus sustulisset? Italiam ornare, quàm domum suam maluit: quanquam, Italia ornata, domus ipsa uidetur mihi ornatior. Nullum igitur uitium est tetrius (ut eò, unde egressa est, referat se oratio) quàm auaritia, præsertim in principibus, & Remp. gubernantibus. habere enim quæstui Remp. non modo turpe est, sed scæleratum etiam & nefarium. Itaque, quod Apollo Pythius oraculo edidit, Spartam nulla re alia, nisi auaritia esse perituram, id uidetur non solum Lacedæmonijs, sed & omnibus opulentis populis prædixisse. nulla autem re conciliare facilius beneuolentiam multitudinis possunt ij qui Reip. præsunt, quàm abstinentia, & cōtinentia. Qui uero esse populares uolunt, ob eámque causam aut agrariam rem tentant, ut possessores suis sedibus pellantur: aut pecunias creditas debitoribus condonandas putant: labefactant fundamenta Reip. concordiam primum tollunt, quæ esse non potest cum alijs adimuntur, alijs condonantur pecuniæ: deinde æquitatem, quæ tollitur omnis, si habere suum cuique non licet. id enim est proprium, ut supra dixi, ciuitatis, atque urbis, ut sit libera, & non solicita suæ rei cuiusque custodia. Atque in hac perniciem Reipub. ne illam quidem consequuntur, quam putāt, gratiam: nam, cui res erepta est, inimicus: cui data est, etiam dissimulat se accipere uoluisse: & maxime in pecunijs creditis occultat suum gaudium, ne uideatur non fuisse soluendo. At uero ille qui accipit iniuriam, & meminit, & præ se fert dolorem suum. nec si plures sunt ij, quibus improbe datum est, quàm illi

quibus iniuste ademptum est, iccirco plus etiã ualent. nõ enim numero hæc iudicantur, sed pondere. quã autem habet æquitatẽ, ut agrum multis annis, aut etiam seculis ante possessum, qui nullũ habuit, habeat: qui autem habuit, amittat? At propter hoc iniuriæ genus Lacedæmonij Lysandrũ Ephorum expulerunt: Agin Regem, quod nunquam antea apud eos acciderat, necauerũt. ex quo eo tempore tantæ discordiæ secutæ sunt, ut tyranni existerent, & optimates exterminarentur, & præclarissime constituta Resp. dilaberetur. nec uero solum ipsa cecidit, sed etiam reliquam Græciã euertit contagionibus malorũ, quæ à Lacedæmonijs profectæ manarunt latius. Quid nostros Gracchos Ti. Gracchi summi uiri filios, Africani nepotes? nónne agrariæ cõtentiones perdiderunt? At uero Aratus Sicyonius iure laudatur, qui cum eius ciuitas quinquaginta annos à tyrannis teneretur, profectus Argis Sicyonẽ, clandestino introitu urbe est potitus: cúmq; tyrannum Nicoclẽ improuiso oppressisset, sexcentos exules, qui fuerãt eius ciuitatis locupletissimi, restituit: Rémq; pub. aduẽtu suo liberauit. Sed cum magnam animaduerteret in bonis, & possessionibus difficultatẽ, quòd & eos quos & ipse restituerat, quorũ bona alij possederant, egere iniquissimum arbitrabatur: & quinquaginta annorũ possessiones mouere, non nimis æquum putabat: propterea quòd tam longo spatio multa hæreditatibus, multa emptionibus, multa dotibus detinebantur: sine iniuria iudicauit, neque illis adimi, neque his non satisfieri, quorum illa fuerant, oportere. Cum igitur statuisset opus esse ad eam rem constituendam pecunia, Alexandriã se proficisci uelle dixit, rémq; integram ad redi-

tum suum iussit esse: isque celeriter ad Ptolemæũ suum hospitem uenit, qui tum regnabat alter post Alexandriã conditam: qui cum exposuisset patriam se liberare uelle, causámq; docuisset, à Rege opulento uir summus facile impetrauit, ut grandi pecunia adiuuaretur. quã cum in Sicyonem attulisset, adhibuit sibi in cõsilium quindecim principes, cum quibus causas cognouit, & eorũ qui aliena detinebant, & eorum qui sua amiserant: præfecítque æstimandis possessionibus, & ut persuaderent alijs ut pecuniã accipere mallent, & possessionibus cederent: alijs ut commodius putarent numerari sibi quod tanti esset, quàm suũ recuperare. ita perfectum est, ut omnes constituta concordia sine querela discederẽt. O uirũ magnũ, dignúmq; qui in nostra Rep. natus esset! Sic par est agere cum ciuibus, nõ ut bis iã uidimus, hastam in foro ponere, & bona ciuiũ uoci subijcere præconis. at ille Græcus, id quod fuit sapientis & præstantis uiri, omnibus consulendum putauit. eáq; est summa ratio, & sapientia summi ciuis, commoda ciuium defendere, non diuellere, atque omnes æquitate eadem continere. Habitent gratis in alieno. quid ita? ut cum ego emerim, ædificauerim, tuear, impendã, tu me inuito fruare meo? quid est aliud, nisi alijs sua eripere, alijs dare aliena? tabulæ uero nouæ quid habent argumenti, nisi ut emas mea pecunia fundum, & eum tu habeas, ego non habeam pecuniam? Quamobrẽ ne sit æs alienum, quod Reip. noceat, prouidendum est: quod multis rationibus caueri potest, si hoc non fuerit, ut locupletes suum perdant, debitores lucrentur alienum. nec enim ulla res uehementius Rẽp. continet, quàm fides: quæ esse nulla potest, nisi erit ne-

cessaria solutio rerũ creditarum. Nũquam enim uehementius actum est, quàm me Consule, ne solueretur. armis & castris tentata res est ab omni genere hominum, & ordine: quibus sic resisti, ut hoc tantũ malum de Rep. tolleretur. nunquã nec maius æs alienum fuit: nec melius, nec facilius dissolutũ est. fraudãdi enim spe sublata, soluendi necessitas cõsecuta est. At uero hic noster uictor, nunc quidem uictus, quæ cogitarat ea perfecit, cum eius iam nihil interesset. tanta in eo peccandi libido fuit, ut hoc ipsum eũ delectaret peccare, etiam si causa non esset. Ab hoc igitur genere largitionis, ut alijs detur, alijs auferatur, aberunt ij qui Remp. tuebuntur: in primísque operam dabunt, ut iuris, & iudiciorũ æquitate suum quisque teneat: & neque tenuiores propter imbecillitatẽ circunueniantur, neque locupletibus ad sua uel tenenda, uel recuperãda obsit inuidia: præterea quibuscunque rebus uel belli, uel domi poterunt, Remp. augeant imperio, agris, uectigalibus. hæc magnorum hominum sunt: hæc apud maiores nostros factitata: hæc genera officiorũ qui persequuntur, cum summa utilitate Reip. magnam ipsi adipiscentur & gratiã, & gloriam. In his autem utilitatum præceptis Antipater Tyrius Stoicus, qui Athenis nuper est mortuus, duo præcepta censet esse à Panætio prætermissa: ualetudinis curationẽ, & pecuniæ. quas res à summo philosopho præteritas arbitror, quòd essent faciles: sunt certe utiles. Sed ualetudo sustẽtatur notitia sui corporis, & obseruatione earum rerum, quæ res aut prodesse soleant, aut obesse: & continentia in uictu omni atque cultu, corporis tuendi causa, & prætermittendis uoluptatibus: postremo arte eorum, quorum

ad scientiã hæc pertinent. Res autẽ familiaris quæri debet ijs rebus, à quibus abest turpitudo: conseruari autem diligentia, & parsimonia: ijsdem etiã rebus augeri. has res commodissime Xenophon Socraticus *persecutus est in eo libro, qui* OEconomicus *inscribitur. quem nos, ista ferè ætate cũ essemus qua es tu nunc, è* Græco *in* Latinum *conuertimus. Sed utilitatum comparatio (quoniã hic locus erat quartus à* Panætio *prætermissus) sæpe est necessaria. nam & corporis cõmoda cum externis, & externa cum corporis, & ipsa inter se corporis, & externa cum externis comparari solent. cum externis, corporis hoc modo comparãtur, ualere ut malis, quàm diues esse: cum corporis, externa hoc modo, diues esse potius, quàm maximis corporis uiribus. ipsa inter se corporis cõparantur sic: bona ualetudo uoluptati anteponatur, uires celeritati: externorum autem, ut gloria diuitijs, uectigalia urbana rusticis.* Ex *quo genere cõparationis illud est* Catonis *senis: à quo cum quæreretur, quid maxime in re familiari expediret, respondit,* Bene *pascere: quid secundũ,* Satis *bene pascere: quid tertiũ,* Bene *uestire: quid quartum,* Arare: *& cum ille qui quæsierat, dixisset:* Quid *fœnerari? tũ* Cato: Quid *hominẽ, inquit, occidere?* Ex *quo, & multis alijs intelligi debet, utilitatũ comparationes solere fieri, rectéque hoc adiunctum esse quartum exquirendorũ officiorum genus.* Sed *toto hoc de genere, de quærẽda, de collocanda pecunia, etiam de utenda, commodius à quibusdã optimis uiris ad medium* Ianum *sedentibus, quàm ab ullis philosophis ulla in schola, disputatur. sunt tamen ea cognoscenda. pertinent enim ad utilitatem, de qua hoc libro disputandũ est.* Reliqua *deinceps persequemur.*

M. TVLLII CICERONIS OFFICIORVM AD MARCVM FILIVM LIB. III.

SCIPIONEM *Marce fili, eum qui primus Africanus appellatus est,* P. *dicere solitum scripsit Cato, qui fuit ferè eius aequalis, Nũquam se minus otiosum esse, quàm cum otiosus: nec minus solũ, quàm cum solus esset. Magnifica uero uox, & magno uiro, & sapiẽte digna: quae declarat illum & in otio de negotijs cogitare, & in solitudine secum loqui solitum: ut neque cessaret unquam, & interdũ colloquio alterius non egeret. Itaque duae res quae languorem afferunt caeteris, illum acuebant, otium, & solitudo. uellem & nobis hoc idem uere dicere liceret: sed si minus imitatione tantam ingenij praestantiam consequi possumus, uoluntate certe proxime accedimus. nam & à Reip. forensibúsque negotijs armis impijs, uique prohibiti, otium persequimur: & ob eam causam urbe relicta, rura peragrantes, saepe soli sumus. Sed nec otium hoc cum Africani otio, nec solitudo cum illa comparanda est. ille enim requiescens à Reip. pulcherrimis muneribus, otium sibi sumebat aliquando, & à coetu hominum, frequentiáque interdum tanquam in portum se in solitudinem recipiebat. nostrum autem otium negotij inopia, nec requiescendi studio constitutum est. extincto enim Senatu, deletísque iudicijs, quid est, quod dignum nobis aut in curia, aut in foro agere possimus? Itaque in maxima celebritate, atque in oculis*

ciuium quondam uiximus: nunc fugientes conspectum sceleratorum, quibus omnia redūdant, abdimus nos, quantum licet, & sæpe soli sumus. Sed *quia sic ab hominibus doctis accepimus, non solum ex malis eligere minima oportere, sed etiam excerpere ex his ipsis, siquid inesset boni: propterea & otio fruor, nō illo quidem, quo debeat is qui quondam peperisset otiū ciuitati: nec eam solitudinem languere patior, quam mihi affert necessitas, non uoluntas. Quāquam Africanus maiorem laudem uel meo iudicio assequebatur: nulla tamen eius ingenij monimenta mandata literis, nullū opus otij, nullum solitudinis munus extat. ex quo intelligi debet, illū mentis agitatione, inuestigationéq; earū rerum, quas cogitando consequebatur, nec otiosum, nec solum unquam fuisse.* Nos *autem qui non tantum roboris habemus, ut cogitatione tacita à solitudine abstrahamur, ad hanc scribendi operam, omne studium curámq; conuertimus. itaque plura breui tempore euersa, quàm multis annis stante* Rep. *scripsimus.* Sed *cum tota philosophia mi* Cicero *frugifera & fructuosa, nec ulla pars eius inculta ac deserta sit: tamen nullus feracior in ea locus est, nec uberior, quàm de officijs: à quibus constanter, honestéque uiuendi præcepta ducuntur. Quare, quanquā à* Cratippo *nostro, principe huius memoriæ philosophorum, hoc te assidue audire atque accipere confido: tamen conducere arbitror, talibus aures tuas uocibus undiq; circūsonare, nec eas si fieri possit, quicquā aliud audire. quod cum omnibus est faciendū, qui uitam honestam ingredi cogitant: tamen haud scio, an nemini potius, quàm tibi. sustines enim non paruam expectationem imitandæ industriæ*

nostræ, magnam honorũ, nonnullam fortasse nominis. suscepisti onus præterea graue & Athenarũ, & Cratippi: ad quos cum tanquam ad mercaturam bonarum artium sis profectus, inanem redire turpissimum est, dedecorantem & urbis auctoritatẽ, & magistri. Quare, quantũ conniti animo potes, quantum labore contendere: (si discendi labor est potius, quàm uoluptas) tantum fac ut efficias: néue committas, ut cum omnia suppeditata sint à nobis, tute tibi defuisse uideare. Sed hæc hactenus. multa enim sæpe ad te cohortandi gratia scripsimus. nunc ad reliquam partem propositæ diuisionis reuertamur. Panætius igitur, qui sine controuersia de officijs accuratissime disputauit, quémque nos correctione quadã adhibita potissimum secuti sumus: tribus generibus propositis, in quibus deliberare homines, & consultare de officio solerent: uno, cum dubitarent, honestúmne id esset, de quo ageretur, an turpe: altero, utiléne esset, an inutile: tertio, si id quod speciem haberet honesti, pugnaret cum eo quod utile uideretur, quo modo ea discerni oporteret: de duobus generibus primis tribus libris explicauit: de tertio autem genere deinceps se scripsit dicturum: nec exsoluit, quod promiserat. Quod eo magis miror, quia scriptum à discipulo eius Posidonio est, triginta annos uixisse Panætium post quàm illos libros edidisset. quem locum miror à Posidonio breuiter esse tractatum in quibusdam commentarijs: præsertim cũ scribat nullũ esse locum in tota philosophia tam necessariũ. Minime uero assentior ijs qui negant eũ locum à Panætio prætermissum, sed consulto relictum: nec omnino scribendũ fuisse, quia nunquam posset utilitas cum ho-

nestate pugnare. de quo alterum potest habere dubitationem, adhibendúmne fuerit hoc genus, quod in diuisione Panætij tertium est, an planè omittendũ: alterũ dubitari non potest quin à Panætio susceptum sit, sed derelictum. nam qui è diuisione tripartita duas partes absoluerit, huic necesse est restare tertiam. præterea in extremo libro tertio de hac parte pollicetur se deinceps esse dicturum. accedit eodem testis locuples Posidonius: qui etiam scribit in quadam epistola, P. Rutilium Rufum dicere solere, qui Panætium audiuerat: ut nemo pictor esset inuentus, qui Veneris eam partem, quam Apelles inchoatam reliquisset, absolueret, (oris enim pulchritudo reliqui corporis imitandi spem auferebat) sic ea quæ Panætius prætermisisset, & non perfecisset, propter eorum quæ fecisset præstantiam, neminem esse persecutum. Quamobrem de iudicio Panætij dubitari non potest. rectène autẽ hanc tertiam partem ad exquirendũ officium adiunxerit, an secus, de eo fortasse dubitari potest. nam siue honestum solum bonum est, ut Stoicis placet: siue quod honestum est, id ita summum bonum est: quemadmodũ Peripateticis nostris uidetur, ut omnia ex altera parte collocata, uix minimi momenti instar habeant: dubitandũ non est, quin nunquam possit utilitas cum honestate contendere. Itaque accepimus, Socratem solitum execrari eos, qui primum hæc natura cohærentia, opinione distraxissent. cui quidẽ ita sunt Stoici assensi, ut etiã quicquid honestum esset, id utile esse censerẽt: nec utile quicquã, quod non honestum. Quòd si is esset Panætius, qui uirtutem propterea colẽdam diceret, quòd ea efficiẽs utilitatis esset: ut ij qui res expetendas uel uo

luptate uel indolentia metiuntur: liceret ei dicere, honestatem aliquando cum utilitate pugnare. sed cum sit is, qui id solum bonum iudicet, quod honestum sit: quae autem huic repugnent specie quadam utilitatis, eorum neque accessione meliorem uitam fieri, nec discessione peiorem: non uidetur huiusmodi debuisse deliberationem introducere: in qua, quod utile uideretur, cum eo quod honestum est, comparetur. Etenim quod summum bonum à Stoicis dicitur, conuenienter naturae uiuere: id habet hanc (ut opinor) sententiam, cum uirtute congruere semper: caetera autem quae secundum naturam essent, ita legere, si ea uirtuti non repugnarent. quod cum ita sit, putant quidã hanc comparationem rectè non esse introductam, nec omnino de eo genere quicquam praecipiendum fuisse. Atque illud quidem honestum, quod proprie uerèque dicitur, id in sapientibus est solis, neque à uirtute diuelli unquam potest: in ijs autem in quibus sapientia perfecta non est, ipsum illud quidem perfectum honestum nullo modo esse potest: similitudines honesti esse possunt. Haec igitur omnia officia, de quibus his libris disputamus, media Stoici appellãt: & ea communia sunt & late patent: quae & ingenij bonitate multi assequũtur, & progressione discendi. Illud autem quod rectum ijdem appellant, perfectum atque absolutum est, & ut ijdem dicunt, omnes numeros habet, nec praeter sapientem cadere in quenquam potest. Cum autem aliquid actum est, in quo media officia comparãtur, id cumulate uidetur esse perfectum: propterea quòd uulgus, quid absit à perfecto, ferè non ex toto intelligit: quatenus autem intelligit, nihil putat praetermissum. Quod autem

in poematibus & in picturis usu euenit, in alijsque compluribus, ut delectentur imperiti, laudéntque ea quæ laudanda non sint: ob eam credo causam quòd insit in his aliquid probi, quod capiat ignaros, qui quidem, quid in unaquaque re uitij sit, nequeant iudicare. itaque cum sint docti à peritis, desistunt facile à sententia. Hæc *igitur officia, de quibus his libris disserimus, quasi secunda quædam honesta dicunt esse, non sapientum modo propria, sed cum omni hominum genere communia. itaque ij omnes, in quibus est uirtutis indoles, commouentur.* Nec *uero cum duo* De*cij, aut duo* Scipiones *fortes uiri commemorantur, aut cum* Fabritius *aut* Aristides *iustus nominatur, aut ab illis fortitudinis, aut ab his iustitiæ tanquam à sapiente, petitur exemplum. nemo enim horum sic sapiens, ut sapientem intelligi hic uolumus: nec ij qui sapientes habiti sunt & nominati,* M. Cato *&* C. Lælius, *sapientes fuerunt: nec illi quidem septem: sed ex mediorum officiorum frequentia similitudinem quandam gerebant, speciémque sapiẽtum.* Quocirca *nec id quod uere honestum est, fas est cum utilis repugnãtia comparari: nec id quod communiter appellamus honestum, quódque colitur ab ijs qui bonos se uiros haberi uolunt, cum emolumentis unquam est comparandum: támque id honestum, quod in nostram intelligentiam cadit, tuendum conseruandúmque est nobis, quàm id quod proprie dicitur, ueréque est honestum, sapientibus. aliter enim teneri non potest, si qua ad uirtutem est facta progressio. sed hæc quidem de ijs qui conseruatione officiorum existimãtur boni.* Qui *autem omnia metiuntur emolumentis & commodis, neque ea*

uolunt præponderari honestate, hi solent in deliberando honestum cum eo quod utile putant, comparare: boni uiri non solent. Itaque existimo Panætium, cum dixerit homines solere in hac comparatione dubitare: hoc ipsum sensisse quòd dixerit, solere modo, non etiam oportere. etenim non modo pluris putare, quod utile uideatur, quàm quod honestum, sed hæc etiam inter se cõparare, & in his dubitare turpissimum est. Quid est ergo quod nonnũquam addubitationem afferre soleat, consyderandúmque uideatur? credo, siquando dubitatio accidit, quale sit id, de quo consideretur. sæpe enim tẽpore fit, ut quod plerũque turpe haberi soleat, inueniatur non esse turpe. Exẽpli causa ponatur aliquid quod pateat latius. Quod potest esse maius scelus, quàm non modo hominem, sed etiã familiarẽ occidere? num igitur se obstrinxit scelere, si quis tyrannum occidit quanuis familiarẽ? populo quidem Romano non uidetur: qui ex omnibus præclaris factis illud pulcherrimum existimat. Vicit igitur utilitas honestatẽ: immo uero honestas utilitatem secuta est. Itaque, ut sine ullo errore dijudicare possimus, siquando cum illo quod honestum intelligitur, pugnare id uidebitur quod appellamus utile, formula quædã constituẽda est: quam si sequemur in comparatione rerũ, ab officio nunquam recedemus. Erit autem hæc formula Stoicorum rationi disciplinæq; maxime consentanea. quam quidẽ in his libris propterea sequimur, quòd quanquã à ueteribus Academicis & Peripateticis nostris, qui quondã ijdem erant qui Academici, quæ honesta sunt, anteponuntur ijs quæ uidẽtur utilia, tamen splẽdidius hæc ab eis disseruntur, quibus quicquid honestum est, idem utile ui-

detur, nec utile quicquam, quod non honestum, quàm ab ijs quibus est honestum aliquod non utile, aut utile non honestũ. Nobis *autẽ nostra* A*cademia magnam licentiam dat, ut quodcunque maxime probabile occurrat, id nostro iure liceat defendere* . Sed redeo *ad formulã.* Detrahere *igitur aliquid alteri, & hominem hominis incommodo suum augere commodũ, magis est contra naturam, quàm mors, quàm paupertas, quàm dolor, quàm cætera quæ possunt aut corpori accidere, aut rebus externis. nam principio tollit conuictum humanum, & societatem: si enim sic erimus affecti, ut propter suum quisque emolumẽtum spoliet, aut uiolet alterum, disrũpi necesse est eam quæ maxime est secundum naturam, humani generis societatem. ut si unumquodque membrum sensum hunc haberet, ut posse putaret se ualere, si proximi membri ualetudinem ad se traduxisset, debilitari & interire totum corpus necesse esset: sic si unusquisque nostrum rapiat ad se commoda aliorum, detrahátque quod cuique possit, emolumenti sui gratia, societas hominum & communitas euertatur necesse est . nam sibi ut quisque malit, quod ad usum uitæ pertineat, quàm alteri acquirere, concessum est non repugnante natura.* Illud *quidem natura non patitur, ut aliorum spolijs nostras facultates, copias, opes augeamus.* Neque *uero hoc solum natura, id est iure gentium : sed & legibus populorum, quibus in singulis ciuitatibus* Respub. *continentur, eodem modo constitutum est, ut non liceret sui commodi causa nocere alteri . hoc enim spectant leges, hoc uolunt, incolumem esse ciuium coniunctionem: quam qui dirimunt, eos morte, exilio, uinculis, damno coercent. atque*

hoc multo magis exigit ipsa naturæ ratio, quæ est lex diuina & humana: cui parere qui uelit (omnes autem parebunt, qui secundum naturam uolent uiuere) nunquam committet ut alienum appetat, & id quod alteri detraxerit, sibi assumat. Etenim *multo magis est secundum naturam celsitas & animi magnitudo, itémque communitas, iustitia, liberalitas, quàm uoluptas, quàm uita, quàm diuitiæ. quæ quidem contemnere, & pro nihilo ducere comparantem cum utilitate communi, magni animi & excelsi est.* Detrahere *autem alteri sui commodi causa, magis est contra naturam, quàm mors, quàm dolor, quàm cætera generis eiusdẽ: itémque magis est secundùm naturam, pro omnibus gentibus (si fieri possit) conseruandis aut iuuandis maximos labores molestiásque suscipere, imitantes* Herculem *illum, quem hominum fama beneficiorum memor in concilio cælestium collocauit, quàm uiuere in solitudine non modo sine ullis molestijs, sed etiam in maximis uoluptatibus, abundantem omnibus copijs, ut excellas etiam pulchritudine & uiribus.* Quocirca *optimo quisque splendidissimóque ingenio longe illam uitam huic anteponit. ex quo efficitur, hominem naturæ obedientem, homini nocere non posse.* Deinde *qui alterum uiolat, ut ipse aliquid commodi consequatur: aut nihil se existimat contra naturam facere, aut magis fugiendam censet mortem, paupertatem, dolorem, amissionem etiam liberorum, propinquorum, amicorum, quàm facere cuiquam iniuriam. si nihil existimat contra naturam fieri hominibus uiolãdis: quid cum eo disseras, qui omnino hominem ex homine tollat? sin fugiendum id quidem censet, sed multo illa pe-*

iora, mortem, paupertatem, dolorem: errat in eo quòd ullum aut corporis, aut fortunæ uitium, animi uitijs grauius existimat. Ergo *unū debet esse omnibus propositum, ut eadem sit utilitas uniuscuiusque, & uniuersorum: quam si ad se quisque rapiat, dissoluetur omnis humana consociatio. atque si etiam hoc natura præscribit, ut homo homini quicunque sit, ob eam ipsam causam tamen, quòd is homo sit, consultum uelit, necesse est secundum eandem naturam omnium utilitatem esse communem. quod si ita est, una continemur omnes, & eadem lege naturæ. ídque ipsum si ita est, certe uiolare alterum lege naturæ prohibemur.* Verum *autem primum: uerum igitur & extremum. nam illud quidem absurdum est quod quidam dicunt, parenti se, aut fratri nihil detracturos commodi sui causa, aliam rationem esse ciuium reliquorū. hi sibi nihil iuris & nullam societatem communis utilitatis causa statuunt esse cum ciuibus: quæ sententia omnem societatem distrahit ciuitatis.* Q*ui autem ciuium rationem dicunt esse habendam, externorum negant: hi dirimunt communem humani generis societatem: qua sublata, beneficentia, liberalitas, bonitas, iustitia funditus tollitur: quæ qui tollunt, etiam aduersus deos immortales impij iudicandi sunt. ab his enim constitutam inter homines societatem euertunt: cuius societatis arctissimum uinculum est, magis arbitrari esse contra naturam, hominem homini detrahere sui commodi causa, quàm omnia incommoda subire uel externa, uel corporis, uel etiam ipsius animi, quæ uacent iustitia. hæc enim uirtus omnium est domina & regina uirtutum.* For*sitan quispiam dixerit:* Nónne *igitur sa-*

piens, si fame ipse conficiatur, abstulerit cibum alteri homini ad nullam rem utili? minime uero. non enim mihi est uita mea utilior, quàm animi talis affectio, neminem ut uiolem commodi mei gratia. Quid? si Phalarim *crudelem tyrannum, & immanem uir bonus, ne ipse frigore conficiatur, uestitu spoliare possit, nónne faciat?* Hæc *ad iudicandum sunt facillima. nam si quid ab homine ad nullam partem utili, utilitatis tuæ causa detraxeris, inhumane feceris, contráque naturæ legem: sin autem is tu sis, qui multam utilitatem* Reip. *atque hominum societati, si in uita remaneas, afferre possis: siquid ob eam causam alteri detraxeris, non sit reprehendendum: sin autem id non sit eiusmodi, suum cuique incommodum ferẽdum est potius, quàm de alterius commodis subtrahendum.* Non *igitur magis est contra naturam morbus, aut egestas, aut quid eiusmodi, quàm detractio, atque appetitio alieni.* Sed *communis utilitatis derelictio cõtra naturam est: est enim iniusta.* Itaque *lex ipsa naturæ, quæ utilitatem hominum conseruat & continet, decernit profecto, ut ab homine inerti atque inutili ad sapientem, bonum, fortémque uirum transferantur res ad uiuendum necessariæ: qui si occiderit, multum de communi utilitate detraxerit: modo hoc ita faciat, ut ne ipse de se bene existimans, seséque diligens, hanc causam habeat ad iniuriam. itaque semper officio fungatur, utilitati consulens hominum, & ei quam sæpe commemoro, humanæ societati.* Nam *quod ad* Phalarim *attinet, perfacile iudicium est. nulla est enim societas nobis cum tyrannis, sed potius summa distractio: neque est contra naturam spoliare eum, si possis,*

quem honestum est necare. Atque hoc omne genus pestiferum atque impium ex hominum communitate exterminandum est. etenim ut membra quædam amputantur, si & ipsa sanguine & tanquam spiritu carere cœperunt, & nocent reliquis partibus corporis: sic ista in figura hominis feritas, & immanitas belluæ à communi tanquam humanitate corporis segregãda est. huius generis quæstiones sunt omnes eæ in quibus ex tempore officiũ exquiritur. Eiusmodi igitur credo res Panætium persecuturum fuisse, nisi aliquis casus aut occupatio consilium eius præuenisset: ad quas ipsas consultationes ex superioribus libris satis multa præcepta sunt, quibus perspici possit, quid sit propter turpitudinem fugiendum: quid sit id, quod icirco fugiendum non sit, quia omnino turpe non est. Sed quoniã operi inchoato, propè tamen absoluto tanquam fastigium imponimus, ut geometræ solent nõ omnia docere, sed postulare ut quædã sibi concedantur, quo facilius quæ uelint explicent: sic ego à te postulo mi Cicero, ut mihi concedas, si potes, nihil præter id quod honestum sit, esse propter se expetendum. sin hoc non licet propter Cratippum: at illud certe dabis, quod honestum sit, id esse maxime propter se expetendum. mihi utrumuis satis est: & cum hoc, tum illud probabilius uidetur, nec præterea quicquam probabile. Ac primum Panætius in hoc loco defendendus est, quòd non utilia cum honestis pugnare dixerit aliquãdo posse, (neque enim ei fas erat) sed ea quæ uiderẽtur utilia. Nihil uero utile, quod non idem honestum: nec honestum, quod non idem utile sit, sæpe testatur: negátque ullam pestem maiorem in uitam hominum inuasisse, quàm eorum opinionem

qui ista distraxerint. Itaq; non ut aliquãdo antepone-
remus utilia honestis, sed ea sine errore diiudicaremus,
si quando incidissent, induxit eam quæ uideretur esse,
non quæ esset, repugnantiam. Hanc igitur partem reli
ctam explebimus, nullis adminiculis, sed (ut dicitur)
Marte nostro. neque enim quicquam de hac parte post
Panætium explicatum est, quod mihi probaretur, de ijs
quæ in manus meas uenerunt. Cũ igitur aliqua species
utilitatis obiecta est, nos commoueri necesse est. sed si
cum animum attenderis, turpitudinem uideas adiun-
ctam ei rei quæ speciem utilitatis attulerit: tunc utilitas
non requirenda est: sed intelligendum, ubi turpitudo
sit, ibi utilitatem esse non posse. Quòd si nihil est tam
contra naturam, quàm turpitudo, (recta enim, & con
ueniẽtia & constantia natura desiderat, aspernatúrq;
contraria) nihilq; tam secundum naturam, quàm uti-
litas: certe in eadem re utili turpitudo esse non potest.
itémq; si ad honestatem nati sumus, eáq; aut sola expe
tenda est, (ut Zenoni est uisum) aut certe omni põde-
re grauior est habẽda quàm reliqua omnia, quod Ari
stoteli placet: necesse est, quod honestum sit, id esse aut
solũ, aut summum bonum: quod autem bonum, id certe
utile. itaque quicquid honestum, id utile. quare error
hominum non proborũ cum aliquid, quod utile uisum
est, arripuit: id cõtinuo secernit ab honesto. Hinc sicæ,
hinc uenena, hinc falsa testamẽta nascuntur, hinc fur-
ta, hinc peculatus, expilationes, direptionésque sociorum
& ciuiũ, hinc opum nimiarũ potentiæ non ferendæ.
postremo etiam in liberis ciuitatibus existunt regnandi
cupiditates, quibus nihil nec tetrius nec fœdius exco-
gitari potest: emolumenta enim rerũ fallacibus iudi-

ciis uident, pœnam non dico legum, quas sæpe perrum punt, sed ipsius turpitudinis, quæ acerbissima est, non uident. Quamobrē hoc quidem deliberantiū genus pellatur è medio (est enim totum sceleratum, & impium) qui deliberant, utrum id sequantur, quod honestum esse uideant, an se scientes scelere contaminent. in ipsa enim dubitatione facinus inest, etiā si ad id non peruenerint. Ergo *ea deliberanda omnino non sunt, in quibus est turpis ipsa deliberatio. atque etiā in omni deliberatione celandi & occultandi, spes opinióque remouenda est. satis enim nobis (si modo in philosophia aliquid profecimus) persuasum esse debet, si omnes deos, hominésq; celare possimus, nihil tamen auare, nihil iniuste, nihil libidinose, nihil incontinenter esse faciēdum.* Hinc *ille* Gyges *inducitur à* Platone: *qui, cum terra discessisset magnis quibusdā imbribus, in illum hiatum descendit, æneúmq; equum (ut ferūt fabulæ) animaduertit, cuius in lateribus fores essent: quibus apertis, hominis mortui uidit corpus magnitudine inusitata, annulúmque aureum in digito: quem ut detraxit, ipse induit. erat autem regius pastor. tum in concilium pastorum se recepit. ibi cum palam eius annuli ad palmam cōuerterat, à nullo uidebatur, ipse autem omnia uidebat: idem rursus uidebatur, cum in lucem annulum inuerterat.* Itaque *hac opportunitate annuli usus,* Reginæ *stuprū intulit, eáque adiutrice* Regem *dominum interemit, sustulítque quos obstare arbitrabatur: nec in his quisquam eum facinoribus potuit uidere. sic repente annuli beneficio* Rex *ortus est* Lydiæ. Hunc *igitur ipsum annulum si habeat sapiens, nihil plus sibi licere putet peccare, quàm si non haberet. ho*

nesta enim bonis uiris, non occulta quæruntur. atque hoc loco philosophi quidam, minime mali illi quidem, sed non satis acuti, fictam & commentitiam fabulam dicunt prolatam à Platone. quasi uero ille aut factum id esse, aut fieri potuisse defendat. Hæc est uis huius annuli, & huius exēpli: si nemo sciturus, nemo ne suspicaturus quidem sit, cum aliquid diuitiarū, potentiæ, dominationis, libidinis causa feceris, si id dijs, hominibúsque futurū sit semper ignotum, facíſne facturus. negant id fieri posse: quanquam non potest id quidem. sed quæro, quod negant posse, id si posset, quidnam facerēt? Vrgent rusticæ sanè. negant enim posse, & in eo perstant: hoc uerbum quid ualeat non uident. cum enim quærimus, si possint celare quid facturi sint: non quærimus, poſſíntne celare: sed tanquam tormenta quædam adhibemus, ut si responderint se impunitate proposita facturos quod expediat, facinorosos se esse fateantur: negent, omnia turpia per seipsa fugienda esse concedant. sed iam ad propositum reuertamur. Incidunt sæpe multæ causæ, quæ conturbant animos utilitatis specie: non cum hoc deliberetur, Relinquendáne sit honestas propter utilitatis magnitudinem (nam id quidem improbum est) sed illud, Poſſítne id quod utile uideatur, fieri non turpiter. Cum Collatino Tarquinio collegæ Brutus imperiū abrogabat, poterat uideri facere id iniuste: fuerat enim in Regibus expellendis socius Bruti, consiliorum etiam adiutor. cum autem consilium hoc principes cepissent, cognationem Superbi, noménque Tarquiniorum, & memoriam regni esse tollēdam, quòd erat utile patriæ consulere: id erat ita honestum, ut etiam ipsi Collatino placere deberet.

Itaque utilitas ualuit propter honestatem: sine qua nec utilitas quidem esse potuisset. at in eo Rege, qui urbem condidit, non ita. species enim utilitatis animum pepulit eius: cui cum uisum esset utilius, solum se quàm cum altero regnare, fratrem interemit. omisit hic & pietatem & humanitatem, ut id quod utile uidebatur, neque erat, assequi posset. & tamen muri causam opposuit speciem honestatis nec probabilem, nec satis idoneam. Peccauit igitur, pace uel Quirini, uel Romuli dixerim. Nec tamē nostræ nobis utilitates omittēdæ sunt, alijsq; tradendæ, cum his ipsi egeamus: sed suæ cuique utilitati, quod sine alterius iniuria fiat, seruiēdum est. Scite Chrisippus, ut multa: Qui stadiū, inquit, currit, eniti & contēdere debet, quàm maxime possit, ut uincat: supplātare eum quicum certet, aut manu depellere nullo modo debet. sic in uita sibi quenque petere, quod pertineat ad usum, non iniquum est: alteri surripere, ius non est. Maxime autem perturbātur officia in amicitijs: quibus & non tribuere quod recte possis: & tribuere quod non sit æquum, contra officiū est. sed huius generis totius breue, & non difficile præceptum est. quæ enim uidentur utilia, honores, diuitiæ, uoluptates, & cætera generis eiusdem, hæc amicitiæ nunquam anteponenda sunt. At neque contra Remp. neq; contra iusiurandū, ac fidem, amici sui causa uir bonus faciet: nec si iudex quidem erit de ipso amico. ponit enim personam amici, cum induit iudicis. tātum dabit amicitiæ, ut ueram amici causam esse malit: ut perorādæ litis tempus, quoad per leges liceat, accommodet. Cū uero iurato dicenda sententia sit, meminerit deum se adhibere testem, id est (ut ego arbitror) mentē suam

qua nihil homini dedit ipse deus diuinius. Itaq; præclarū à maioribus accepimus morem rogandi iudicis, si eū teneremus: QVAE *salua fide facere possit. hæc rogatio ad ea pertinet, quæ paulo ante dixi honeste amico à iudice posse concedi. nam si omnia faciēda sint, quæ amici uelint, non amicitiæ tales, sed coniurationes putandæ sunt. loquor autem de communibus amicitijs. nam in sapientibus uiris atque perfectis nihil potest esse tale.* Damonem *&* Pythiam Pythagoreos *ferunt hoc animo inter se fuisse, ut cum eorum alteri* Dionysius *tyrannus diem necis destinauisset: & is qui morti addictus esset, paucos sibi dies commendandorum suorum causa postulauisset, uas factus sit alter eius sistendi: ut si ille non reuertisset ad diem, moriendum esset sibi ipsi. qui cum ad diem se recepisset, admiratus eorū fidem tyrannus, petiuit ut se in amicitiā tertium ascriberent. Cum igitur id quod utile uidetur in amicitia, cum eo quod honestum est comparatur, iaceat utilitatis species, ualeat honestas. cum autem in amicitia, quæ honesta non sunt postulabūtur, religio & fides anteponantur amicitiæ: & sic habebitur is quem exquirimus, delectus officij. Sed utilitatis specie in* Rep. *sæpissime peccatur, ut in* Corinthi *disturbatione nostri. durius etiam* Athenienses, *qui sciuerunt ut* AEginetis *qui classe ualebant, pollices præciderentur. hoc uisum est utile: nimis enim imminebat propter propinquitatem* AEgina Piræeo. Sed *nihil, quod crudele, utile: est enim hominum naturæ, quam sequi debemus, maxime inimica crudelitas.* Male *etiā qui peregrinos urbibus uti prohibent, eósque exterminant, ut* Petronius *apud patres nostros:* Papius *nuper. nam esse pro ciue qui ci-*

uis non sit, rectum est non licere: quam tulerũt legem sapientissimi consules Crassus & Scæuola: usu uero urbis prohibere peregrinos, sanè inhumanum est. illa præclara, in quibus publicæ utilitatis species præ honestate contemnitur. Plena exemplorũ est nostra Respub. tum sæpe aliàs, tum maxime bello Punico secũdo: quæ Cannensi calamitate accepta maiores animos habuit, quàm unquam rebus secundis. nulla fuit timoris significatio, nulla mentio pacis. tanta uis est honesti, ut speciem utilitatis obscuret. Athenienses cum Persarum impetum nullo modo possent sustinere, statuerántque ut urbe relicta, coniugibus, & liberis Trœzene depositis, naues conscenderent, libertatémque Græciæ classe defenderent, Cyrsilum quendam suadentem, ut in urbe manerent, Xerxémque reciperent, lapidibus obruerunt. atque ille sequi utilitatem uidebatur: sed ea nulla erat repugnante honestate. Themistocles post uictoriam eius belli, quod cum Persis fuit, dixit in concione se habere cõsilium Reip. salutare, sed id sciri opus non esse: postulauit ut aliquem populus daret, quicum communicaret. datus est Aristides. Huic ille, classem Lacædemoniorũ, quæ subducta esset ad Gythium, clàm incendi posse: quo facto, frangi Lacædemoniorum opes necesse esset. quod Aristides cum audiuisset, in concionem magna expectatione uenit, dixítque perutile esse consiliũ, quod Themistocles afferret, sed minime honestum. itaque Atheniẽses, quod honestum non esset, id ne utile quidem putarunt, totámq; eam rem quam ne audiuerant quidẽ, auctore Aristide repudiauerũt. melius hi quàm nos, qui piratas immunes, socios uectigales habemus. Maneat ergo quod turpe sit, id nunquam esse

utile, ne tum quidem cum id quod esse utile putes, adipiscare. hoc enim ipsum u[illegible] putar[illegible] quod turpe sit, calamitosum est. Sed incidu[illegible] su[illegible] dixi) sæpe causæ, cum repugnare utilitas h[illegible]atur: ut animaduertendū sit repugnétne [illegible] sit cum honestate coniūgi. Eius generi[illegible]stiones: Si, exempli gratia, uir bonus ab Al[illegible]ia profectus, Rhodum magnum frumenti numerum aduexerit in Rhodiorū inopia & fame, summáque annonæ caritate: si idem sciat complures mercatores ab Alexandria soluisse, nauésq; in cursu frumento onústas petentes Rhodum uiderit: dicturúsne sit id Rhodijs, an silentio suum quamplurimo uenditurus. sapientem & bonum uirum fingimus: de eius deliberatione & consultatione quærimus, qui celaturus Rhodios non sit, si id turpe iudicet: sed dubitet, an turpe non sit. In huiusmodi causis aliud Diogeni Babylonio uideri solet, magno & graui Stoico: aliud Antipatro discipulo eius, homini acutissimo. Antipatro omnia patefacienda, ut nequid omnino, quod uenditor norit, emptor ignoret: Diogeni, uenditorem quatenus iure ciuili constitutum sit, dicere uitia oportere, cætera sine insidijs agere, & quoniā uēdat, uelle quamoptime uendere. Aduexi, exposui: uendo meū non pluris, quàm cæteri: fortasse etiā minoris, cum maior est copia: cui fit iniuria? exoritur Antipatri ratio ex altera parte: Quid agis? tute cū hominibus cōsulere debeas, & seruire humanæ societati: eáque lege natus sis, ut ea habeas principia naturæ, quibus parere, & quæ semper sequi debeas: ut utilitas tua cōmunis utilitas sit, uicissim & æque communis utilitas tua sit: celabis homines, quid ijs adsit, & cōmoditatis, & copiæ? responde-

bit Diogenes fortasse sic: Aliud cælare, aliud est tacere. neque ego nunc te cælo, si tibi non dico quæ natura deorum sit, quis si[illegible] finis bonorum: quæ tibi plus prodessent cognita, qu[illegible] ti[illegible] uillitas. sed non quicquid tibi audire utile est, i[illegible] re necesse est. Immo uero, inquit ille, necesse e[illegible] inter homines natura meministi coniūctam socie[illegible] Memini, inquit ille. sed num ista societas talis est, ut nihil suum cuiusq; sit? quod si ita est, nec uendendum quidem quicquam est, sed donandum. Vides in hac tota disceptatione non illud dici: quanuis hoc turpe sit, tamen quoniā expedit, faciam: sed ita expedire, ut turpe non sit: ex altera autem parte, ea re, quia turpe sit non esse faciendum. Vendat ædes uir bonus propter aliqua uitia, quæ ipse norit, cæteri ignorent: pestilentes sint, & habeātur salubres: ignoretur in omnibus cubilibus apparere serpētes: male materiatæ, ruinosæ: sed hoc præter dominū nemo sciat: quæro, si hoc emptoribus uēditor non dixerit, ædésq; uendiderit pluris multo, quàm se uēditurum putarit, num id iuste aut improbe fecerit? Ille uero, inquit Antipater, improbe facit. quid enim est aliud, erranti uiā non monstrare, quod Athenis execrationibus publicis sancitum est, si hoc non est, emptorem pati ruere, & per errorē in maximam fraudem incurrere? plus etiā est, quàm uiam non monstrare. nam est, scientem in errorē alterū inducere. Diogenes contra: Num te emere coegit, qui ne hortatus quidem est? ille, quod non placebat, proscripsit: tu quod placebat, emisti. quòd si qui proscribunt uillam bonam (ut ipsi asserūt) beneq; ædificatam, non existimantur fefellisse, etiam si illa nec bona est, nec ædificata ratione: multo minus

qui domum non laudarunt. ubi enim iudicium emptoris est, ibi fraus uenditoris quæ potest esse? sin autem dictum non omne præstandum est: quod dictum non est, id præstandum putas? Quid uero est stultius, quàm uenditorem eius rei quam uendat, uitia narrare? quid. autem tam absurdum, quàm si domini iussu ita præco prædicet, Domum *pestilẽtem uendo? sic ergo in quibusdam causis dubijs, ex altera parte defenditur honestas: ex altera ita de utilitate dicitur, ut id quod utile uideatur, non modo honestum facere sit, sed etiam non facere, turpe.* Hæc *est illa quæ uidetur utilium fieri cum honestis sæpe dissensio: quæ diiudicanda sunt. non enim ut quæreremus exposuimus, sed ut explicaremus.* Non *igitur uidetur nec frumentarius ille* Rhodius, *nec hic edium uenditor celare emptores debuisse. neque enim id est celare, quicquid reticeas: sed cum quod tu scias, id ignorare emolumenti tui causa uelis eos, quorum interſit id scire.* Hoc *autem celandi genus quale sit, & cuius hominis, quis non uidet? certe non aperti, non simplicis est, non ingenui, non iusti, non uiri boni: uersuti potius, obscuri, astuti, fallacis, malitiosi, callidi, ueteratoris, uafri. hæc tot & alia plura nónne inutile est uitiorum subire nomina? Quòd si uituperandi sunt, qui reticuerunt: quid de ijs existimandum est, qui orationis uanitatem adhibuerunt?* C. Canius *eques* R. *homo nec infacetus, & satis literatus, cum se* Syracusas *otiandi causa, non negotiandi (ut ipse dicere solebat) cõtulisset, dictitabat se hortulos aliquos uelle emere, quò inuitare amicos, & ubi se oblectare sine interpellatoribus posset. quod cum percrebuisset,* Pythius *ei quidam, qui argentariã faceret* Sy-

racusis, dixit, uenales quidem se hortos non habere, sed licere uti Canio, si uellet, ut suis: & simul ad cœnã inuitauit in posterum diem. cum ille promisisset, tum Pythius, ut argẽtarius, qui esset apud omnes ordines gratiosus, piscatores ad se conuocauit, & ab ijs petiuit, ut ante suos hortulos postera die piscarentur, dixítque quid eos facere uellet. ad cœnam tẽpore uenit Canius. opipare paratum erat conuiuium. cymbarũ ante oculos multitudo. pro se quisque, quod ceperat, afferebat. ante pedes Pythij pisces abijciebantur. tũ Canius, Quæso, inquit, quid est ò Pythi, tantúmne piscium? tantúmne cymbarũ? Et ille, Quid mirũ? inquit. hoc loco est, Syracusis quicquid est piscium: hic aquatio: hac uilla isti carere non possunt. incensus Canius cupiditate, cõtendit à Pythio, ut uenderet. grauate ille primo. quid multa? impetrat: emit homo cupidus & locuples tãti, quanti Pythius uoluit, & emit instructos: nomina facit: negotium conficit. inuitat Canius postera die familiares suos, uenit ipse mature: scalmum nullum uidet: quærit ex proximo uicino, num feriæ quædam piscatorum essent, quòd eos nullos uideret. Nullæ, quod sciã, inquit ille: sed hic piscari nulli solent: itaque heri mirabar, quid accidisset. stomachari Canius: sed quid faceret? nondũ enim Aquilius collega, & familiaris meus protulerat de dolo malo formulas. in quibus ipsis, cum ex eo quærerem, quid esset dolus malus: respondebat, Cum esset aliud simulatum, aliud actum. hoc quidem sanè luculenter, ut ab homine perito definiendi. Ergo & Pythius, & omnes aliud agentes, aliud simulãtes, perfidi, improbi, malitiosi sunt. nullum igitur factum eorum potest utile esse, cum sit tot uitijs inquinatum.

Quòd si Aquiliana definitio uera est, ex omni uita simulatio, dissimulatióq; tollẽda est. ita nec ut emat melius, nec ut uendat, quisquam simulabit, aut dissimulabit uir bonus. Atque iste dolus malus etiam legibus erat uindicatus: ut tutela Duodecim tabulis, & circunscriptio adolescentium lege Plectoria, & sine lege iudicijs, in quibus EX FIDE BONA, *agitur. Reliquorũ autem iudiciorum hæc uerba maxime excellũt, in arbitrio rei uxoriæ,* MELIVS, AEQVIVS: *in fiducia,* VT INTER BONOS BENE AGIER. *Quid ergo? aut in eo quod Melius, æquius, est, potest ulla pars inesse fraudis? aut, cũ dicitur, Inter bonos bene agier, quicquam agi dolose, aut malitiose potest? Dolus autẽ malus simulatione & dissimulatione (ut ait Aquilius) continetur. tollendum est igitur in rebus contrahendis omne mendaciũ. non licitatorem uenditor, nec qui contra se liceatur, emptor opponet. uterq; si ad loquendũ uenerit, non plus quàm semel loquetur. Quintus quidẽ Scæuola P. filius, cùm postulasset, ut sibi fundus, cuius emptor erat, semel indicaretur, idq; uenditor ita fecisset, dixit se pluris æstimare, addidit centũ millia. nemo est qui hoc uiri boni fuisse neget: sapientis negant: ut si minoris quàm potuisset, uẽdidisset. Hæc igitur est illa pernicies, quòd alios bonos, alios sapiẽtes existimant. ex quo Ennius: Nequicquam sapere sapiẽtem, qui sibi ipsi prodesse nequiret. uere id quidem, si quid esset prodesse, mihi cum Ennio conueniret. Hecatonem quidem Rhodium discipulum Panætij uideo in ijs libris, quos de officijs scripsit Q. Tuberoni, dicere, sapientis esse, nihil contra mores, leges, instituta facientem, habere rationem rei familiaris.*

neque enim solum nobis diuites esse uolumus, sed liberis, propinquis, amicis, maximéque Reip. *singulorum enim facultates & copiæ, diuitiæ sunt ciuitatis.* Huic Scæuolæ *factum, de quo paulo ante dixi, placere nullo modo potest. etenim omnino se negat facturum compendij sui causa, quod non liceat. huic nec laus magna tribuenda est, nec gratia. sed siue & simulatio, & dissimulatio dolus malus est, perpaucæ res sunt, in quibus dolus iste malus non uersetur: siue uir bonus est is qui prodest, quibus potest, nocet nemini, recte iustũ uirum, bonum non facile reperiemus.* Nũquam *igitur est utile peccare, quia semper est turpe: & quia semper est honestum uirum bonum esse, semper est utile.* Ac *de iure quidem prædiorum sancitum est apud nos iure ciuili, ut in his uendendis uitia etiam dicerentur, quæ nota essent uenditori. nam cum ex* Duodecim *tabulis satis esset cautum: ea præstari, quæ essent lingua nuncupata, quæ qui inficiatus esset, duplicem pœnam subiret: à iurisconsultis etiam reticentiæ pœna est constituta. quicquid enim inest prædio uitij, id statuerunt si uenditor sciret, nisi nominatim dictum esset, præstari oportere. ut cum in arce augurium* Augures *acturi essent, iussisséntque* T. Claudium Centimalum, *qui ædes in* Cœlio *monte habebat, demoliri eas quarum altitudo officeret auspicijs:* Claudius *proscripsit, insulam uendidit: emit* P. Calphurnius Lanarius. *huic ab* Auguribus *illud idem denunciatum est.* Itaque Calphurnius *cum demolitus esset, cognouissétque* Claudium *ædes postea proscripsisse, quàm esset ab* Auguribus *demoliri iussus, arbitrũ illum adegit:* QVICQVID *sibi de ea re facere oporteret ex fide bona.* M. Cato *sen*

tentiam dixit huius nostri Catonis pater. ut enim cæteri ex patribus, sic hic qui illud lumen progenuit, ex filio est nominandus. Is igitur iudex ita pronunciauit: cum in uenundando rem eam sciisset, & non pronunciauisset, emptori damnum præstari oportere. igitur ad fidem bonam statuit pertinere, notum esse emptori uitium, quod nosset uenditor. quód si recte diiudicauit, non recte frumentarius ille, non recte ædiũ pestilentium uenditor tacuit. sed huiusmodi reticentiæ iure ciuili omnes comprehendi non possunt: quæ autem possunt, diligenter tenentur. M. Marius Gratidianus propinquus noster C. Sergio Oratæ uendiderat ædes eas quas ab eodem ipse paucis ante annis emerat. hæ Sergio seruiebant: sed hoc in mancipio Marius non dixerat. adducta res in iudiciũ est. Oratam Crassus, Gratidianum defendebat Antonius. ius Crassus urgebat: quod uitium uenditor non dixisset sciens, id oportere præstari. æquitatem Antonius: quoniam id uitiũ ignotum Sergio non fuisset, qui illas ædes uendidisset, nihil fuisse necesse dici: nec eũ esse deceptum, qui id quod emerat, quo iure esset, teneret. Quorsum hæc? ut illud intelligas, non placuisse maioribus nostris astus. Sed aliter leges, aliter philosophi tollunt astutias. leges, quatenus manus tenere res possunt: philosophi, quatenus ratione & intelligentia. Ratio igitur hoc postulat, ne quid insidiose, nequid simulate, nequid fallaciter. Súntne igitur insidiæ, tendere plagas, etiam si excitaturus nõ sis, nec agitaturus? ipsæ enim feræ nullo insequẽte sæpe incidunt. sic tu cum ædes proscribas, tabulam tanquam plagam ponas, domum propter uitia uẽdas, in eam aliquis incurrat imprudens. hoc quanquam

uideo propter deprauationem consuetudinis neq; more turpe haberi, neque aut lege sanciri, aut iure ciuili: naturæ tamen lege sancitum est. societas enim est (quod etsi sæpe dictum est, dicendum tamen est sæpius) latissime quidē quæ pateat, hominum inter homines: interior eorum qui eiusdem gentis sunt: propior eorū, qui eiusdē ciuitatis. Itaq; *maiores aliud ius gentium, aliud ius ciuile esse uoluerunt. quod enim ciuile, non idem continuo gentium: quod autem gentium, idem ciuile esse debet.* Sed *nos ueri iuris, germanǽque iustitiæ solidā, & expressam effigiem nullá tenemus: umbra & imaginibus utimur: eásque ipsas utinam sequeremur. feruntur enim ex optimis naturæ principijs, & ueritatis exemplis. nā quanti uerba illa?* VTI NE PROPTER TE, FIDE'MVE TVAM CAPTVS, FRAVDATV'SVE SIM: *quā illa aurea?* VT INTER BONOS BENE AGIER OPORTET, ET SINE FRAVDATIONE. Sed *qui sint boni, & quid sit bene agi, magna quæstio est.* Quintus *quidē* Scæuola Pontifex Maximus *summam uim esse dicebat in omnibus ijs arbitrijs, in quibus ageretur ex fide bona: fideique bonæ nomen existimabat manare latissime, ídq; uersari in tutelis, societatibus, fiducijs, mandatis, rebus emptis, uēditis, conductis, locatis: quibus uitæ societas continetur: in his magni esse iudicis statuere: præsertim cum in plerisque essent iudicia contraria, quid quēque cuiq; præstare oporteret.* Quocirca *astutiæ tollendæ sunt, eáq; malitia, quæ uult quidē uideri se esse prudentiam, sed abest ab ea, distátque plurimum. prudentia est enim locata in delectu bonorū, & malorū: malitia, si omnia*

quæ turpia sunt, mala sunt, mala bonis anteponit. Nec *uero in prædijs solum ius ciuile ductum à natura, malitiam, fraudémque uindicat: sed & in mancipiorum uenditione uenditorum fraus omnis excluditur. qui enim scire debuit de sanitate, de fuga, de furtis, præstat edicto* AEdilium. *hæredum alia causa est. ex quo intelligitur, quoniam iuris natura fons sit, hoc secundũ naturã esse, neminem id agere, ut ex alterius prædetur inscitia. nec ulla pernicies uitæ maior inueniri potest, quàm in malitia simulatio intelligẽtiæ.* Ex *quo illa innumerabilia nascuntur, ut utilia cum honestis pugnare uideantur. quotus enim quisque reperietur, qui impunitate & ignoratione omniũ proposita, abstinere possit iniuria?* Periclitemur *(si placet) in ijs quidem exemplis, in quibus peccare uulgus hominum fortasse non putat. neque enim de sicarijs, ueneficis, testamentarijs, furibus, peculatoribus hoc loco disserendum est: qui nõ uerbis sunt, & disputatione philosophorum, sed uinculis & carcere castigandi. sed hæc consideremus, quæ faciunt ij qui habentur boni.* L. Minutij Basilij *locupletis hominis falsum testamentum quidam è* Græcia Romam *attulerunt. quod quo facilius obtinerent, scripserunt hæredes secum* M. Crassum, & Q. Hortensium, *homines eiusdem ciuitatis potentissimos. qui cum illud falsum esse suspicarentur, sibi autem nullius essent conscij culpæ, alieni facinoris munusculũ non repudiauerunt.* Quid *ergo? satin' hoc est, ut non deliquisse uideantur? mihi quidem non uidetur: quanquam alterum amaui uiuum, alterum non odi mortuum. sed cum* Basilius M. Satirium *sororis filium nomen suum ferre uoluisset, eúmq; fecisset hæredem: hũc*

dico patronum agri Piceni, & Sabini:(O turpem notam temporum illorum!) non erat æquum principes ciuitatis rem habere, ad Satirium nihil præter nomen peruenire. Etenim *si is qui non defendit iniuriam, neque propulsat à suis cum potest, iniuste facit, ut in primo libro disserui: qualis habendus est is, qui non modo repellit, sed etiam adiuuat iniuriam?* Mihi *quidem etiam ueræ hæreditates non honestæ uidentur, si sint malitiosis blanditijs officiorum, non ueritate, sed simulatione quæsitæ. atqui in talibus rebus aliud utile interdũ, aliud honestum uideri solet: falsò. nam eadẽ utilitatis, quæ honestatis est regula. qui hoc non præuiderit, ab hoc nulla fraus aberit, nullum facinus. sic enim cogitans:* Est *istud quidem honestum, uerum hoc expedit: res à natura copulatas audebit errore diuellere: qui fons est fraudum, maleficiorum, scelerum omniũ.* Itaque *si uir bonus habeat hanc uim, ut si digitis concrepuerit, possit in locupletium testamẽta nomen eius irrepere, hac ui non utatur, ne si exploratum quidem habeat id omnino neminem unquam suspicaturum.* At *si dares hanc uim* M. Crasso, *ut digitorum percussione hæres posset scriptus esse, qui re uera non esset hæres: in foro (mihi crede) saltaret.* Homo *autem iustus & is quem sentimus uirũ bonum, nihil cuiquam, quòd in se transferat, detrahet. hoc qui admiratur, is se, quis sit uir bonus, nescire fatetur.* At *uero, siquis uoluerit animi sui complicatam notionem euoluere, iam se ipse doceat, eum uirum bonum esse, qui prosit quibus possit: noceat nemini, nisi lacessitus iniuria.* Quid *ergo? hic non noceat, qui quodã quasi ueneno perficiat, ut ueros hæredes moueat, in eorũ locum ipse succedat?*

non ergo faciat, dixerit quis, quod utile sit, quódque expediat? immo intelligat, nihil nec expedire, nec utile esse, quod sit iniustum. hoc qui non didicerit, bonus esse non poterit. Fimbriam *consularem, audiebam de patre nostro puer, iudicem* M. Lutatio Pythiæ *fuisse, equiti* R. *sane honesto, cum is sponsionem fecisset,* NI *bonus uir esset: itaque ei dixisse* Fimbriam, *se illam rem nunquam iudicaturum: ne aut spoliaret fama probatum hominem, si contra iudicasset: aut statuisse uideretur uirum bonum aliquem esse, cum eà res innumerabilibus officijs, & laudibus contineretur.* Huic *igitur uiro bono, quem* Fimbria *etiam, non modo* Socrates *nouerat, nullo modo uideri potest quicquam esse utile, quod non honestum sit. itaque talis uir non modo facere, sed ne cogitare quidem quicquam audebit, quod non audeat prædicare.* Hæc *nónne est turpe dubitare philosophos, quæ ne rustici quidem dubitent? à quibus natum est id, quod iam tritum est uetustate prouerbium. cum enim fidem alicuius, bonitatémque laudant, dignum esse dicunt, quicum in tenebris mices. hoc quam habet uim, nisi illam, nihil expedire, quod non deceat, etiam si id possis nullo refellente obtinere?* Vidésne *igitur hoc prouerbio, neque* Gygi *illi posse ueniam dari, neque huic, quem paulo ante fingebam digitorum percussione hæreditates omnium posse ad sese conuertere?* Vt *enim quod turpe est, id quamuis occultetur, tamen honestum fieri nullo modo potest: sic quod honestum non est, id utile ut sit, effici non potest, aduersante etiam & repugnante natura.* At *enim, cum permagna præmia sunt, est causa peccandi.* C. Marius, *cum à spe* Consulatus *longe abesset, & septimum*

annum post Præturam iaceret, neque petiturus unquam Consulatum uideretur, Q. Metellum, cuius Legatus erat, summum uirum & ciuem, cum ab eo imperatore suo Romam missus esset, apud populum Ro. criminatus est, bellum illum producere: si se Consulem fecissent, breui tempore aut uiuum, aut mortuum Iugurtham se in potestatem populi R. redacturum. Itaque factus est ille quidem Consul, sed à fide iustitiáque discessit, qui optimum & grauissimum ciuem, cuius Legatus, & à quo missus esset, in inuidiam falsò crimine adduxerit. Nec noster quidẽ Gratidianus officio boni uiri functus est tum, cum Prætor esset, collegiúmque prætorium Tribuni pl. adhibuissent, ut res numaria de communi sententia constitueretur. iactabatur enim temporibus illis numus, sic, ut nemo posset scire, quid haberet. Conscripserunt communiter edictum cum pœna atque iudicio: constituerúntque ut omnes simul in Rostra post meridiem descenderent. & cæteri quidem alius aliò: Marius à subsellijs in Rostra recta: ídque quod communiter compositum fuerat, solus edixit: & ea res (si quæris) ei magno honori fuit: omnibus uicis statuæ factæ sunt: ad eas thus & cerei. quid multa? nemo unquam multitudini fuit carior. Hæc sunt quæ conturbant homines in deliberatione nonnunquam, cum id, in quo uiolatur æquitas, nõ habetur ita magnum. illud autem quod ex eo paritur, permagnum uidetur. ut Mario præripere collegis, & Tribunis pl. popularem gratiam, non ita turpe: Consulẽ ob eam rem fieri, quod sibi tunc proposuerat, ualde utile uidebatur. Sed omnium una regula est, quam cupio tibi esse notissimam: aut illud quod utile uidetur,

turpe ne sit: aut si turpe est, ne uideatur esse utile. quid igitur? possumúsne aut illum Marium uirum bonum iudicare, aut hunc? explica atque excute intelligentiam tuam, ut uideas quæ sit in ea species, forma, & notio uiri boni. Cadit ergo in uirum bonum mentiri emolumenti sui causa, criminari, præripere, fallere? nihil profecto minus. est ergo ulla res tanti, aut commodum ullum tam expetendum, ut uiri boni & splendorem, & nomen amittas? quid est, quod afferre tantum utilitas ista quæ dicitur, possit, quantum auferre, si boni uiri nomen eripuerit: fidem, iustitiámque detraxerit? Quid enim interest, utrum ex homine se conuertat quis in belluam, an in hominis figura immanitatem gerat belluæ? Quid qui omnia recta & honesta negligunt, dummodo potentiam consequantur: nónne id faciunt quod is, qui etiam socerum habere uoluit eum, cuius ipse audacia potens esset? utile enim uidebatur plurimum posse alterius inuidia. id quàm iniustum in patriam, quàm inutile, quàm turpe esset non uidebat. Ipse autem socer in ore semper Græcos uersus Euripidis de Phœnissis habebat: quos dicam, ut potero, incondite fortasse, sed tamen ut res possit intelligi:

" *Nam si uiolandum est ius, regnandi gratia*
" *Violandum est: alijs rebus pietatem colas.*

Capitalis Eteocles, uel potius Euripides, qui id unum solum, quod omnium sceleratissimum fuerat, exceperit. quid igitur minuta colligimus, hæreditates, mercaturas, uenditiones fraudulentas? ecce tibi, qui Rex populi Ro. dominúsque omnium gentium esse concupierit, ídque perfecerit. Hanc cupiditatem si quis honestam

esse dicit, amens est. probat enim legum, & libertatis interitum: earúmque oppressionem tetram, & detestabilem, gloriosam putat. Qui autem fateatur honestum non esse in ea ciuitate quæ libera fuit, quæque esse debeat, regnare, sed ei qui id facere possit, esse utile: qua hunc obiurgatione, aut quo potius conuitio à tanto errore coner auertere? Potest enim, dij immortales, cuiquam esse utile, fœdissimum & teterrimum paricidium patriæ: quanuis eo qui se obstrinxerit, ab oppressis ciuibus parens nominetur? Honestate igitur dirigenda utilitas est, & quidem sic, ut hæc duo uerba inter se discrepare: sed tamen unum sonare uideantur. Nunc abeo ad uulgi opinionem. quæ maior utilitas, quàm regnandi esse possit? nihil contra inutilius ei qui id iniuste consecutus sit inuenio, cum ad ueritatem cœpi reuocare rationem. possunt enim cuiquam esse utiles angores, solicitudines, diurni & nocturni metus, uita insidiarum periculorúmque plenissima?

" *Multi iniqui, atque infideles regno, pauci boni sunt, inquit Accius. at cui regno? quod à Tantalo & Pelope proditum iure obtinebatur. nam quanto plures ei Regi putas, qui cum exercitu populi Rom. populum ipsum Romanum oppressisset, ciuitatémque non modo liberam, sed etiam gentibus imperantem seruire sibi coegisset? Hũc tu quas conscientiæ labes in animo censes habuisse? quæ uulnera? cuius autem uita ipsi potest utilis esse, cum eius uitæ ea conditio sit, ut qui illam eripuerit, in maxima gratia futurus sit & gloria? Quòd si hæc utilia non sunt, quæ maxime uidentur, quia plena sunt dedecoris, ac turpitudinis: satis persuasum esse debet, nihil esse utile, quod non honestum sit. Quan-*

quam id quidem cum sæpe aliàs, tum Pyrrhi bello à C. Fabritio Consule iterum, & à Senatu nostro iudicatum est. cum enim Rex Pyrrhus populo Ro. bellum ultro intulisset: cúmque de imperio certamen esset cum Rege generoso ac potente, perfuga ab eo uenit in castra Fabritij, eíque est pollicitus, si præmium ei proposuisset, se, ut clam uenisset, sic clam in Pyrrhi castra rediturum, & eum ueneno necaturum. hunc Fabritius reducendum curauit ad Pyrrhum: ídque eius factum à Senatu laudatum est. Atqui si speciem utilitatis, opiniounémque quærimus, magnum illud bellum perfuga unus, & grauem aduersarium imperij sustulisset: sed magnum dedecus & flagitium, quicum laudis certamen fuisset, eum non uirtute, sed scelere superatum. Vtrum igitur utilius uel Fabritio, qui talis in hac urbe, qualis Aristides Athenis fuit: uel Senatui nostro, qui nunquam utilitatem à dignitate seiunxit, armis cum hoste certare, an uenenis? Si gloriæ causa imperium expetendum est, scelus absit: in quo non potest esse gloria. sin ipsæ opes expetūtur quoquo modo, non poterunt esse utiles cum infamia. Non igitur utilis illa L. Philippi Q. filij sententia: quas ciuitates L. Sylla pecunia accepta ex S.C. liberauisset, ut eæ rursus uectigales essent, neque ijs pecuniam, quam pro libertate dederant, redderemus. est ei Senatus assensus. turpe imperio. piratarum enim melior fides, quàm Senatus. at aucta uectigalia: utile igitur. quousque audebunt dicere, quicquam utile, quod non honestum? potest autem ulli imperio, quod gloria debet fultum esse, & beneuolentia sociorum, utile esse odium, & infamia? Ego etiam cum Catone meo sæpe dissensi. ni-

nis enim mihi uidebatur præfractè ærarium, uectigaliáque defendere: omnia publicanis negare, multa socijs: cum in hos benefici esse deberemus, cum illis sic agere, ut cum colonis nostris soleremus: eóque magis, quòd illa ordinum coniunctio ad salutem Reipublicæ *pertinebat.* Male *etiam* Curio, *cum causam* Transpadanorum *æquam esse dicebat: semper autem addebat,* Vincat *utilitas. potius diceret nō esse æquam, quia non esset utilis* Reipublicæ, *quàm cum æquam esse diceret, non esse utilem fateretur.* Plenus *est sextus liber de officijs* Hecatonis *talium quæstionum: sítne boni uiri, in maxima caritate annonæ familiam non alere. in utrāque partem disputat: sed tamen ad extremum utilitate putat officium dirigi magis, quàm humanitate.* Quærit, *si in mari iactura facienda sit, equíne pretiosi potius iacturam faciat, an seruuli uilis? hic aliò res familiaris, aliò ducit humanitas.* Si *tabulā de naufragio stultus arripuerit, extorquebítne eam sapiens, si potuerit? negat, quia sit iniurium. quid dominus nauis? eripiétne suum? minime, non plus, quàm si nauigantem in altum eijcere de naui uelit, quia sua non sit. quoad enim peruentum sit eò, quò sumpta nauis est, non domini est nauis, sed nauigantium.* Quid, *si in una tabula sint duo naufragi, híque sint sapientes, sibi uterque rapiat, an alter cedat alteri? cedat uero, sed ei, cuius magis intersit uel sua, uel* Reip. *causa uiuere. quid si hæc paria in utroque? nullum erit certamen: sed quasi in sorte, aut in micando uictus, alteri cedet alter.* Quid, *si pater fana expilet, cuniculos agat ad ærarium, indicétne id magistratibus filius? nefas id quidem est: quinetiam defendat pa-*

trem, si arguatur. non igitur patria præstat omnibus officijs? immo uero: sed ipsi patriæ conducit, pios habere ciues in parentes. Quid, si tyrannidem occupare, si patriã prodere conabitur pater, silebitne filius? immo uero obsecrabit patrẽ, ne id faciat: si nihil proficiet, accusabit, minabitur etiam: ad extremum, si ad perniciem patriæ res spectabit, patriæ salutem anteponet saluti patris. Quærit etiam, si sapiens adulterinos numos accipiet imprudens pro bonis, cum id rescierit, soluturúsne sit eos, sicui debeat, pro bonis. Diogenes *ait,* Antipater *negat: cui potius assentior. Qui uinum fugiens uendat sciens, debeátne dicere? non necesse putat* Diogenes, Antipater *uiri boni existimat.* Hæ *sunt quasi controuersiæ in iure* Stoicorum. *in mancipio uendendo, dicendáne uitia? non ea quæ nisi dixeris, redhibeatur mancipiũ iure ciuili: sed hæc, mendacem esse, aleatorem, furacem, ebriosum, alteri dicenda uidentur, alteri non dicenda. siquis aurum uendens, orichalcum se putat uendere, indicétne ei uir bonus aurũ illud esse, an emat denario quod sit millenarium?* Perspicuum *iam est, & quid mihi uideatur, & quæ sit inter eos philosophos quos nominaui, controuersia.* Pacta *& promissa sempérne seruanda sint, quæ nec ui, nec dolo malo (ut* Prætores *solent dicere) facta sint?* Si *quis medicamentum cuipiã dederit ad aquam intercutem, pepigerítque, ne illo medicamento unquam postea uteretur: si eo medicamẽto sanus factus fuerit, & annis aliquot post inciderit in eundem morbum, nec ab eo quicũ pepigerat, impetret ut item eo liceat uti, quid faciendum sit, cum sit is inhumanus, qui non concedat uti, nec ei quicquam fiat iniuriæ? uitæ & saluti consu*

lendum est. Quid si quis sapiens rogatus sit ab eo qui eum hæredem faciat, cum ei testamento sestertium millies relinquatur, ut ante quàm hæreditatem adeat, luce palàm in foro saltet: idque se facturum promiserit, quod aliter eum hæredem scripturus ille non esset: faciat, quod promiserat ille, nécne? promisisse nollem, & id arbitror fuisse grauitatis: sed quoniam promisit, si saltare in foro turpe ducet, honestius mentietur, si ex hæreditate nihil ceperit: nisi forte eam pecuniam in Reip. *magnum aliquod tempus contulerit, ut uel saltare eum, cum patriæ consulturus sit, turpe non sit.* Ac *ne illa quidem promissa seruanda sunt, quæ non sunt ijs ipsis utilia, quibus illa promiseris.* Sol Phaethonti *filio (ut redeamus ad fabulas) facturum se esse dixit, quicquid optasset: optauit ut in currum patris tolleretur: sublatus est insanus, atque quà constitit, ictu fulminis deflagrauit. quàto melius fuerat in hoc promissum patris non esse seruatum? Quid, quod* Theseus *exegit promissum à* Neptuno? *cui cum tres optiones* Neptunus *dedisset, optauit interitum* Hippolyti *filij sui, cum is patri suspectus esset de nouerca. quo optato impetrato,* Theseus *in maximis fuit luctibus. quid* Agamemnon? *cũ deuouisset* Dianæ *quod in suo regno pulcherrimum natum esset illo anno, immolauit* Iphigeniam, *qua nihil erat eo quidẽ anno natum pulchrius. promissum potius non faciendum, quàm tam tetrum facinus admittendum fuit. ergo & promissa non facienda nonnunquam.* Neque *semper deposita reddenda sunt. si gladiũ quis apud te sanæ mentis deposuerit, repetat insaniens: reddere peccatũ sit, non reddere officiũ. Quid si is qui apud te pecuniam deposuerit, bellũ*

inferat patriæ, reddésne depositum? non, credo: facies enim contra Remp. *quæ debet esse charissima. sic multa, quæ natura honesta uidentur esse, temporibus fiunt non honesta. facere promissa, stare conuentis, reddere deposita, commutata utilitate fiunt non honesta.* Ac de *his quidem quæ uidētur esse utilitatis contra iustitiam, simulatione prudentiæ, satis arbitror dictum.* Sed *quoniam à quatuor fontibus honestatis primo libro officia duximus, in eisdem uersabimur, cum docebimus ea quæ uidentur esse utilia, neque sunt, quàm sint uirtutis inimica. ac de prudentia quidem, quam uult imitari malitia: itémque de iustitia quæ semper est utilis, disputatum est.* Reliquæ *sunt duæ partes honestatis: quarum altera in animi excellentis magnitudine, & præstantia cernitur: altera in conformatione & moderatione continentiæ, & temperantiæ. utile uidebatur* Vlyssi *(ut quidam poetæ tragici prodiderunt: nam apud* Homerum *optimum auctorem talis de* Vlysse *nulla suspicio est) sed insimulant eum tragœdiæ simulatione insaniæ militiam subterfugere uoluisse. non honestum consilium. at utile (ut aliquis fortasse dixerit) regnare, &* Ithacæ *uiuere otiose cum parentibus, cum uxore, cum filio.* Vllum *tu decus in quotidianis periculis & laboribus, cum tranquillitate hac conferendum putas? ego uero istam contemnendam & abijciendā: quoniam quæ honesta non sit, ne utilem quidē esse arbitror. quid enim auditurū putas fuisse* Vlyssem, *si in illa simulatione perseuerasset? qui cum maximas res gesserit in bello, tamen hæc audiuit ab* Aiace:

„ *Cuiu' ipse princeps iurisiurandi fuit,*
„ *Quod omnes scitis, solus neglexit fidem:*

" Furere assimulanti se coire insistit.
" Quod ni Palamedis perspicax prudentia
" Istius percepset malitiosam audaciam,
" Fidei sacratae ius perpetuo falleret.

Illi uero non modo cum hostibus, uerumetiam cum fluctibus, id quod fecit, dimicare melius fuit, quàm deserere consentientem Graeciam ad bellum barbaris inferendum. Sed omittamus & fabulas, & externa: ad rem factamque ueniamus. M. Atilius Regulus cum Consul iterum in Africa ex insidijs captus esset, duce Xanthippo Lacedaemonio, imperatore autem patre Annibalis Amilcare, iuratus missus est ad Senatum, ut nisi redditi essent Poenis captiui nobiles quidam, rediret ipse Carthaginem. is cum Romam uenisset, utilitatis speciem uidebat, sed eam, ut res declarat, falsam iudicauit. quae erat talis, manere in patria, esse domi suae cum uxore, cum liberis: quam calamitatem accepisset in bello, communem fortunae bellicae iudicantem, tenere consularis dignitatis gradum. quis haec neget esse utilia? quid censes? magnitudo animi & fortitudo negat. An locupletiores quaeris auctores? harum enim est uirtutum proprium, nil extimescere, omnia humana despicere, nihil quod homini accidere possit, intolerandum putare. itaque quid fecit? in Senatum uenit: mandata exposuit: sententiam ne diceret, recusauit: quàm diu iureiurando hostium teneretur, non esse se senatorem. atque illud etiam: (O stultum hominem, dixerit quispiam, & repugnantem utilitati suae!) reddi captiuos negauit esse utile. illos enim adolescentes, & bonos duces, se iam confectum senectute. cuius cum ualuisset auctoritas, captiui retenti sunt, ipse Carthaginem rediit,

neque eum charitas patriæ retinuit, nec suorum. neque uero tamen ignorabat se ad crudelissimum hostem, & ad exquisita supplicia proficisci: sed iusiurandum conseruandum putabat. Itaque tum, *cum uigilando necabatur, erat in meliore causa, quàm si domi senex captiuus, periurus, & consularis remansisset. at stulte, qui non modo non censuerit captiuos remittendos, uerum etiam dissuaserit. quo modo stulte? etiámne si* Reipub. *conducebat? potest autem quod inutile* Reip. *sit, id cuiquam ciui utile esse?* Peruertunt *homines ea quæ sunt fundamēta naturæ, cum utilitatem ab honestate seiungunt: omnes enim expetimus utilitatem, ad eámque rapimur: nec facere aliter ullo modo possumus. nam quis est qui utilia fugiat? aut quis potius qui eam non studiosissime persequatur? sed quia nusquam possumus, nisi in laude, decore, honestate utilia reperire: propterea illa prima, & summa habemus, utilitatis nomen non tam splendidum, quàm necessarium ducimus. Quid est igitur, dixerit quis, in iureiurando? num iratum timemus* Iouē? *at hoc quidem commune est omnium philosophorū, non eorum modo, qui deum nihil habere ipsum negotij dicunt, & nihil exhibere alteri: sed eorū etiam qui deū semper agere aliquid & moliri uolunt, nunquam nec irasci deum nec nocere. Quid autem iratus* Iupiter *plus nocere potuisset, quàm nocuit sibi ipse* Regulus? *nulla igitur uis fuit religionis, quæ tantā utilitatem peruerteret. an ne turpiter faceret? primū minima de malis. num igitur tantum mali turpitudo ista habebit, quantum ille cruciatus? deinde illud etiam apud* Accium,

›› Fregistíne fidē? *neque dedi, neque do infideli cuiquam,*

uideo propter deprauationem consuetudinis neq; more turpe haberi, neque aut lege sanciri, aut iure ciuili: naturæ tamen lege sancitum est. societas enim est (quod etsi sæpe dictum est, dicendum tamen est sæpius) latissime quidẽ quæ pateat, hominum inter homines: interior eorum qui eiusdem gentis sunt: propior eorũ, qui eiusdẽ ciuitatis. Itaq; *maiores aliud ius gentium, aliud ius ciuile esse uoluerunt. quod enim ciuile, non idem continuo gentium: quod autem gentium, idem ciuile esse debet.* Sed *nos ueri iuris, germanǽque iustitiæ solidã, & expressam effigiem nullã tenemus: umbra & imaginibus utimur: eásque ipsas utinam sequeremur. feruntur enim ex optimis naturæ principijs, & ueritatis exemplis. nã quanti uerba illa?* VTI NE PROPTER TE, FIDE'M'VE TVAM CAPTVS, FRAVDATV'S VE SIM: *quã illa aurea?* VT INTER BONOS BENE AGIER OPORTET, ET SINE FRAVDATIONE. *Sed qui sint boni, & quid sit bene agi, magna quæstio est.* Q*uintus quidẽ* Scæuola Pontifex Maximus *summam uim esse dicebat in omnibus ijs arbitrijs, in quibus ageretur ex fide bona: fideique bonæ nomen existimabat manare latissime, ídq; uersari in tutelis, societatibus, fiducijs, mandatis, rebus emptis, uẽditis, conductis, locatis: quibus uitæ societas continetur: in his magni esse iudicis statuere: præsertim cum in plerisque essent iudicia contraria, quid quẽque cuiq; præstare oporteret.* Q*uocirca astutiæ tollendæ sunt, eáq; malitia, quæ uult quidẽ uideri se esse prudentiam, sed abest ab ea, distátque plurimum. prudentia est enim locata in delectu bonorũ, & malorũ: malitia, si omnia*

quæ turpia sunt, mala sunt, mala bonis anteponit. Nec uero in prædijs solum ius ciuile ductum à natura, malitiam, fraudémque uindicat: sed & in mancipiorum uenditione uenditorum fraus omnis excluditur. qui enim scire debuit de sanitate, de fuga, de furtis, præstat edicto AEdilium. hæredum alia causa est. ex quo intelligitur, quoniam iuris natura fons sit, hoc secundũ naturã esse, neminem id agere, ut ex alterius prædetur inscitia. nec ulla pernicies uitæ maior inueniri potest, quàm in malitia simulatio intelligẽtiæ. Ex quo illa innumerabilia nascuntur, ut utilia cum honestis pugnare uideantur. quotus enim quisque reperietur, qui impunitate & ignoratione omniũ proposita, abstinere possit iniuria? Periclitemur (si placet) in ijs quidem exemplis, in quibus peccare uulgus hominum fortasse non putat. neque enim de sicarijs, ueneficis, testamentarijs, furibus, peculatoribus hoc loco disserendum est: qui nõ uerbis sunt, & disputatione philosophorum, sed uinculis & carcere castigandi. sed hæc consideremus, quæ faciunt ij qui habentur boni. L. Minutij Basilij locupletis hominis falsum testamentum quidam è Græcia Romam attulerunt. quod quo facilius obtinerent, scripserunt hæredes secum M. Crassum, & Q. Hortensium, homines eiusdem ciuitatis potentissimos. qui cum illud falsum esse suspicarentur, sibi autem nullius essent conscij culpæ, alieni facinoris munusculũ non repudiauerunt. Quid ergo? satin' hoc est, ut non deliquisse uideantur? mihi quidem non uidetur: quanquam alterum amaui uiuum, alterum non odi mortuum. sed cum Basilius M. Satirium sororis filium nomen suum ferre uoluisset, eúmq; fecisset hæredem: hũc

dico patronum agri Piceni, & Sabini:(O turpem notam temporum illorum!) non erat æquum principes ciuitatis rem habere, ad Satirium nihil præter nomen peruenire. Etenim si is qui non defendit iniuriam, neque propulsat à suis cum potest, iniuste facit, ut in primo libro disserui: qualis habendus est is, qui non modo repellit, sed etiam adiuuat iniuriam? Mihi quidem etiam ueræ hæreditates non honestæ uidentur, si sint malitiosis blanditijs officiorum, non ueritate, sed simulatione quæsitæ. atqui in talibus rebus aliud utile interdũ, aliud honestum uideri solet: falsò. nam eadẽ utilitatis, quæ honestatis est regula. qui hoc non præuiderit, ab hoc nulla fraus aberit, nullum facinus. sic enim cogitans: Est istud quidem honestum, uerum hoc expedit: res à natura copulatas audebit errore diuellere: qui fons est fraudum, maleficiorum, scelerum omniũ. Itaque si uir bonus habeat hanc uim, ut si digitis concrepuerit, possit in locupletium testamẽta nomen eius irrepere, hac ui non utatur, ne si exploratum quidem habeat id omnino neminem unquam suspicaturum. At si dares hanc uim M. Crasso, ut digitorum percussione hæres posset scriptus esse, qui re uera non esset hæres: in foro (mihi crede) saltaret. Homo autem iustus & is quem sentimus uirũ bonum, nihil cuiquam, quòd in se transferat, detrahet. hoc qui admiratur, is se, quis sit uir bonus, nescire fatetur. At uero, si quis uoluerit animi sui complicatam notionem euoluere, iam se ipse doceat, eum uirum bonum esse, qui prosit quibus possit: noceat nemini, nisi lacessitus iniuria. Quid ergo? hic non noceat, qui quodã quasi ueneno perficiat, ut ueros hæredes moueat, in eorũ locum ipse succedat?

non ergo faciat, dixerit quis, quod utile sit, quódque expediat? immo intelligat, nihil nec expedire, nec utile esse, quod sit iniustum. hoc qui non didicerit, bonus esse non poterit. Fimbriam *consularem, audiebam de patre nostro puer, iudicem* M. Lutatio Pythiæ *fuisse, equiti* R. *sane honesto, cum is sponsionem fecisset,* NI bonus *uir esset: itaque ei dixisse* Fimbriam, *se illam rem nunquam iudicaturum: ne aut spoliaret fama probatum hominem, si contra iudicasset: aut statuisse uideretur uirum bonum aliquem esse, cum eà res innumerabilibus officijs, & laudibus contineretur.* Huic *igitur uiro bono, quem* Fimbria *etiam, non modo* Socrates *nouerat, nullo modo uideri potest quicquam esse utile, quod non honestum sit. itaque talis uir non modo facere, sed ne cogitare quidem quicquam audebit, quod non audeat prædicare.* Hæc *nónne est turpe dubitare philosophos, quæ ne rustici quidem dubitent? à quibus natum est id, quod iam tritum est uetustate prouerbium. cum enim fidem alicuius, bonitatémque laudant, dignum esse dicunt, quicum in tenebris mices. hoc quam habet uim, nisi illam, nihil expedire, quod non deceat, etiam si id possis nullo refellente obtinere?* Vidésne *igitur hoc prouerbio, neque* Gygi *illi posse ueniam dari, neque huic, quem paulo ante fingebam digitorum percussione hæreditates omnium posse ad sese conuertere?* Vt *enim quod turpe est, id quanuis occultetur, tamen honestum fieri nullo modo potest: sic quod honestum non est, id utile ut sit, effici non potest, aduersante etiam & repugnante natura.* At *enim, cum permagna præmia sunt, est causa peccandi.* C. Marius, *cum à spe* Consulatus *longe abesset, & septimum*

annum post Præturam *iaceret, neque petiturus unquam* Consulatum *uideretur,* Q. Metellum, *cuius* Legatus *erat, summum uirum & ciuem, cum ab eo imperatore suo* Romam *missus esset, apud populum* Ro. *criminatus est, bellum illum producere: si se* Consulem *fecissent, breui tempore aut uiuum, aut mortuum* Iugurtham *se in potestatem populi* R. *redacturum.* Itaque *factus est ille quidem* Consul, *sed à fide iustitiáque discessit, qui optimum & grauissimum ciuem, cuius* Legatus, *& à quo missus esset, in inuidiam falsò crimine adduxerit.* Nec *noster quidē* Gratidianus *officio boni uiri functus est tum, cum* Prætor *esset, collegiúmque prætorium* Tribuni *pl. adhibuissent, ut res numaria de communi sententia constitueretur. iactabatur enim temporibus illis numus, sic, ut nemo posset scire, quid haberet.* Conscripserunt *communiter edictum cum pœna atque iudicio: constituerúntque ut omnes simul in* Rostra *post meridiem descenderent. & cæteri quidem alius aliò:* Marius *à subsellijs in* Rostra *recta: ídque quod communiter compositum fuerat, solus edixit: & ea res (si quæris) ei magno honori fuit: omnibus uicis statuæ factæ sunt: ad eas thus & cerei. quid multa? nemo unquam multitudini fuit carior.* Hæc *sunt quæ conturbant homines in deliberatione nonnunquam, cum id, in quo uiolatur æquitas, nō habetur ita magnum. illud autem quod ex eo paritur, permagnum uidetur. ut* Mario *præripere collegis, &* Tribunis *pl. popularem gratiam, non ita turpe:* Consulē *ob eam rem fieri, quod sibi tunc proposuerat, ualde utile uidebatur.* Sed *omnium una regula est, quam cupio tibi esse notissimam: aut illud quod utile uidetur,*

turpe ne sit: aut si turpe est, ne uideatur esse utile. quid igitur? possumúsne aut illum Marium *uirum bonum iudicare, aut hunc? explica atque excute intelligentiam tuam, ut uideas quæ sit in ea species, forma, & notio uiri boni.* Cadit *ergo in uirum bonum mentiri emolumenti sui causa, criminari, præripere, fallere? nihil profecto minus. est ergo ulla res tanti, aut commodum ullum tam expetendum, ut uiri boni & splendorem, & nomen amittas? quid est, quod afferre tantum utilitas ista quæ dicitur, possit, quantum auferre, si boni uiri nomen eripuerit: fidem, iustitiámque detraxerit?* Q*uid enim interest, utrum ex homine se conuertat quis in belluam, an in hominis figura immanitatem gerat belluæ?* Q*uid qui omnia recta & honesta negligunt, dummodo potentiam consequantur: nónne id faciunt quod is, qui etiam socerum habere uoluit eum, cuius ipse audacia potens esset? utile enim uidebatur plurimum posse alterius inuidia. id quàm iniustum in patriam, quàm inutile, quàm turpe esset non uidebat.* I*pse autem socer in ore semper* Græcos *uersus* Euripidis *de* Phœnissis *habebat: quos dicam, ut potero, incondite fortasse, sed tamen ut res possit intelligi:*

" Nam *si uiolandum est ius, regnandi gratia*
" Violandum *est: alijs rebus pietatem colas.*

Capitalis Eteocles, *uel potius* Euripides, *qui id unum solum, quod omnium sceleratissimum fuerat, exceperit. quid igitur minuta colligimus, hæreditates, mercaturas, uenditiones fraudulentas? ecce tibi, qui* Rex *populi* Ro. *dominúsque omnium gentium esse concupierit, ídque perfecerit.* Hanc *cupiditatem si quis honestam*

esse dicit, amens est. probat enim legum, & libertatis interitum: earúmque oppressionem tetram, & detestabilem, gloriosam putat. Qui autem fateatur honestum non esse in ea ciuitate quæ libera fuit, quǽque esse debeat, regnare, sed ei qui id facere possit, esse utile: qua hunc obiurgatione, aut quo potius conuitio à tanto errore coner auertere? Potest enim, dij immortales, cuiquam esse utile, fœdissimum & teterrimum paricidium patriæ: quanuis eo qui se obstrinxerit, ab oppressis ciuibus parens nominetur? Honestate igitur dirigenda utilitas est, & quidem sic, ut hæc duo uerba inter se discrepare: sed tamen unum sonare uideantur. Nunc abeo ad uulgi opinionem. quæ maior utilitas, quàm regnandi esse possit? nihil contra inutilius ei qui id iniuste consecutus sit inuenio, cum ad ueritatem cœpi reuocare rationem. possunt enim cuiquam esse utiles angores, solicitudines, diurni & nocturni metus, uita insidiarum periculorúmque plenissima?

" *Multi iniqui, atque infideles regno, pauci boni sunt, inquit Accius. at cui regno? quod à Tantalo & Pelope proditum iure obtinebatur. nam quanto plures ei Regi putas, qui cum exercitu populi Rom. populum ipsum Romanum oppressisset, ciuitatémque non modo liberam, sed etiam gentibus imperantem seruire sibi coegisset? Hūc tu quas conscientiæ labes in animo censes habuisse? quæ uulnera? cuius autem uita ipsi potest utilis esse, cum eius uitæ ea conditio sit, ut qui illam eripuerit, in maxima gratia futurus sit & gloria? Quòd si hæc utilia non sunt, quæ maxime uidentur, quia plena sunt dedecoris, ac turpitudinis: satis persuasum esse debet, nihil esse utile, quod non honestum sit. Quan-*

quam id quidem cum sæpe aliàs, tum Pyrrhi bello à C. *Fabritio Consule iterum, & à Senatu nostro iudicatum est. cum enim* Rex *Pyrrhus populo* Ro.*bellum ultro intulisset: cúmque de imperio certamen esset cum* Rege *generoso ac potente, perfuga ab eo uenit in castra* Fabritij, *eíque est pollicitus, si præmium ei proposuisset, se, ut clam uenisset, sic clam in* Pyrrhi *castra rediturum, & eum ueneno necaturum. hunc* Fabritius *reducendum curauit ad* Pyrrhum: *ídque eius factum à* Senatu *laudatum est.* Atqui *si speciem utilitatis, opiniónemque quærimus, magnum illud bellum perfuga unus, & grauem aduersarium imperij sustulisset: sed magnum dedecus & flagitium, quicum laudis certamen fuisset, eum non uirtute, sed scelere superatum.* Vtrum *igitur utilius uel* Fabritio, *qui talis in hac urbe, qualis* Aristides Athenis *fuit: uel* Senatui *nostro, qui nunquam utilitatem à dignitate seiunxit, armis cum hoste certare, an uenenis?* Si *gloriæ causa imperium expetendum est, scelus absit: in quo non potest esse gloria. sin ipsæ opes expetútur quoquo modo, non poterunt esse utiles cum infamia.*Non *igitur utilis illa* L.Philippi Q. *filij sententia: quas ciuitates* L.Syl*la pecunia accepta ex* S.C. *liberauisset, ut eæ rursus uectigales essent, neque ijs pecuniam, quam pro libertate dederant, redderemus. est ei* Senatus *assensus. turpe imperio. piratarum enim melior fides, quàm* Senatus. *at aucta uectigalia: utile igitur. quousque audebunt dicere, quicquam utile, quod non honestum? potest autem ulli imperio, quod gloria debet fultum esse, & beneuolentia sociorum, utile esse odium, & infamia?* Ego *etiam cum* Catone *meo sæpe dissensi. ni-*

nis enim mihi uidebatur præfractè ærarium, uectigaliáque defendere: omnia publicanis negare, multa socijs: cum in hos benefici esse deberemus, cum illis sic agere, ut cum colonis nostris soleremus: eóque magis, quòd illa ordinum coniunctio ad salutem Reipublicæ *pertinebat.* Male etiam *Curio, cum causam* Transpadanorum *æquam esse dicebat: semper autem* addebat, Vin*cat utilitas. potius diceret nó esse æquam, quia non esset utilis* Reipublicæ, *quàm cum æquam esse diceret, non esse utilem fateretur.* Plenus *est sextus liber de officijs* Hecatonis *talium quæstionum: sítne boni uiri, in maxima caritate annonæ familiam non alere. in utrãque partem disputat: sed tamen ad extremum utilitate putat officium dirigi magis, quàm humanitate.* Quærit, *si in mari iactura facienda sit, equúne pretiosi potius iacturam faciat, an seruuli uilis?. hic aliò res familiaris, aliò ducit humanitas.* Si *tabulã de naufragio stultus arripuerit, extorquebítne eam sapiens, si potuerit? negat, quia sit iniurium. quid dominus nauis? eripiétne suum? minime, non plus, quàm si nauigantem in altum eijcere de naui uelit, quia sua non sit. quoad enim peruentum sit eò, quò sumpta nauis est, non domini est nauis, sed nauigantium.* Quid, *si in una tabula sint duo naufragi, híque sint sapientes, sibi uterque rapiat, an alter cedat alteri? cedat uero, sed ei, cuius magis intersit uel sua, uel* Reip. *causa uiuere. quid si hæc paria in utroque? nullum erit certamen: sed quasi in sorte, aut in micando uictus, alteri cedet alter.* Quid, *si pater fana expilet, cuniculos agat ad ærarium, indicétne id magistratibus filius? nefas id quidem est: quinetiam defendat pa-*

trem, si arguatur. non igitur patria præstat omnibus officijs? immo uero: sed ipsi patriæ conducit, pios habere ciues in parentes. Quid, si tyrannidem occupare, si patriā prodere conabitur pater, silebítne filius? immo uero obsecrabit patrē, ne id faciat: si nihil proficiet, accusabit, minabitur etiam: ad extremum, si ad perniciem patriæ res spectabit, patriæ salutem anteponet saluti patris. Quærit etiam, si sapiens adulterinos numos accipiet imprudens pro bonis, cum id resciuerit, soluturúsne sit eos, sicui debeat, pro bonis. Diogenes *ait,* Antipater *negat: cui potius assentior. Qui uinum fugiens uendat sciens, debebítne dicere? non necesse putat* Diogenes, Antipater *uiri boni existimat.* H*æ sunt quasi controuersiæ in iure* Stoicorum. *in mancipio uendendo, dicendáne uitia? non ea quæ nisi dixeris, redhibeatur mancipiū iure ciuili: sed hæc, mendacem esse, aleatorem, furacem, ebriosum, alteri dicenda uidentur, alteri non dicenda. siquis aurum uendens, orichalcum se putat uendere, indicétne ei uir bonus aurū illud esse, an emat denario quod sit millenarium?* P*erspicuum iam est, & quid mihi uideatur, & quæ sit inter eos philosophos quos nominaui, controuersia.* P*acta & promissa sempérne seruanda sint, quæ nec ui, nec dolo malo (ut* P*ætores solent dicere) facta sint?* S*i quis medicamentum cuipiā dederit ad aquam intercutem, pepigerítq;, ne illo medicamento unquam postea uteretur: si eo medicamēto sanus factus fuerit, & annis aliquot post inciderit in eundem morbum, nec ab eo quicū pepigerat, impetret ut item eo liceat uti, quid faciendum sit, cum sit is inhumanus, qui non concedat uti, nec ei quicquam fiat iniuriæ? uitæ & saluti consu*

lendum est. Quid si quis sapiens rogatus sit ab eo qui eum hæredem faciat, cum ei testamento sestertium millies relinquatur, ut ante quàm hæreditatem adeat, luce palàm in foro saltet: idque se facturum promiserit, quod aliter eum hæredem scripturus ille non esset: faciat, quod promiserat ille, nécne? promisisse nollem, & id arbitror fuisse grauitatis: sed quoniam promisit, si saltare in foro turpe ducet, honestius mentietur, si ex hæreditate nihil ceperit: nisi forte eam pecuniam in Reip. *magnum aliquod tempus contulerit, ut uel saltare eum, cum patriæ consulturus sit, turpe non sit.* Ac *ne illa quidem promissa seruanda sunt, quæ non sunt ijs ipsis utilia, quibus illa promiseris.* Sol Phaethonti *filio (ut redeamus ad fabulas) facturum se esse dixit, quicquid optasset: optauit ut in currum patris tolleretur: sublatus est insanus, atque quà constitit, ictu fulminis deflagrauit. quãto melius fuerat in hoc promissum patris non esse seruatum? Quid, quod* Theseus *exegit promissum à* Neptuno? *cui cum tres optiones* Neptunus *dedisset, optauit interitum* Hippolyti *filij sui, cum is patri suspectus esset de nouerca. quo optato impetrato,* Theseus *in maximis fuit luctibus. quid* Agamemnon? *cũ deuouisset* Dianæ *quod in suo regno pulcherrimum natum esset illo anno, immolauit* Iphigeniam, *qua nihil erat eo quidẽ anno natum pulchrius. promissum potius non faciendum, quàm tam tetrum facinus admittendum fuit. ergo & promissa non facienda nonnunquam.* Neque *semper deposita reddenda sunt. si gladiũ quis apud te sanæ mentis deposuerit, repetat insaniens: reddere peccatũ sit, non reddere officiũ. Quid si is qui apud te pecuniam deposuerit, bellũ*

inferat patriæ, reddésne depositum? non, credo: facies enim contra Remp. quæ debet esse charissima. sic multa, quæ natura honesta uidentur esse, temporibus fiunt non honesta. facere promissa, stare conuentis, reddere deposita, commutata utilitate fiunt non honesta. Ac de his quidem quæ uidētur esse utilitatis contra iustitiam, simulatione prudentiæ, satis arbitror dictum. Sed quoniam à quatuor fontibus honestatis primo libro officia duximus, in eisdem uersabimur, cum docebimus ea quæ uidentur esse utilia, neque sunt, quàm sint uirtutis inimica. ac de prudentia quidem, quam uult imitari malitia: itémque de iustitia quæ semper est utilis, disputatum est. Reliquæ sunt duæ partes honestatis: quarum altera in animi excellentis magnitudine, & præstantia cernitur: altera in conformatione & moderatione continentiæ, & temperantiæ. utile uidebatur Vlyssi (ut quidam poetæ tragici prodiderunt: nam apud Homerum optimum auctorem talis de Vlysse nulla suspicio est) sed insimulant eum tragœdiæ simulatione insaniæ militiam subterfugere uoluisse. non honestum consilium. at utile (ut aliquis fortasse dixerit) regnare, & Ithacæ uiuere otiose cum parentibus, cum uxore, cum filio. Vllum tu decus in quotidianis periculis & laboribus, cum tranquillitate hac conferendum putas? ego uero istam contemnendam & abijciendā: quoniam quæ honesta non sit, ne utilem quidē esse arbitror. quid enim auditurū putas fuisse Vlyssem, si in illa simulatione perseuerasset? qui cum maximas res gesserit in bello, tamen hæc audiuit ab Aiace:

,, *Cuius ipse princeps iurisiurandi fuit,*
,, *Quod omnes scitis, solus neglexit fidem:*

,, Furere assimulauit: ne coiret, institit.
,, Quòd ni Palamedis perspicax prudentia
,, Istius percepset malitiosam audaciam,
,, Fidei sacratae ius perpetuo falleret.

Illi uero non modo cum hostibus, uerũetiam cum fluctibus, id quod fecit, dimicare melius fuit, quàm deserere consentientem Graeciam ad bellum barbaris inferendum. Sed dimittamus & fabulas, & externa: ad rem factáque ueniamus. M. Attilius Regulus cum Consul iterum in Africa ex insidijs captus esset, duce Xantippo Lacedaemonio, imperatore autem patre Annibalis Amilcare, iuratus missus est ad Senatum, ut nisi redditi essent Poenis captiui nobiles quidam, rediret ipse Carthaginem. is cum Romam uenisset, utilitatis speciem uidebat, sed eã, ut res declarat, falsam iudicauit: quae erat talis, manere in patria, esse domi suae cum uxore, cum liberis: quam calamitatem accepisset in bello, communem fortunae bellicae iudicantem, tenere consularis dignitatis gradum. quis haec neget esse utilia? quid censes? magnitudo animi & fortitudo negat. An locupletiores quaeris auctores? harum enim est uirtutum proprium, nil extimescere, omnia humana despicere, nihil quod homini accidere possit, intolerandum putare. itaque quid fecit? in Senatum uenit: mandata exposuit: sententiam ne diceret, recusauit: quàm diu iureiurando hostium teneretur, non esse se senatorem. atque illud etiam: (O stultum hominem, dixerit quispiam, & repugnãtem utilitati suae!) reddi captiuos negauit esse utile. illos enim adolescentes, & bonos duces, se iam confectum senectute. cuius cum ualuisset auctoritas, captiui retenti sunt, ipse Carthaginem redijt,

neque eum charitas patriæ retinuit, nec suorum. neque uero tamen ignorabat se ad crudelissimum hostem, & ad exquisita supplicia proficisci: sed iusiurandum conseruandum putabat. Itaque tùm, *cum uigilando necabatur, erat in meliore causa, quàm si domi senex captiuus, periurus, & consularis remansisset. at stulte, qui non modo non censuerit captiuos remittendos, uerum etiam dissuaserit. quo modo stulte? etiámne si* Reipub. *conducebat? potest autem quod inutile* Reip. *sit, id cuiquam ciui utile esse?* Peruertunt *homines ea quæ sunt fundaméta naturæ, cum utilitatem ab honestate seiungunt: omnes enim expetimus utilitatem, ad eámque rapimur: nec facere aliter ullo modo possumus. nam quis est qui utilia fugiat? aut quis potius qui eam non studiosissime persequatur? sed quia nusquam possumus, nisi in laude, decore, honestate utilia reperire: propterea illa prima, & summa habemus, utilitatis nomen non tam splendidum, quàm necessarium ducimus. Quid est igitur, dixerit quis, in iureiurando? num iratum timemus* Iouē? *at hoc quidem commune est omnium philosophorū, non eorum modo, qui deum nihil habere ipsum negotij dicunt, & nihil exhibere alteri: sed eorū etiam qui deū semper agere aliquid & moliri uolunt, nunquam nec irasci deum nec nocere. Quid autem iratus* Iupiter *plus nocere potuisset, quàm nocuit sibi ipse* Regulus? *nulla igitur uis fuit religionis, quæ tantā utilitatem peruerteret. an ne turpiter faceret? primū minima de malis. num igitur tantum mali turpitudo ista habebit, quantum ille cruciatus? deinde illud etiam apud* Accium,

" Fregistine fidē? *neque dedi, neque do infideli cuiquam,*

quanquam ab impio rege dicitur, luculente tamen dicitur. Addunt *etiam: quemadmodum nos dicamus uideri quædam utilia quæ non sint: sic se dicere, uideri quædā honesta quæ non sint: ut hoc ipsum, uidetur honestum conseruandi iurisiurandi causa ad cruciatum reuertisse: sed fit non honestum, quia quod per uim hostiū esset actum, ratum esse non debuit.* Addunt *etiam quicquid ualde utile sit, id fieri honestū, etiam si antea non uideretur. hæc ferè contra* Regulum. *sed prima uideamus.* Non *fuit* Iupiter *metuendus, ne iratus noceret, quia neque irasci solet, neque nocere. hæc quidem ratio non magis contra* Regulū, *quàm contra omne iusiurandum ualet. sed in iureiurando non qui metus, sed quæ uis sit, debet intelligi. est enim iusiurādum, affirmatio religiosa. quod autē affirmatiue, quasi deo teste promiseris, id tenendū est. iam enim non ad iram deorum quæ nulla est: sed ad iustitiam & ad fidem pertinet. nam præclare* Ennius,

" O' *fides alma apta pennis, & iusiurandum* Iouis.

Qui *igitur iusiurandum uiolat, is fidem uiolat: quam in* Capitolio *uicinam* Iouis Optimi Maximi, *ut in* Catonis *oratione est, maiores nostri esse uoluerunt.* At *enim ne iratus quidem* Iupiter *plus* Regulo *nocuisset, quàm sibi nocuit ipse* Regulus. *certe, si nihil malum esset nisi dolere: id autem non modo non summum malum, sed nec malum quidem esse, maxima auctoritate philosophi affirmant. quorū quidem testem non mediocrem, sed haud scio an grauissimum,* Regulum *nolite, quæso, uituperare. quem enim locupletiorem quærimus, quàm principē* Reip. *qui retinendi officij causa, cruciatum subierit uoluntarium?* Nam *quod aiunt mi-*

nima de malis, id est ut turpiter potius quàm calamitose. an est ullum maius malum turpitudine? quæ si in deformitate corporis habeat aliquid offensionis, quanta illa deprauatio & fœditas turpificati animi debet uideri? Itaque neruosius qui ista disserunt, solum audent malum dicere id quod turpe sit: qui autem remissius, hi tamen non dubitant summum malum dicere. nam illud quidem,

›› Neque dedi, neque do fidem infideli cuiquam,

icirco rectè à poeta dicitur: quia cum tractaretur Atreus, *personæ seruiendũ fuit. sed si hinc sibi sumunt, nullã esse fidem quæ infideli data sit: uideant ne quæratur latebra periurio.* Est *autem etiam ius bellicum fidésq; iurisiurãdi sæpe hosti seruanda. quod enim ita iuratum est, ut mens deferentis conciperet fieri oportere, id obseruandũ est. quod aliter: id si non fecerit, nullum periuriũ est. ut si prædonibus pactum pro capite pretium nõ attuleris, nulla fraus est, ne si iuratus quidem id non feceris. nam pirata non est ex perduellium numero definitus, sed communis hostis omniũ. cum hoc non fides esse debet, nec iusiurãdum cõmune. non enim falsum iurare, peierare est: sed quod ex animi tui sententia iuraueris, sicut uerbis concipitur more nostro, id non facere, periurium est. scite enim* Euripides,

›› Iuraui lingua, mentem iniuratam gero.

Regulus uero non debuit conditiones pactionésque bellicas & hostiles perturbare periurio. cum iusto enim & legitimo hoste res gerebatur: aduersus quem & totum ius fœciale, & multa sunt iura communia. quod ni ita esset, nunquam claros uiros Senatus *uinctos hostibus dedisset.* At *uero* T. Veturius, & Sp. Posthumius

cum iterum Consules essent, quia cum male pugnatum apud Caudiũ esset, legionibus nostris sub iugum missis pacem cum Samnitibus fecerant, dediti sunt his. iniussu enim populi Senatúsque fecerant. eodémque tempore T. Numitius, Q. AEmilius, qui tum Tribuni pl. erant, quòd eorum auctoritate pax erat facta, dediti sunt, ut pax Samnitum repudiaretur. atque huius deditionis ipse Posthumius qui dedebatur, suasor & auctor fuit. quod item multis annis post C. Mãcinus: qui ut Numãtinis, quibuscum sine Senatus auctoritate foedus fecerat, dederetur, rogationem suasit eam quam L. Furius, & Sex. Attilius ex S. C. ferebant: qua accepta, est hostibus deditus. Honestius hic, quàm Q. Pompeius, quo, cum in eadem causa esset, deprecãte, accepta lex non est. hic ea quae uidebatur utilitas, plus ualuit quàm honestas: apud superiores utilitatis species falsa, ab honestatis auctoritate superata est. At non debuit ratum esse, quod erat actum per uim. quasi uero forti uiro uis possit adhiberi. Cur igitur ad Senatum proficiscebatur, cum praesertim de captiuis dissuasurus esses? quod maximum in eo est, id reprehenditis. non enim suo iudicio stetit: sed suscepit causam, ut esset iudicium Senatus: cui nisi ipse auctor fuisset, captiui profecto Poenis redditi essent. ita incolumis in patria Regulus restitisset. quod quia patriae utile nõ putauit, iccirco honestum sibi & sentire illa, & pati credidit. nam quod aiunt, quod ualde utile sit, id fieri honestum: immo uero esse, non fieri. est enim nihil utile, quod idem non honestum: nec quia utile, honestum est, sed quia honestum, utile. Quare ex multis mirabilibus exemplis, haud facile quis dixerit hoc exemplo aut laudabi-

lius, aut præstantius. sed ex tota hac laude Reguli, *unum illud est admiratione dignum, quòd captiuos retinendos censuerit. nam quòd rediјt, nobis non mirabile uidetur: illis quidem temporibus aliter facere non potuit. itaque ista laus non est hominis, sed temporũ. nullum enim uinculũ ad stringendam fidem iureiurando maiores arctius esse uoluerunt. id indicant leges in* Duodecim *tabulis, indicãt sacra, indicant fœdera, quibus etiã cum hoste deuincitur fides: indicant notationes animaduersionésque* Censorum, *qui nulla de re diligentius, quàm de iureiurando iudicabant.* L. Manlio A. *filio, cum* Dictator *fuisset,* M. Pomponius Tribunus *pl. diem dixit, quòd is paucos sibi dies ad Dictaturam gerendam addidisset. Criminabatur etiam, quòd* Titum *filium, qui* Torquatus *postea est appellatus, ab hominibus relegasset, & ruri habitare iussisset. quod cum audiuisset adolescens filius, negotium exhiberi patri, accurrisse* Romam, *& prima luce* Pōponij *domum uenisse dicitur. cui cum esset nuntiatum, quòd illum iratum allaturum ad se aliquid contra patrem arbitraretur, surrexit è lectulo, remotisq; arbitris ad se adolescentem iussit uenire. at ille ut ingressus est, confestim gladium distrinxit, iurauítque se illũ statim interfecturum, nisi iusiurandum sibi dedisset, se patrem missum esse facturum. iurauit hoc terrore coactus* Pomponius: *rem ad populum detulit: docuit cur sibi à causa desistere necesse esset:* Manlium *missum fecit.* Tantum *temporibus illis iusiurandum ualebat. atque hic* T. Manlius, *is est qui ad* Anienem Gallo, *quem ab eo prouocatus occiderat, torque detracto, cognomen inuenit. cuius tertio* Consulatu Latini *ad* Vese-

rim fusi, & fugati: magnus uir in primis: & qui nuper indulgens in patrem, idem acerbus & seuerus in filium. Sed *ut laudandus* Regulus *in conseruando iu reiurãdo: sic decem illi, quos post* Cannensem *pugnam iuratos ad* Senatum *misit* Annibal, *in castra redituros ea, quorum erant potiti* Pœni, *nisi de redimẽdis captiuis impetrauissent: si non redierunt, uituperandi. de quibus non omnes uno modo. nam* Polybius, *bonus auctor in primis, scribit ex decem nobilissimis qui tunc erant missi, nouem reuertisse, à* Senatu *re non impetrata: unum ex decem qui paulo post quàm egressus erat è castris, redisset, quasi aliquid esset oblitus,* Romæ *remansisse. reditu enim in castra, liberatum se esse iureiurando interpretabatur: non rectè. fraus enim distringit, non dissoluit periurium.* Fuit *igitur stulta calliditas, peruerse imitata prudentiam. itaque decreuit* Senatus, *ut ille ueterator & callidus uinctus ad* Annibalem *duceretur. sed illud maximum,* Octo *hominum millia tenebat* Annibal, *non quos in acie cepisset, aut qui periculo mortis diffugissent, sed qui relicti in castris fuissent à* Paulo & Varrone *Consulibus: eos* Senatus *non cẽsuit redimendos, cum id parua pecunia fieri potuisset: ut esset insitũ militibus nostris aut uincere, aut emori. qua quidẽ re audita fractum animum* Annibalis *scribit idem, quòd* Senatus, *populúsque* Ro. *rebus afflictis tam excelso animo fuisset. sic honestatis comparatione ea quæ uidentur utilia, uincuntur.* Acilius *autem ille, qui* Græce *scripsit historiam, plures ait fuisse qui in castra reuertissent, eadem fraude, ut iureiurando liberarentur, eósque à* Censoribus *omnibus ignominijs notatos.* Sit *iam huius loci finis. perspicuũ est enim*

quæ timido animo, humili, demisso, fractóque fiant, quale fuisset Reguli factum, si aut de captiuis, quod ipsi opus esse uideret, non quod Reip. censuisset, aut domi remanere uoluisset, non esse utilia, quia sunt flagitiosa, fœda, & turpia. Restat quarta pars, quæ decore, moderatione, modestia, continentia, temperantia cõtinetur. potest igitur quicquam esse utile, quod sit huic talium uirtutum choro contrarium? Atqui ab Aristippo Cyrenaici atq; Anniceri philosophi nominati, omne bonum in uoluptate posuerunt: uirtutémque censuerunt ob eam rem esse laudandam, quòd efficiens esset uoluptatis. quibus obsoletis floret Epicurus, eiusdem ferè adiutor, auctórque sententiæ. Cum his, uelis, equísque (ut dicitur) si honestatem tueri ac retinere sentẽtia est, decertãdum est. nam si non modo utilitas, sed uita omnis beata, corporis firma constitutione, eiúsque constitutionis spe explorata (ut à Metrodoro scriptum est) continetur: certe hæc utilitas, & quidem summa (sic enim censent) cum honestate pugnabit. nam ubi primum prudẽtiæ locus dabitur? an, ut conquirat undiq; suauitates? quàm miser uirtutis famulatus seruientis uoluptati! quod autem munus prudentiæ? an legere intelligenter uoluptates? fac nihil isto esse iucundius: quid excogitari potest turpius? Iam qui dolorem summum malum dicat, apud eum quem habet locum fortitudo, quæ est dolorum laborúmque contemptio? quamuis enim multis in locis dicat Epicurus (sicut hic dicit) satis fortiter de dolore: tamen non id spectandum est, quid dicat, sed quid consentaneum sit ei dicere qui bona uoluptate terminauerit, mala dolore: ut si illum audiã de continentia & temperantia. Dicit ille quidam multa mul

tis locis: sed aqua hæret, ut aiunt. nam quo modo potest temperantiam laudare is qui ponat summum bonum in uoluptate? est enim temperãtia libidinum inimica, libidines autẽ consectatrices uoluptatis. Atque in his tamen tribus generibus, quoquo modo possunt, non incallide terguersantur. prudentiam introducunt scientiam suppeditantem uoluptates, depellẽtem dolores. fortitudinem quoque aliquo modo expediunt, cum tradunt rationem negligendæ mortis, perpetiendíque doloris. etiam temperantiam inducunt, non facillime illi quidem, sed tamen quoquo modo possunt. dicunt enim uoluptatis magnitudinem doloris detractione fieri. Iustitia uacillat, uel iacet potius, omnésque hæ uirtutes quæ in communitate cernuntur, & in societate generis humani. neque enim bonitas, nec liberalitas, nec comitas esse potest, non plus quàm amicitia, si hæc nõ per se expetantur, sed ad uoluptatem, utilitatémue referantur. Conferamus igitur in pauca. nam ut utilitatem nullam esse docuimus, quæ honestati esset contraria: sic omnem uoluptatem dicimus honestati esse contrariam. quo magis reprehendendos Calliphonem & Dinomachum iudico: qui se dirempturos controuersiam putauerunt, si cum honestate uoluptatem, tanquam cum homine pecudem, copulauissent. nõ recipit istam coniunctionẽ honestas, aspernatur, repellit. nec uero finis bonorum, & malorum, qui simplex esse debet, ex dissimilibus rebus misceri, & temperari potest. Sed de hoc hactenus: magna enim res, alio loco pluribus uerbis disputata. nunc ad propositum. Quemadmodũ igitur, siquando ea quæ uideretur utilitas, honestati repugnat, dijudicanda res sit, satis est supra disputatum. sin autem spe-

ciem utilitatis etiam uoluptas habere dicatur, nulla potest esse ei cum honestate coniūctio. nam ut tribuamus aliquid uoluptati, condimenti fortasse nonnihil, utilitatis certe nihil habebit.

Habes à patre munus Marce fili, mea quidem sententia, magnum: sed perinde erit, ut acceperis. quanquam tibi hi tres libri inter Cratippi commentarios, tanquam hospites, erunt recipiendi. Sed ut si ipse uenissem Athenas, quod quidem esset factum, nisi me de medio cursu clara uoce patria reuocasset, aliquādo me quoq; audires: sic, quoniā his uoluminibus ad te profecta uox mea est, tribues his temporis quantum poteris: poteris autem quantum uoles. cum uero intellexero te hoc scientiæ genere gaudere, tum & præsens tecum propediem (ut spero) & dū aberis, absens loquar.

Vale igitur mi Cicero, tibique persuade, te mihi quidem esse charissimum: sed multo fore chariorem, si talibus monimentis, præceptisque lætabere.

M. TVLLII CICERONIS CATO MAIOR, *uel* DE SENECTVTE AD T. POMPONIVM ATTICVM.

DIALOGI PERSONAE, SCIPIO, CATO, LAELIVS.

" O Tite, ſiquid ego adiuto, curámue leuaſſo,
" Quæ nunc te coquit, & uerſat ſub pectore fixa,
" Ecquid erit præmij?
licet enim uerſibus ijſdem mihi affari te Attice, quibus affatur Flaminium ille uir haud magna cum re, ſed fide plenus. Quanquam certo ſcio, non ut Flaminium, ſolicitari te Attice ſic noctéſque diéſque. noui enim moderationem animi tui, & æquitatem: téq; non cognomen ſolum Athenis deportaſſe, ſed humanitatem & prudentiam intelligo. & tamen ſuſpicor ijſdem rebus te, quibus me ipſum, interdum grauius commoueri. quarum conſolatio & maior eſt, & in aliud tempus differenda. Nunc autem mihi uiſum eſt de ſenectute aliquid ad te ſcribere, hoc enim onere, quod mihi tecum commune eſt, aut iam urgentis, aut certe aduentantis ſenectutis & te, & me ipſum leuari uolo. etſi te quidem id modeſte ac ſapienter, ſicut omnia & ferre, & laturum eſſe certo ſcio. ſed mihi cum de ſenectute uellem aliquid ſcribere, tu occurrebas dignus eo munere, quo uterque noſtrũ communiter uteretur. Mihi quidẽ ita iucunda huius libri confectio

fuit, ut nõ modo omnes absterserit senectutis molestias, sed effecerit mollem etiam & iucundam senectutem. nunquã igitur satis laudari digne poterit philosophia: cui qui pareat, omne tempus ætatis sine molestia possit degere. Sed de cæteris & diximus multa, & sæpe dicemus. hunc uero librũ de senectute ad te misimus. Omnem autem sermonẽ tribuimus non Tithono, *ut* Aristo Chius, *ne parũ esset auctoritatis in fabula, sed* M. Catoni *seni, quo maiorẽ auctoritatem haberet oratio: apud quem* Læliũ, & Scipionem *facimus admirantes, quòd is tam facile senectutem ferat, iísque eum respondentem. qui si eruditius uidebitur disputare, quàm consueuit ipse in suis libris, attribuito* Græcis *literis: quarum constat eum perstudiosum fuisse in senectute. sed quid opus est plura? iam enim ipsius* Catonis *sermo explicabit nostram omnem de senectute sententiam.*

SCI. *Sæpenumero mirari soleo cum hoc* C. Lælio, *tum cæterarum rerum tuam excellentem* M. Cato, *perfectámque sapientiam, tum uel maxime, quòd senectutem tuam nunquam tibi grauem esse senserim: quæ plerisque senibus sic odiosa est, ut onus se* AEtna *grauius dicant sustinere.* CA. *Rem haud sanè* Scipio, & Læli *difficilẽ admirari uidemini. quibus enim nihil opis est in ipsis ad bene beatéque uiuendum, ijs omnis grauis est ætas. qui autem omnia bona à se ipsis petũt, ijs nihil potest malum uideri, quod naturæ necessitas afferat. quo in genere in primis est senectus, quam ut adipiscantur, omnes optant: eandem accusant adepti. tanta est inconstantia, stultitia, atque peruersitas.* Obrepere *aiunt eã citius, quàm putassent. primum, quis coegit eos falsum putare? qui enim citius adolescẽtiæ se-*

nectus, quàm pueritiæ adoleſcētia obrepit? deinde, qui minus grauis eſſet ijs ſenectus, ſi octingenteſimum annum agerēt, quàm octogeſimum? præterita enim ætas, quamuis lōga, cum effluxiſſet, nulla conſolatione permulcere poſſet ſtultam ſenectutem. Quocirca ſi ſapientiam meā admirari ſoletis, quæ utinam digna eſſet opinione ueſtra, noſtróque cognomine: in hoc ſumus ſapiētes, quòd naturā optimam ducem, tanquam deū ſequimur, eíque paremus. à qua non uerisimile eſt, cum cæteræ partes ætatis bene deſcriptæ ſint, extremum actum, tanquā ab inerti poeta, eſſe neglectum. ſed tamen neceſſe fuit eſſe aliquod extremum, & tanquā in arborum bacis, terræq; frugibus, maturitate tēpeſtiua quaſi uietum & caducum: quod ferendum eſt molliter ſapienti. quid enim eſt aliud gigantū more bellare cum dijs, niſi naturæ repugnare? L AE. *Atqui Cato gratiſſimū nobis, ut etiā pro Scipione pollicear, feceris, ſi, quoniam ſperamus & uolumus quidem ſenes fieri, ante multo à te didicerimus, quibus facillime rationibus ingraueſcentem ætatem ferre poſſimus.* C A. *Faciā uero Læli, præſertim ſi utrique ueſtrum gratum, ut dicis, futurum eſt.* L AE. *Volumus ſanè, niſi moleſtum eſt tibi Cato, tanquam aliquam uiam longam confeceris, qua nobis quoque ingrediendum ſit, iſtuc, quò perueniſti, uidere quale ſit.* C A. *Faciam ut potero, Læli: ſæpe enim interfui querelis meorū æqualium, (pares autem cum paribus ueteri prouerbio facillime congregantur) quas C. Salinator, quas Sp. Albinus, homines cōſulares, noſtri ferè æquales deplorare ſolebant: tum quòd uoluptatibus carerēt, ſine quibus uitam nullam putarēt: tum quòd ſpernerentur ab ijs, à quibus eſſent coli ſoli-*

ti. qui mihi non id uidebantur accusare, quod esset accusandum. nam si id culpa senectutis accideret, eadem mihi usu euenirent, reliquísque omnibus maioribus natu: quorum ego multorum cognoui senectutem sine querela, qui se à libidinum uinculis laxatos esse non moleste ferrent, nec à suis despicerentur. sed omnium istiusmodi querelarum in moribus est culpa, non in ætate. moderati enim, nec difficiles senes, nec inhumani tolerabilem agunt senectutem. importunitas autem & inhumanitas omni ætate molesta est. LAE. *Est ut dicis Cato, sed fortasse dixerit quispiam, tibi propter opes, & copias, & dignitatem tuam, tolerabilem senectutem uideri, id autem non posse multis contingere.* CA. *Est istud quidem Læli aliquid, sed nequaquam in isto sunt omnia. ut Themistoclem ferunt Seriphio cuidam in iurgio respondisse, cum ille dixisset, non illũ sua, sed patriæ gloria splendorem assecutum: Nec hercle, inquit, si ego Seriphius essem, nobilis: nec, si tu Atheniensis esses, clarus unquam fuisses. quod eodem modo de senectute potest dici. nec enim in summa inopia leuis esse senectus potest, ne sapienti quidem: nec insipiẽti in summa copia, non grauis. Aptissima omnino sunt Scipio & Læli arma senectutis, artes, exercitationésq; uirtutum. quæ in omni ætate cultæ, cum multum diuq; uixeris, mirificos afferũt fructus, non solum quia nunquam deserunt, nec in extremo quidem tempore ætatis: (quanquã id maximum est) uerum etiam quia consciẽtia bene actæ uitæ, multorúmq; benefactorum recordatio iucundissima est. Ego quidem Q. Maximum, eum qui Tarentum recepit, adolescens ita dilexi senem, ut æqualem. erat enim in illo uiro comi-*

tate condita grauitas: nec senectus mores mutauerat. quanquã eum colere cœpi non admodũ grandem natu: sed tamen iam ætate prouectum. anno enim post quàm primum Consul *fuerat, ego natus sum: cúmque eo quartũ* Cõsule *adolescentulus miles profectus sum ad* Capuã, *quintóque anno post ad* Tarentum Quæstor: *deinde* AEdilis, *quadriẽnio post factus sum* Prætor, *quem magistratum gessi Consulibus* Tuditano, & Cethego, *cum quidem ille admodum senex, suasor legis* Cinciæ *de donis & muneribus fuit.* Hic & *bella gerebat ut adolescens, cum planè grandis esset: &* Annibalem *iuueniliter exultantem patientia sua molliebat: de quo præclare familiaris noster* Ennius:

" *Vnus homo nobis cunctando restituit rem:*
" *Non ponebat enim rumores ante salutem.*
" *Ergo póstque, magísque uiri nunc gloria claret.*

Tarentũ *uero qua uigilantia, quo consilio recepit? cum quidem, me audiente,* Salinatori *qui amisso oppido fugerat in arcem, glorianti atque ita dicenti:* Mea opera Q. Fabi Tarẽtum *recepisti.* Certe, *inquit ridẽs, nisi tu amisisses, nunquã recepissem.* Nec *uero in armis præstantior quàm in toga, qui* Consul *iterum,* Sp. Caruilio *collega quiescente,* C. Flaminio Tribuno pl. *quoad potuit, restitit, agrum* Picenum & Galliam *uiritim contra* Senatus *auctoritatem diuidenti:* Augúrque *cum esset, dicere ausus est, optimis auspicijs ea geri quæ pro* Reipub. *salute gererentur: quæ contra* Remp. *fierent, contra auspicia fieri. multa in eo uiro præclara cognoui: sed nihil est admirabilius, quàm quo modo ille mortem* Marci *filij tulit, clari uiri, & consularis.* Est *in manibus uiri laudatio: quàm cum legimus,*

quem philoſophum non contemnimus? Nec uero ille in *luce modo, atq; in oculis ciuium magnus: ſed intus, domíque præſtantior. qui ſermo? quæ præcepta? quanta notitia antiquitatis? quæ ſcientia iuris augurij? multæ etiam, ut in homine* Romano, *literæ: omnia memoria tenebat non domeſtica ſolum, ſed etiam externa bella. cuius ſermone ita tũ cupide fruebar, quaſi iam diuinarem id quod euenit, illo extincto fore, unde diſcerem neminem.* Quorſum *igitur hæc tam multa de* Maximo? *quia profecto uidetis nefas eſſe dictu, miſeram fuiſſe talẽ ſenectutem.* Nec *tamen omnes poſſunt eſſe* Sci*piones, aut* Maximi, *ut urbium expugnationes, ut pedeſtres, naualéſue pugnas, ut bella à ſe geſta, ut triũphos recordentur. eſt enim quiete, & pure, & eleganter actæ ætatis placida, ac leuis ſenectus: qualem accepimus* Platonis, *qui uno & octogeſimo anno ſcribens mortuus eſt: qualem* Iſocratis, *qui eum librũ qui* Pa*nathenaicus inſcribitur, quarto & nonageſimo anno ſcripſiſſe dicitur, uixítque quinquennium poſtea: cuius magiſter* Leontinus Gorgias *centum & ſeptem cõpleuit annos: neque unquam in ſuo ſtudio, atque opere ceſſauit. qui cum ex eo quæreretur, cur tandiu uellet eſſe in uita,* Nihil *habeo, inquit, quòd accuſem ſenectutem. præclarum reſponſum, & docto homine dignum. ſua enim uitia inſipientes, & ſuam culpam in ſenectutem conferunt: quod non faciebat is, cuius modo mentionem feci,* Ennius,

" Sicut *fortis equus, ſpatio qui ſæpe ſupremo*
" Vicit Olympia, *nunc ſenio confectus quieſcit.*

equi fortis & uictoris ſenectuti comparat ſuam. quẽ quidem probe meminiſſe poteſtis. anno enim undeui-

gesimo post eius mortem hi Consules, L. Flaminius, & M. Attilius, facti sunt. ille autem Cæpione, & Philippo iterum Consulibus mortuus est, cum ego quidem quinque & sexaginta annos natus legem Voconiam uoce magna, & bonis lateribus suasissem. annos septuaginta natus (tot enim uixit Ennius) ita ferebat duo, quæ maxima putantur, onera, paupertatem & senectutem, ut eis penè delectari uideretur. Etenim cum complector animo, quatuor causas reperio, cur senectus misera uideatur: unam quòd auocet à rebus gerendis: alteram quòd corpus faciat infirmum: tertiam quòd priuet omnibus ferè uoluptatibus: quartam quòd haud procul absit à morte. earum, si placet, causarum quantum quæque ualeat, quantúmque iusta sit, uideamus. A' rebus gerendis senectus abstrahit: quibus? an ijs, quæ iuuentute geruntur, & uiribus? nullæne igitur res seniles sunt, quæ uel infirmis corporibus, animo tamen administrentur? Nihil igitur agebat Q. Maximus? nihil L. Paulus pater tuus Scipio, socer optimi uiri filij mei? cæteri senes, Fabritij, Curij, Coruncani, cum Remp. consilio & auctoritate defendebant, nihil agebant? ad App. Claudij senectutem accedebat etiã ut cæcus esset: tamen cum sententia Senatus inclinaret ad pacem, & fœdus faciendum cum Pyrrho, non dubitauit dicere illa quæ uersibus persecutus est Ennius:

" *Quò uobis mentes, rectæ quæ stare solebant*
" *Antehac, dementi sese flexere ruina?*

cæteráque grauissime. notum uobis enim carmen: & tamen ipsius Appij extat oratio. Atque hæc ille egit septem & decem annis post alterũ Consulatum, cum inter duos Consulatus anni decem interfuissent; Cen-

ſorque ante Conſulatum ſuperiorem fuiſſet: ex quo intelligitur, Pyrrhi bello grandem ſanè fuiſſe: & tamen ſic à patribus accepimus. Nihil igitur afferunt, qui in re gerenda uerſari ſenectutem negant: ſimiléſque ſunt, ut ſi qui gubernatorem in nauigando agere nihil dicant, cum alij malos ſcandãt, alij per foros curſent, alij ſentinam exhauriant: ille autem clauum tenens, ſedeat in puppi quietus, nõ facit ea quæ iuuenes. at uero multo maiora, & meliora facit. non enim uiribus, aut uelocitatibus, aut celeritate corporum res magnæ gerũtur: ſed conſilio, & auctoritate, & ſententia. quibus non modo non orbari, ſed etiam augeri ſenectus ſolet. Niſi forte ego uobis, qui & miles, & Tribunus, & Legatus, & Conſul uerſatus ſum in uario genere bellorum, ceſſare nunc uideor, cum bella non gero. at Senatui quæ ſunt gerenda, præſcribo: & quo modo Carthagini male iam diu cogitanti bellum inferatur, multo ante denuncio. de qua nõ ante uereri deſinam, quàm illam exciſam eſſe cognouero. quam palmam utinam dij immortales tibi Scipio reſeruent: ut aui reliquias perſequare: cuius à morte hic tertius & trigeſimus eſt annus: ſed memoriam illius uiri excipient omnes anni conſequẽtes. Anno ante me Cenſorẽ mortuus eſt, nouem annis poſt meũ Conſulatum: cum Conſul iterum, me Conſule creatus eſſet. num igitur, ſi ad centeſimum annum uixiſſet, ſenectutis eum ſuæ pœniteret? nec enim excurſione, aut ſaltu, nec eminus haſtis, aut comminus gladijs uteretur: ſed conſilio, ratione, ſententia. quæ niſi eſſent in ſenibus, non ſummum conſilium maiores noſtri appellaſſent Senatum. apud Lacedæmonios quidẽ ij qui ampliſſimũ magiſtratum

gerunt, ut sunt, sic etiam appellantur senes. Quòd si legere & audire uoletis externa, maximas Resp. per adolescétulos labefactatas, à senibus sustentatas reperietis.

›› Cedò, *qui uestram* Rem*publicam tantam amisistis tam cito? sic enim percunctanti, ut est in* Næuij *ludo, respondentur & alia, & hæc in primis:*

›› Prouen*iebant oratores noui, stulti adolescentuli. temeritas est uideliæt florentis ætatis, prudentia senectutis.* At *memoria minuitur: credo, nisi exerceas eã, aut etiam si sis natura tardior.* Them*istocles omnium ciuium nomina perceperat. num igitur censetis eum, cum ætate processisset, qui* A*ristides esset,* L*ysimachum salutare solitum?* Equidẽ *non modo eos noui qui sunt, sed eorum patres etiam, & auos: nec sepulchra legens, uereor (quod aiunt) ne perdam memoriam. his enim ipsis legendis redeo in memoriam mortuorum. nec uero quenquam senum audiui oblitum, quo loco thesaurũ obruisset. omnia quæ curant, meminerũt, uadimonia constituta: qui sibi, quibus ipsi debeãt. Quid iurisconsulti, quid* Pont*ifices, quid* Aug*ures, quid philosophi senes? quàm multa meminerunt? manent ingenia senibus, modo permaneat studium & industria: nec ea solum in claris & honoratis uiris, sed in uita etiam priuata & quieta.* Sophocles *ad summam senectutem tragœdias fecit. qui propter studium cum rem familiarem negligere uideretur, à filijs in iudicium uocatus est, ut quemadmodum nostro more male rem gerentibus patribus, bonis interdici solet, sic illum, quasi desipientem, à re familiari remouerent iudices. tum senex dicitur eam fabulam, quam in manibus habebat, & proxime scripserat,* OEdipum Coloneũ *recitasse iudici-*

bus, quæsisséque, num illud carmen desipientis uideretur. quo recitato, sententijs iudicum est liberatus. Nũ igitur hunc, num Hesiodum, num Simonidem, num Stesichorum, num quos ante dixi, Isocratem, Gorgiam, num Homerum, num philosophorum principes Pythagorã, Democritum, num Platonem, num Xenocratem, num postea Zenonem, Cleanthem, aut eum quem uos etiã Romæ uidistis, Diogenem Stoicum coegit in suis studijs obmutescere senectus? an non in omnibus his studiorum agitatio uitæ æqualis fuit? Age, ut ista diuina studia omittamus: possum nominare ex agro Sabino rusticos uicinos, & familiares meos, quibus absentibus nunquã ferè ulla in agro maiora opera fiunt, non serendis, non percipiendis fructibus, non condendis. quãquam in ijs hoc minus mirum. nemo enim est tam senex qui se annum non putet posse uiuere. sed ijdẽ laborant in eis, quæ sciunt nihil ad se omnino pertinere:

» Serunt arbores, quæ alteri seculo prosint,

ut ait Statius noster in Synephebis. Nec uero dubitat agricola quamuis senex quærenti, cui serat, respondere, Dijs immortalibus, qui me non accipere tantummodo hæc à maioribus uoluerunt, sed etiam posteris prodere. melius Cæcilius de sene alteri seculo prospiciente, quàm illud idem:

» AEdepol senectus, si nihil quicquam aliud uitij
» Apportet secum, cum aduenerit: unum id satis est,
» Quòd diu uiuendo, multa quæ non uult, uidet:

& multa fortasse quæ uult: atque in ea quidem, quæ non uult, [illegible] etiam adolescentia incurrit. illud uero idem Cæcilius uitiosius:

» Tum etiam in senecta hoc reputo miserrimum,

" Sentire ea ætate esse odiosum se alteri.

Iucundum potius quàm odiosum. ut enim adolescentibus bona indole præditis sapiẽtes senes delectantur, leuiórque fit eorum senectus, qui à iuuentute colũtur, & diliguntur: sic adolescentes senum præceptis gaudent, quibus ad uirtutum studia ducuntur. nec minus intelligo me uobis, quàm uos mihi esse iucundos. sed uidetis, ut senectus non modo languida atque iners non sit, uerum etiam sit operosa, & semper agens aliquid, & moliens, tale scilicet, quale cuiusq; studium in superiore uita fuit. Quid, quòd etiam addiscunt aliquid: ut Solonẽ in uersibus gloriantẽ uidemus, qui se quotidie aliquid addiscentem, senem fieri dicit: ut ego feci, qui Græcas literas senex didici. quas quidẽ sic auide arripui, quasi diuturnam sitim explere cupiens: ut ea ipsa mihi nota essent, quibus me nũc exemplis uti uidetis. quod cum fecisse Socratem in fidibus audirem: uellem equidem & illud: (discebãt enim fidibus antiqui) sed in literis certe elaboraui. Nec nunc quidem uires desidero adolescẽtis, (is enim locus erat alter de uitijs senectutis) non plus quàm adolescens etiam uires tauri, aut elephantis desiderabam. quod enim homini naturaliter insitum est, eo uti decet: & quicquid agas, agere pro uiribus. quæ enim uox potest esse contemptior, quàm Milonis Crotoniatæ? qui cum iam senex esset, athletásque se in curriculo exercentes uideret: aspexisse lacertos suos dicitur, illachrymánsque dixisse:

At hi quidem iam mortui sunt.

Non uero tam isti, quàm tu ipse, nugat[illegible] neque enim ex te unquam es nobilatus, sed ex lateribus & lacertis tuis. Nihil Sex. AElius tale, nihil multis annis ante

T.Coruncanus, *nihil modo* P.Crassus: *à quibus iura ciuibus præscribebantur: quorum usque ad extremum spiritum prouecta est prudentia.* Orator, *metuo, ne languescat senectute. est enim munus eius non ingenij solum, sed laterum etiam & uirium.* Omnino *canorum illud in uoce, splendescit etiam nescio quo pacto in senectute. quod equidem non amisi adhuc: & tamẽ uidetis annos meos. sed tamen decorus est sermo senis quietus & remissus: facitque persæpe ipsa sibi audientiam diserti senis compta oratio & mitis. quòd si exequi nequeas, possis tamen* Scipioni *præcipere, &* Lælio. *quid enim est iucundius senectute stipata studijs iuuentutis?* An *ne eas quidem uires senectuti relinquemus, ut adolescentulos doceat, instituat, ad omne officij munus instruat? quo quidem opere quid potest esse præclarius?* Mihi *uero* Cn. & P. Scipiones, *& aui tui duo* L.AEmilius, & P.Africanus *comitatu nobilium iuuenum fortunati uidebantur. nec ulli bonarum artiũ magistri non beati putandi, quanuis consenuerint uires, atque defecerint: etsi ista ipsa defectio uiriũ adolescentiæ uitijs efficitur sæpius, quàm senectutis. libidinosa etenim & intemperans adolescentia effœtum corpus tradit senectuti.* Cyrus *quidem apud* Xenophontem, *eo sermone, quem moriens habuit, cum admodum senex esset, negat se unquam sensisse senectutem suam imbecilliorẽ factam, quàm adolescentia fuisset. ego* L.Metellum *memini puer, qui cum quadriennio post alterum* Consulatum Pontifex *maximus factus esset, uiginti & duos annos ei sacerdotio præfuit, ita bonis uiribus esse in extremo tẽpore ætatis, ut adolescentiã nõ requireret.* Nihil *necesse est de me*

ipso dicere mihi. quanquam est id quidem senile, ætatiq; nostræ conceditur. uidetis enim, ut apud Homerũ *sæpissime* Nestor *de uirtutibus suis prædicet. tertiam enim iam ætatẽ hominum uiuebat: nec erat ei uerendum, ne uera de se prædicans, nimis uideretur aut insolens, aut loquax. etenim (ut ait* Homerus*) ex eius lingua melle dulcior fluebat oratio: quam ad suauitatem nullis egebat corporis uiribus. & tamen ille dux* Græciæ *nunquam optat, ut* Aiacis *similes decem habeat, at ut* Nestoris*: quod si acciderit, non dubitat quin breui* Troia *sit peritura.* Sed *redeo ad me. quartum annum ago & octogesimum. equidem posse uellem idem gloriari, quod* Cyrus*: sed tamen hoc queo dicere, non me quidem ijs esse uiribus, quibus aut miles* Punico *bello, aut* Quæstor *in eodẽ bello, aut* Cõsul *in* Hispania *fuerim, aut quadriẽnio post cum* Tribunus *militaris depugnaui apud* Thermopylas M. Attilio Glabrione *Cõsule: sed tamen (ut uos uidetis) non planè me eneruauit, non afflixit senectus: non curia uires meas desiderat, non* Rostra*, non amici, non clientes, non hospites. nec enim unquam sum assensus illi ueteri, laudatóq; prouerbio: quod monet mature fieri senem, si diu uelis esse senex. ego uero me minus diu senem esse mallem, quàm esse senem ante, quàm essem. itaq; nemo adhuc conuenire me uoluit, quin fuerim occupatus. at minus habeo uirium, quàm uestrum uteruis. nec uos quidem* T. Pontij Centurionis *uires habetis: num idcirco ille est præstantior uobis? moderatio modo uirium adsit, & tantum, quantum quisque potest, nitatur: næ ille non magno desiderio tenebitur uiriũ.* Olympiæ *per stadiũ ingressus esse* Milo *dicitur, cum humeris sustineret bo-*

uem. Vtrũ igitur has corporis, an Pythagoræ tibi malis uires ingenij dari? deniq; isto bono utare, dum adsit: cum absit, ne requiras: nisi forte adolescentes pueritiam, paululum ætate progressi adolescentiam debeant requirere. cursus est certus ætatis, & uia una naturæ, eáque simplex: suáque cuique parti ætatis tempestiuitas est data. ut enim infirmitas est puerorũ, & ferocitas iuuenum, & grauitas iam constantis ætatis: sic senectutis maturitas naturale quiddam habet, quod suo tẽpore percipi debeat. Arbitror te audire Scipio, hospes tuus Masinissa quæ faciat hodie, nonaginta annos natus: cum ingressus iter pedibus sit, in equum omnino non ascendere: cum equo, ex equo non descendere: nullo imbre, nullo frigore adduci, ut capite operto sit: summam in eo esse corporis siccitatem: itaq; exequi omnia regis officia & munera. Potest igitur exercitatio, & temperantia etiam in senectute conseruare aliquid pristini roboris. non sunt in senectute uires: nec postulantur quidem uires à senectute. ergo & legibus & institutis uacat ætas nostra, muneribus ijs quæ non possunt sine uiribus sustineri. itaque non modo, quod non possumus, sed ne quantum possumus quidẽ cogimur. At ita multi sunt imbecilles senes, ut nullum officij, aut omnino uitæ munus exequi possint: at id quidem non proprium senectutis est uitium, sed commune ualetudinis. Quàm fuit imbecillis P. Africani filius, is qui te adoptauit! quàm tenui, aut nulla potiꝰ ualetudine! quòd nisi ita fuisset, alterũ ille extitisset lumẽ ciuitatis: ad paternam enim magnitudinem animi, doctrina uberior accesserat. Quid mirũ igitur in senibus, si infirmi sunt aliquando, cum ne id quidẽ adolescen-

tes effugere possint? resistendum Laeli & Scipio senectuti est: & eius uitia diligentia corrigenda sunt. pugnandũ tanquam contra morbum, sic contra senectutem. habenda ratio ualetudinis: utendũ exercitationibus modicis: tantum cibi & potionis adhibendum, ut reficiantur uires, non opprimantur. Nec uero corpori solum subueniendũ est, sed etiam menti atq; animo multo magis. nanq; haec quoque, nisi tanquam lumini oleũ instilles, extinguũtur senectute. & corpora quidem defatigatione & exercitatione ingrauescũt, animi autem se exercendo leuantur. nam, quos ait Caecilius comicus stultos senes, hos significat credulos, obliuiosos, dissolutos. quae uitia sunt non senectutis, sed inertis, ignauae, somniculosae senectutis. ut petulantia, ut libido magis est adolescentum quàm senum, nec tamen omniũ adolescentum, sed non proborum: sic ista senilis stultitia, quae deliratio appellari solet, senum leuium est, non omnium. Quatuor robustos filios, & filias quinque, tantam domum, tantas clientelas Appius regebat & senex, & caecus. intẽtum enim animum tanquam arcum habebat: nec languescens succumbebat senectuti. tenebat non modo auctoritatem, sed etiam imperium in suos: metuebant eum serui, uerebantur liberi, charum omnes habebant: uigebat in ea domo patrius mos & disciplina. ita enim senectus honesta est, si se ipsa defendit, si ius suum retinet, si nemini mancipata est, si usque ad extremum spiritum dominatur in suos. ut enim adolescentem in quo senile aliquid, sic senem in quo adolescentis est aliquid, laudamus. quod qui sequitur, corpore senex esse poterit, animo nunquam erit. Septimus mihi Originum liber est in manibus: o-

Omnia antiquitatis monimenta colligo: causarum illustrium, quascunque defendi, nunc quammaxime confi cio orationes: ius augurium, pontificium, ciuile tracto. multum etiã literis Græcis *utor:* Pythagoreorúmq; *more exercendæ memoriæ gratia, quodcunque dixerim, audiuerim, egerim, commemoro uesperi.* Hæ *sunt exercitationes ingenij, hæc curricula mentis : in his desudans atq; elaborãs, corporis uires non magnopere desidero: adsum amicis: uenio in senatum frequens, ultróque affero res multũ, & diu cogitatas, eásque tueor animi, non corporis uiribus. quæ si exequi nequirẽ, tamen me lectulus oblectaret meus ea ipsa cogitantem, quæ iam agere non possem. sed ut possim, facit acta uita. semper enim in his studijs, laboribúsque uiuenti non intelligitur, quando obrepat senectus. ita sensim, sine sensu ætas senescit: nec subito frangitur, sed diuturnitate extinguitur.* Sequitur *tertia uituperatio senectutis, quòd eam carere dicunt uoluptatibus.* O *præclarum munus ætatis: siquidem id aufert nobis, quod est in adolescentia uitiosissimum. accipite enim optimi adolescentes ueterẽ orationem* Archytæ Tarentini, *magni in primis, & præclari uiri: quæ mihi tradita est, cum essem adolescens* Tarenti *cum* Q. *Maximo.* Nul*lam capitaliorẽ pestem quàm corporis uoluptatem, hominibus dicebat à natura datam: cuius uoluptatis auidæ libidines, temere & effrenate ad potiũdum incitarentur. hinc patriæ proditiones, hinc* Rerump. *euersiones, hinc cum hostibus clandestina colloquia nasci dicebat: nullum denique scelus, nullum magnum facinus esse, ad quod suscipiendum non libido uoluptatis impelleret. stupra uero, & adulteria, & omne*

tale flagitium nullis alijs illecebris excitari, nisi uoluptate: cúmq; homini siue natura, siue quis deus nihil mente præstabilius dedisset, huic diuino muneri, ac dono nihil tam esse inimicum quàm uoluptatem. nec enim libidine dominante temperantiæ locum esse, nec omnino in uoluptatis regno uirtutem posse consistere. quod quo magis intelligi posset, fingere animo aliquem iubebat tanta incitatum uoluptate corporis, quanta percipi posset maxima. nemini censebat fore dubium, quin tam diu, dum ita gauderet, nihil agitare mente, nihil ratione, nihil cogitatione consequi posset: quocirca nihil tam detestabile, támque pestiferum quàm uoluptatem: siquidem ea, cum maior esset atque longior, omne animi lumen extingueret. Hæc cum C. Pontio Samnite, patre eius, à quo in Caudino prælio Sp. Posthumius, & T. Veturius Consules superati sunt, locutum Archytam, Nearchus Tarentinus hospes noster, qui in amicitia populi Ro. permanserat, se à maioribus natu accepisse dicebat: cum quidem ei sermoni interfuisset Plato Atheniensis, quem Tarentum uenisse L. AEmilio, App. Claudio Coss. reperio. Quorsum hæc? ut intelligatis, si uoluptatem aspernari ratione & sapiētia non possumus, magnam habendam senectuti gratiam, quæ effecerit, ut non liberet, quod non oporteret. impedit enim cōsilium uoluptas, rationi inimica: ac mentis (ut ita dicam) perstringit oculos: nec habet ullum cum uirtute commercium. Inuitus quidem feci, ut fortissimi uiri T. Flaminij fratrem L. Flaminium è Senatu eijcerem septem annis postquàm Consul fuisset: sed notandam libidinem putaui nimiam. ille enim cum esset Consul in Gallia, exoratus est in conuiuio à scorto, ut

securi feriret aliquem eorum, qui in uinculis essent damnati rei capitalis. tunc, fratre suo Censore, qui proximus ante me fuerat, elapsus est. mihi uero & Flacco neutiquam probari potuit tam flagitiosa, & tam perdita libido, quæ cum probro priuato coniungeret imperij dedecus. Sæpe à maioribus natu audiui, qui se porrò pueros à senibus audiuisse dicebant, mirari solitum C. Fabritium, quòd cum apud Regem Pyrrhum Legatus esset, audisset à Thessalo Cinea, Athenis quẽdam esse, qui se sapientem profiteretur: eúmque dicere, omnia quæ faceremus, ad uoluptatem esse referenda. quod ex eo audientes Manium Curium, & T. Coruncanum, optare solitos, ut id Samnitibus, ipsísque Pyrrho persuaderetur: quo facilius uinci possent, cum se uoluptatibus dedissent. uixerat Manius Curius cum P. Decio, qui quinquennio ante eum Consulem se pro Republica quarto Consulatu deuouerat: norat eundem Fabritius, norat Corũcanus: qui tum ex sua uita, tum ex eius, quem dico, P. Decij facto iudicabant esse profecto aliquid natura pulchrum, atque præclarum, quod sua sponte peteretur, quódque spreta, & contempta uoluptate optimus quisque sequeretur. Quorsum igitur hæc tam multa de uoluptate? quia non modo uituperatio nulla, sed etiam summa laus senectutis est, quòd ea uoluptates nullas magnopere desiderat. caret epulis, extructísque mensis, & frequentibus poculis: caret ergo uinolentia, cruditate, & insomnijs. sed si aliquid dandum est uoluptati, quoniam eius blanditijs non facile obsistimus (diuinus enim Plato escam malorum uoluptatem appellat, quòd ea uidelicet homines capiantur, ut hamo pisces) quanquam immoderatis epu-

lis careat senectus, modicis conuiuijs tamen potest delectari. C. Duillum M. filium, qui Pœnos primus classe deuicerat, redeuntem à cœna senem sæpe uidebam puer. delectabatur cæreo funali & tibicine: quæ sibi nullo exemplo priuatus sumpserat: tantum licentiæ dabat gloria. Sed quid ego alios? ad me ipsum iam reuertar. primum habui semper sodales. sodalitates autem me Quæstore constitutæ sunt, sacris Idæis Magnæ matris acceptis. epulabar igitur cum sodalibus, omnino modice, sed erat quidam feruor ætatis: qua progrediente, omnia fiunt etiam in dies mitiora. neque enim ipsorum conuiuiorum delectationes corporis uoluptatibus magis quàm cœtu amicorum, & sermonibus metiebar. bene enim maiores accubationem epularem amicorum, quia uitæ coniunctionem haberet, conuiuium nominarunt: melius quàm Græci, qui hoc idem tum compotationem, tum concœnationem uocant: ut quod in eo genere minimum est, id maxime probare uideantur. Ego uero propter sermonis delectationem tempestiuis conuiuijs delector, nec cum æqualibus solum, qui pauci admodum restant, sed cum uestra etiam ætate, atque uobiscum: habeóque senectuti magnam gratiam, quæ mihi sermonis auiditatem auxit, potionis & cibi sustulit. Quòd si quem etiam ista delectant, ne omnino bellum indixisse uidear uoluptati, cuius est etiam fortasse quidam naturalis modus: non intelligo ne in istis quidem uoluptatibus ipsis carere sensu senectutem. Me uero & magisteria delectant à maioribus instituta: & is sermo, qui more maiorum à summo adhibetur magistro in poculo: & pocula, sicut in symposio Xenophontis, mi-

muta atque rorantia, & refrigeratio æstate, & uicissim in hieme aut sol, aut ignis hybernus: quæ quidem in Sabinis etiam persequi soleo: conuiuiúmque uicinorum quotidie compleo: quod ad multã noctem, quammaxime possumus, uario sermone producimus. At non est uoluptatum tanta quasi titillatio in senibus. credo: sed nec desideratio quidem. nihil autem molestum, quod non desideres. Bene Sophocles, cum ex eo quidam iam confecto ætate quæreret, uteretúr ne rebus Venereis, Dij meliora, inquit: libenter uero istinc tanquam à domino agresti ac furioso profugi. cupidis enim rerum talium odiosum, & molestum est fortasse carere: satiatis uero, & expletis iucundius est carere, quàm frui. (quanquam non caret is, qui non desiderat) ergo hoc non desiderare dico esse iucundius, quàm frui. quód si istis ipsis uoluptatibus bona ætas fruitur libentius: primum paruulis fruitur rebus, ut diximus: deinde ijs quibus senectus, si etiam non abũde potitur, non omnino caret. ut Turpione Ambiuio magis delectatur, qui in prima cauea spectat: delectatur tamen etiam, qui in ultima. sic in adolescentia uoluptates propè intuens magis fortasse lætatur: sed delectatur etiam senectus procul eas spectans, tantum quantum sat est. At illa quanti sunt, animum tanquam emeritis stipendijs libidinis, ambitionis, contentionis, inimicitiarum, cupiditatum omnium, secum esse, secúmque (ut dicitur) uiuere? si uero habet aliquod tanquam pabulum studij atque doctrinæ, nihil est otiosa senectute iucundius. Mori uidebamus in studio dimetiendi penè cæli, atque terræ Gallum familiarem patris tui Scipio. quoties illum lux, noctu ali-

quid describere ingressum, quoties nox oppressit, cum cœpisset mane? quàm delectabatur, cum defectiones solis & lunæ multo nobis ante prædiceret? Quid in leuioribus studijs, sed tamen acutis? quàm gaudebat bello suo Punico Næuius? quàm Truculento Plautus? quàm Pseudulo? Vidi etiam senem Liuium: qui cum septem annis ante quàm ego natus sum, fabulam docuisset, Centone, Tuditanóque Consulibus, usque ad adolescentiam meam processit ætate. quid de P. Licinij Crassi & pontificij, & ciuilis iuris studio loquar? aut de huius P. Scipionis, qui his paucis diebus Pontifex maximus factus est? Atqui eos omnes quos commemoraui, his studijs flagrantes senes uidimus. Marcum uero Cethegum, quem recte suadæ medullam dixit Ennius, quanto studio exerceri in dicendo uidebamus etiam senem? quæ sunt igitur epularum, aut ludorum, aut scortorum uoluptates cum his uoluptatibus comparandæ? Atque hæc quidem studia sunt doctrinæ: quæ quidem prudẽtibus, & bene institutis pariter cum ætate crescunt. ut honestum illud Solonis est, quod ait uersiculo quodam, (ut ante dixi) Senescere se multa in dies addiscentem: qua uoluptate animi nulla certe potest esse maior. Venio nunc ad uoluptates agricolarum: quibus ego incredibiliter delector: quæ nec ulla impediuntur senectute, & mihi ad sapientis uitam proxime uidentur accedere. habent enim rationem cum terra: quæ nunquam recusat imperium, nec unquam sine usura reddit, quod accepit: sed aliàs minore, plerunque maiore cum fœnore. quanquam me quidem non fructus modo, sed etiam ipsius terræ uis ac natura delectat. quæ cum gremio mollito ac sub-

acto semen sparsum excepit, primum id occatum cohibet: ex quo occatio, quæ hoc efficit nominata est. deinde tepefactum uapore & cōplexu suo diffundit & elicit herbescentem ex eo uiriditatem: quæ nixa fibris stirpium sensim adolescit, culmóque erecta geniculato, uaginis iam quasi pubescens includitur: è quibus cum emerserit fundit frugem spicæ ordine structam, & contra auium minorū morsum munitur uallo aristarum. quid ego uitium satus, ortus, incrementa commemorē? satiari delectatione non possum: ut meæ senectutis requietem oblectamentúmque noscatis. Omitto enim *uim ipsam omnium quæ generantur è terra: quæ ex fici tantulo grano, aut ex acino uinaceo, aut ex cæterarū frugum aut stirpiū minutissimis seminibus tantos truncos ramósque procreet: malleoli, plantæ, sarmenta, uiuiradices, propagines nónne ea efficiūt, ut quemuis admiratione delectent? uitis quidem, quæ natura caduca est, & nisi fulta sit, ad terram fertur, eadem ut se erigat, clauiculis suis quasi manibus, quicquid est nacta, complectitur: quam serpentem multiplici lapsu & erratico, ferro amputans coercet ars agricolarum, ne siluescat sarmentis, & in omnes partes nimia fundatur.* Itaque *ineunte uere in ijs quæ relicta sunt, existit tanquam ad articulos sarmentorū ea quæ gemma dicitur: à qua oriens uua sese ostendit: quæ & succo terræ & calore solis augescēs, primo est peracerba gustui, deinde maturata dulcescit, uestitáque pāpinis, nec modico tepore caret, & nimios solis defendit ardores: qua quid potest esse tum fructu lætius, tum aspectu pulchrius? cuius quidem non utilitas me solū, (ut ante dixi) sed etiam cultura, & ipsa natura delectat: admi-*

niculorũ ordines, capitum coniugatio, & religatio, & propagatio uitium, sarmentorum ea, quam dixi, aliorum amputatio, & aliorum immißio. quid ego irrigationes, quid agri foßiones repastinationésq; proferam, quibus fit multo terra fœcundior? quid de utilitate loquar stercorandi? dixi in eo libro, quem de rebus rusticis scripsi: de qua doctus Hesiodus *ne uerbum quidem fecit, cum de cultura agri scriberet. at* Homerus, *qui multis (ut mihi uidetur) ante seculis fuit,* Laertem *lenientem desideriũ, quod capiebat è filio, colẽtem agrum, & eum stercorantem facit.* Nec *uero segetibus solùm, & pratis, & uineis, & arbustis res rusticæ lætæ sunt, sed pomarijs etiam & hortis, tum pecudum pastu, & apum examinibus, tum florũ omnium uarietate. nec consitiones modo delectant, sed etiam insitiones: quibus nihil inuenit agricola solertius.* Poßum *persequi multa oblectamenta rerum rusticarum: sed ea ipsa quæ dixi, sentio fuiße longiora. ignoscetis autem: nam & studio rerum rusticarũ prouectus sum: & senectus est natura loquacior: ne ab omnibus eã uitijs uidear uendicare.* Ergo *in hac uita* M. Curius, *cum de* Samnitibus, *de* Sabinis, *de* Pyrrho *triumphaßet, consumpsit extremũ tẽpus ætatis. cuius quidem uillã ego contemplans (abest enim non longe à me) admirari satis non poßum uel ipsius hominis continẽtiam, uel temporum disciplinam.* Curio *ad focum sedenti magnum auri pondus* Samnites *cum attulißent, repudiati ab eo sunt. non enim aurum habere præclarum sibi uideri dixit, sed eis qui haberent aurum, imperare. poterátne tantus animus non iucundam efficere senectutem?* Sed *uenio ad agricolas, ne à me ipso recedã. in agris erãt*

tunc Senatores, id est senes: siquidem L. Quintio Cincinnato in agro aranti nunciatum est, eum Dictatorem esse factum. cuius Dictatoris iussu Magister Equitum C. Seruilius Hala Sp. Melium regnum appetẽtem, & occupantem interemit. à uilla in Senatum accersebantur & Curius, & cæteri senes: ex quo qui eos accersebant, Viatores nominati sunt. num igitur eorum senectus miserabilis fuit, qui se agri cultione oblectabant? Mea quidem sententia, haud scio, hac an ulla uita beatior esse possit: neque solum officio, quòd hominum generi uniuerso cultura agrorum est salutaris: sed & delectatione quam dixi, & saturitate, copiáque omnium rerum quæ ad uictum hominum & cultum etiam deorum pertinent: ut quoniam hæc quidam desiderant, in gratiam iam cum uoluptate redeamus. semper enim boni assiduíque domini referta cella uinaria, olearia, & penuaria est: uilláque tota locuples est: abundat porco, hœdo, agno, gallina, lacte, caseo, melle. iam hortum ipsi agricolæ succidiam alteram appellant. tum conditiora facit hæc superuacaneis operis aucupium, atque uenatio. Quid de pratorum uiriditate, aut arborum ordinibus, aut uinearum, oliuetorúmue specie dicam? breui expediam. Agro bene culto nil potest esse nec usu uberius, nec specie ornatius: ad quem fruendum non modo non retardat, uerum etiam inuitat atque allectat senectus. ubi enim potest illa ætas aut calescere, uel apricatione melius, uel igni: aut uicissim umbris, aquísue refrigerari salubrius? habeant igitur alij sibi arma, sibi equos, sibi hastas, sibi clauam & pilam, sibi natationes, & cursus: nobis senibus ex lusionibus multis talos relinquant & tesseras. id i-

pſum tamen ut lubebit, quoniã ſine his beata eſſe ſenectus poteſt. Multas ad res perutiles Xenophontis libri ſunt: quos legite, quæſo, ſtudioſe, ut facitis. quàm copioſe ab eo agricultura laudatur in eo libro, qui eſt de tuenda re familiari, qui OEconomicus inſcribitur! atque, ut intelligatis nihil ei tam regale uideri, quàm ſtudium agri colendi: Socrates in eo libro loquitur cum Critobulo, Cyrum minorem regem Perſarum præſtantem ingenio atque imperij gloria, cum Lyſander Lacædemonius uir ſummæ uirtutis ueniſſet ad eum Sardis, eíque dona à ſocijs attuliſſet: & cæteris in rebus comem erga Lyſandrũ, atque humanum fuiſſe, & ei quẽdam conſeptum agrum, diligenter conſitum oſtendiſſe. cum autem admiraretur Lyſander & proceritates arborũ, & directos in quincuncem ordines, & humum ſubactam atque purã, & ſuauitatem odorum qui efflarentur è floribus: tum eum dixiſſe, mirari ſe non modo diligentiam, ſed etiam ſolertiam eius, à quo eſſent illa dimenſa atque deſcripta: & ei Cyrum reſpõdiſſe, Atqui ego iſta ſum dimẽſus: mei ſunt ordines, mea deſcriptio: multæ etiam iſtarum arborũ mea manu ſunt ſatæ. tum Lyſandrum intuentem eius purpurã & nitorem corporis, ornatúmque Perſicum multo auro, multíſq; gemmis, dixiſſe: Recte uero te Cyre beatum ferũt, quoniam uirtuti tuæ fortuna coniũcta eſt. Hac igitur fortuna frui licet ſenibus: nec ætas impedit, quo minus & cæterarum rerum, & in primis agri colẽdi ſtudia teneamus uſque ad ultimum tempus ſenectutis. Marcum quidem Valerium Coruinum accepimus ad centeſimum annum uitam perduxiſſe, cum eſſet exacta iam ætate in agris, eóſq; coleret: cuius inter primum & ſex-

tum Consulatum sex & quadraginta anni interfuerunt. Itaque quãtum spatium ætatis maiores nostri ad senectutis initium esse uoluerunt, tantus illi cursus honorum fuit. atq; eius extrema ætas hoc beatior, quàm media, quòd auctoritatis plus habebat, laboris uero minus. Apex autem senectutis est auctoritas. Quanta fuit in L. Cæcilio Metello, quãta in Attilio Calatino? in quẽ illud elogium, Vnicum plurimæ consentiunt gentes populi primarium fuisse uirũ: notum est totum eius carmen incisum in sepulchro. iure igitur grauis, cuius de laudibus omnium esset fama consentiens. quem uirum nuper P. Crassum Pontificem Maximum, quem postea M. Lepidũ eodem sacerdotio præditum uidimus? quid de Paulo, aut Africano loquar? aut iam ante de Maximo? quorũ non in sententia solum, sed etiam in nutu residebat auctoritas? Habet senectus, honorata præsertim, tantam auctoritatem, ut ea pluris sit, quàm omnes adolescentiæ uoluptates. sed in omni oratione memento te eam me laudare senectutem, quæ fundamentis adolescentiæ constituta sit. ex quo id efficitur, quod ego quondam magno cum assensu omnium dixi, Miseram esse senectutem, quæ se oratione defenderet. non cani, non rugæ repente auctoritatem afferre possunt: sed honeste acta superior ætas fructus auctoritatis capit extremos. hæc enim ipsa sunt honorabilia, quæ uidentur leuia atque cõmunia, salutari, appeti, decedi, assurgi, deduci, reduci, consuli: quæ & apud nos, & in alijs ciuitatibus, ut quæque optime morata, ita diligentissime obseruantur. Lysandrum Lacedæmonium, cuius modo mentionem feci, dicere aiunt solitum, Lacedæmone esse honestissimum domiciliũ senectutis. nusquam enim

tantum tribuitur ætati, nusquam est senectus honoratior. quinetiam memoriæ proditum est: cum Athenis ludis quidam in theatrū grandis natu uenisset, in magno consessu locum ei à suis ciuibus nusquam datum. cum autem ad Lacedæmonios accessisset, qui cum Legati essent, in loco certo consederant, consurrexisse omnes, & senem illum sessum recepisse: quibus cum à cuncto consessu plausus esset multiplex datus, dixisse ex ijs quēdam, Athenienses scire quæ recta essent, sed facere nolle. Multa in nostro collegio præclara, sed hoc de quo agimus, in primis, quòd ut quisque ætate antecellit: ita sententiæ principatum tenet: neque solum honore antecedentibus, sed ijs etiam qui cum imperio sunt, maiores natu Augures anteponuntur. Quæ sunt igitur uoluptates corporum cum auctoritatis præmijs comparandæ? quibus qui splendide usi sunt, ij mihi uidentur fabulam ætatis peregisse, nec tanquam inexercitati histriones, in extremo actu corruisse. at sunt morosi, & anxij, & iracundi, & difficiles senes: si quærimus, etiam auari. sed hæc morum uitia sunt, nō senectutis. At morositas tamē, & hæc uitia, quæ dixi, habēt aliquid excusationis, non illius quidem iustæ, sed quæ probari posse uideatur. contemni se putant, despici, illudi. preterea in fragili corpore odiosa omnis offensio est. quæ tamen omnia dulciora fiūt & bonis moribus & artibus: idque tum in uita, tum in scœna intelligi potest ex ijs fratribus, qui in Adelphis sunt. quanta in altero duritas, in altero comitas? sic se res habent. ut enim non omne uinum, sic non omnis ætas uetustate coacescit. seueritatem in senectute probo, & eam, sicut alia, modicam: acerbitatem nullo modo.

auaritia uero senilis quid sibi uelit, non intelligo. potest enim quicquam esse absurdius, quàm quo minus uiæ restat, eo plus uiatici quærere? Quarta restat causa, quæ maxime angere atque solicitam habere nostram ætatem uidetur, appropinquatio mortis: quæ certe à senectute non potest longe abesse. O miserum senem, qui mortem contemnendam esse in tam longa ætate non uiderit: quæ aut planè negligenda est, si omnino extinguit animum: aut etiã appetenda, si aliquò eum deducit, ubi sit futurus æternus! atqui tertium certe nihil inueniri potest. Quid igitur timeam, si aut non miser post mortem, aut beatus etiã futurus sum? quanquam quis est tam stultus, quamuis sit adolescens, cui sit exploratum, se ad uesperũ esse uicturum? quin etiam ætas illa multo plures quàm nostra, mortis casus habet. facilius in morbos incidũt adolescentes: grauius ægrotant, tristius curantur. itaque pauci ueniunt ad senectutem. quod nisi ita accideret, melius & prudentius uiueretur. mens enim & ratio, & consilium in senibus est: qui si nulli fuissent, nullæ omnino ciuitates fuissent. Sed redeo ad mortem impendentẽ. quod illud est crimen senectutis, cum illud uideatis cum adolescentia esse cõmune? sensi ego tũ in optimo filio meo, tum in expectatis ad amplissimam dignitatẽ fratribus tuis Scipio, omni ætati mortem esse communem. At sperat adolescens diu se uicturũ: quod sperare idem senex non potest. insipienter sperat. quid enim est stultius, quàm incerta pro certis habere, falsa pro ueris? at senex ne quid speret, habet quidẽ. at est eo meliore conditione quàm adolescens: cum id quod sperat ille, hic iam assecutus est. ille uult diu uiuere: hic diu uixit. quanquam

ô dij boni, quid est in hominis uita diu? da enim supremum tempus: expectemus Tartessiorũ regis ætatem. fuit enim (ut scriptum uideo) Arganthonius quidam Gadibus, qui octoginta regnauit annos, centum & uiginti uixit. Sed mihi ne diuturnum quidem quicquam uidetur, in quo est aliquid extremum. cum enim id aduenerit, tunc illud quod præterijt, effluxit: tantum remanet quidem, quod uirtute & recte factis sis consecutus. horæ quidem cedũt & dies, menses & anni: nec præteritum tempus unquam reuertitur: nec quid sequatur, sciri potest. quod cuique temporis ad uiuendũ datur, eo debet contentus esse: neque enim histrioni, ut placeat, peragenda est fabula: modo, in quocunque fuerit actu, probetur: neque sapienti usque Plaudite, uiuendũ: breue enim tẽpus ætatis satis est longũ ad bene honestéque uiuendũ: sin processeris longius, non magis dolendũ est, quàm agricolæ dolent, præterita uerni temporis suauitate, æstatem, autumnúmque uenisse. uer enim tanquam adolescentia, significat ostendítque fructus futuros: reliqua tempora demetendis fructibus, aut percipiendis accommodata sunt: fructus autem senectutis est (ut sæpe dixi) in ante partorum bonorum memoria, & copia. Omnia uero, quæ secundũ naturã fiunt, sunt habẽda in bonis. quid est autẽ tam secundũ naturam, quàm senibus emori? quod idem contingit adolescentibus aduersante & repugnante natura. itaque adolescentes mori sic mihi uidentur, ut cum aquæ multitudine uis flammæ opprimitur: senes autem, sicut sua sponte, nulla adhibita ui, consumptus ignis extinguitur. & quasi poma ex arboribus, si cruda sunt, ui auelluntur: si matura & cocta, decidunt: sic uitã ado-

lescẽtibus uis aufert, senibus maturitas: quæ mihi quidem tam iucunda est, ut quo propius ad mortem acce dam, quasi terrã uidear uidere, aliquandóque in por tum ex longa nauigatione esse uenturus. Omnium ætatum certus est terminus: senectutis autẽ nullus certus est terminus: rectéque in ea uiuitur, quoad munus officij exequi & tueri possis, & tamen mortem contemnere. ex quo fit, ut animosior etiã senectus sit, quàm adolescentia, & fortior. hoc est illud, quod Pisistrato tyranno à Solone responsum est, cum illi quærenti, qua tandem spe fretus, sibi tam audacter obsisteret, respõdisse dicitur, Senectute. Sed uiuẽdi est finis optimus, cum integra mente, certísque sensibus opus ipsa suum eadem quæ coagmentauit, natura dissoluit. ut nauem, ut ædificium idem destruit facillime, qui construxit: sic hominem eadem optime, quæ conglutinauit, natura dissoluit. nam omnis conglutinatio recens, ægre: inueterata, facile diuellitur. ita fit, ut illud breue uitæ reliquum nec auide appetendum senibus, nec sine causa deserendum sit: uetátque Pythagoras, iniussu imperatoris, id est dei, de præsidio, & statione uitæ decedere. Solonis quidem sapientis elogium est, quo se negat uelle suam mortem dolore amicorum, lamentísque uacare. uult se charũ, credo, suis esse. sed haud scio an melius Ennius:

" Nemo me lacrymis decoret, neque funera fletu
" Faxit. *non esse lugendam mortem censet, quam immortalitas consequatur. iam sensus moriẽdi, si aliquis esse potest, is ad exiguum tempus durat, præsertim seni: post mortem quidem sensus aut optandus, aut nullus est. sed hoc meditatum ab adolescentia debet esse, mortem ut negligamus: sine qua meditatione trãquillo*

esse animo nemo potest. moriendum enim certe est, & id incertum an eo ipso die. Mortem igitur omnibus horis impendentem timens, quis possit animo consistere? de qua non ita longa disputatione opus esse uidetur, cum recorder non solum L. Brutum, qui in liberanda patria est interfectus: non duos Decios, qui ad uoluntariam mortem cursum equorum incitauerunt: non M. Attilium qui ad supplicium est profectus, ut fidem hosti datam conseruaret: non duos Scipiones, qui iter Poenis uel corporibus suis obstruere uoluerũt: non auum tuum L. Paulũ, qui morte sua luit collegæ in Cannensi ignominia temeritatem: non M. Marcellum, cuius interitum ne crudelissimus quidem hostis honore sepulturæ carere passus est. sed legiones nostras, quod scripsi in Originibus, in eum locum sæpe profectas alacri animo & erecto, unde nunquam se redituras arbitrarentur. Quod igitur adolescentes, & ij quidem non solum indocti, sed etiam rustici contemnunt, id docti senes extimescent? omnino (ut mihi quidem uidetur) rerum omnium satietas uitæ facit satietatem. Sunt pueritiæ certa studia: num igitur ea desiderant adolescentes? sunt & ineuntis adolescentiæ: num ea iam constans requirit ætas, quæ dicitur media? sunt etiam huius ætatis: ne ea quidem in senectute quæruntur. sunt autem extrema quædam studia senectutis: ergo, ut superiorum ætatum studia occidunt, sic occidunt etiam senectutis. quod cum euenit, satietas uitæ tempus maturũ mortis affert. Equidẽ non uideo cur, quid ipse sentiam de morte, non audeã dicere uobis. quod eo melius cernere mihi uideor, quo ab ea propius absum. Ego uestros patres P. Scipio, tuque C. Læli, uiros clarissimos, mihi amicissi-

mos uiuere arbitror, & eam quidem uitam, quæ est so la uita nominanda. nam dum sumus in his inclusi compagibus corporis, munere quodam necessitatis, & graui opere perfungimur. est enim animus cælestis ex altissimo domicilio depressus, & quasi demersus in terram, locum diuinæ naturæ, æternitatiq; contrariū. Sed credo deos immortales sparsisse animos in corpo ra humana, ut essent qui terras tuerentur, quíque cælestium ordinem contemplantes, imitarentur eum uitæ modo atque constantia. nec me solū ratio ac dispu tatio impulit ut ita crederem: sed nobilitas etiam summorum philosophorum, & auctoritas. Audiebam Pythagoram Pythagoreósque, incolas penè nostros, qui essent Italici philosophi quondam nominati, nunquam dubitasse, quin ex uniuersa mente diuina delibatos animos haberemus. demonstrabantur mihi præterea quæ Socrates supremo uitæ die de immortalitate animorum disseruisset, is qui esset sapientissimus oraculo Apollinis iudicatus. Quid multa? sic mihi persuasi, sic sentio, cum tanta celeritas animorum sit, tanta memoria præteritorū, futurorū prouidentia, tot artes, tantæ scientiæ, tot inuenta: non posse eam naturam, quæ res eas contineat, esse mortalem. cúmque animus semper agitetur, nec principiū motus habeat, quia ipse se moueat: nec finem quidem habiturū esse motus, quia nunquam se ipse sit relicturus. & cum simplex animi na tura esset, neque haberet in se quicquā admixtū dispar sui, atque dissimile: non posse eū diuidi. quòd si non posset, non posse interire: magnóque esse argumento, homines scire pleraque ante quàm nati sint, quòd iam pue ri cum artes difficiles discant, ita celeriter res innume

rabiles arripiant, ut eas non tum primū accipere uideātur, sed reminisci & recordari. Hæc Platonis sunt ferè. Apud Xenophontem autem moriens Cyrus maior
» *hæc dicit:* Nolite arbitrari ô mihi charissimi filij, me
» *cum à uobis discessero, nusquā aut nullū fore. nec enim*
» *dum eram uobiscū, animum meum uidebatis: sed eum*
» *esse in hoc corpore, ex ijs rebus quas gerebam, intelli-*
» *gebatis. eundem igitur esse creditote, etiam si nullum*
» *uidebitis.* Nec *uero clarorū uirorum post mortem ho-*
» *nores permanerent, si nihil eorū ipsorum animi effice*
» *rent, quo diutius memoriam sui teneremus.* Mihi *qui-*
» *dem nunquam persuaderi potuit, animos, dum in cor-*
» *poribus essent mortalibus, uiuere: cum exissent ex ijs,*
» *emori. nec uero tum animum esse insipientem, cum ex*
» *insipienti corpore euasisset: sed cum omni admixtione*
» *corporis liberatus, purus, & integer esse cœpisset, tum*
» *esse sapientem. Atque etiam cum hominis natura mor*
» *te dissoluitur, cæterarum rerum, perspicuum est quò*
» *quæque discedant. abeūt enim illuc omnia, unde orta*
» *sunt: animus autem solus, nec cum adest, nec cum disce*
» *dit, apparet. Iam uero uidetis nihil morti esse tam simi*
» *le, quàm somnum. atqui dormientium animi maxime*
» *declarant diuinitatem suam. multa enim cum remissi*
» *& liberi sunt, futura prospiciunt. ex quo intelligitur,*
» *quales futuri sint, cum se planè corporis uinculis rela-*
» *xauerint. Quare, si hæc ita sunt, sic me colitote, ut deū.*
» *sin unà interiturus est animus cum corpore: uos tamen*
» *deos uerētes, qui hanc omnē pulchritudinem tuentur,*
» *& regunt, memoriā nostri pie inuiolatéque seruabitis.*
Cyrus *quidem hæc moriēs. nos, si placet, nostra uideamus.* Nemo *unquā mihi* Scipio *persuadebit aut patrem*

tuum Paulũ,aut duos auos Paulum & Africanũ, aut Africani patrem,aut patruum,aut multos præstantes uiros quos enumerare non necesse est, tanta esse conatos,quæ ad posteritatis memoriã pertinerent:nisi animo cernerẽt posteritatem ad se pertinere posse. An censes(ut de me ipso aliquid more senum glorier)me tãtos labores diurnos nocturnósq; domi militiǽq; suscepturũ fuisse,si ijsdem finibus gloriã meã,quibus uitam essem terminaturus? nónne melius multo fuisset otiosam ætatem & quietam,sine ullo labore aut contentione traducere?sed nescio quo modo animus erigens se,posteritatem semper ita prospiciebat,quasi cum excessisset è uita,tum denique uicturus esset.quod quidẽ ni ita se haberet,ut animi immortales essent: haud optimi cuiusque animus maxime ad immortalem gloriã niteretur. Quid quòd sapiẽtissimus quisq; æquissimo animo moritur, stultissimus iniquissimo? nónne uobis uidetur animus,is qui plus cernat & longius,uidere se ad meliora proficisci:ille autem cuius obtusior sit acies,non uidere?Equidem efferor studio patres uestros, quos colui & dilexi,uidendi:neque eos uero solum conuenire aueo,quos ipse cognoui:sed illos etiã de quibus audiui & legi,& ipse conscripsi. quò quidem me proficiscentem haud sanè quis facile retraxerit,néue tanquam Peliam recoxerit. quòd siquis deus mihi largiatur, ut ex hac ætate repuerascam,& in cunis uagiam,ualde recusem:nec uero uelim, quasi decurso spatio,à calce ad carceres reuocari.quid enim habet uita cõmodi? quid non potius laboris?sed habeat sanè. habet certe tamen aut satietatem,aut modum.non libet enim mihi deplorare uitam,quod multi & ij docti,sæpe fecerũt: nec me

uixisse pœnitet, quoniã ita uixi, ut non frustra me natum existimem: & ex uita ista discedo, tanquam ex hospitio, non tãquam ex domo. commorandi enim natura diuersorium nobis, non habitandi dedit. O præclarum diem, cum in illud animorũ concilium, cœtúmque proficiscar, & cum ex hac turba & colluuione discedam! proficiscar enim non ad eos solũ uiros, de quibus ante dixi: sed etiam ad Catonem meum. quo nemo uir melior natus est, nemo pietate præstãtior: cuius à me corpus crematum est: quod contra decuit ab illo meum. animus uero non me deserẽs, sed respectans, in ea profecto loca discessit, quò mihi ipsi cernebat esse ueniendũ. quem ego meum casum fortiter ferre uisus sum: non quòd æquo animo ferrem, sed me ipse consolabar, existimans non longinquum inter nos digressum, & discessum fore. His mihi rebus Scipio (id enim te cum Lælio admirari solere dixisti) leuis est senectus, nec solum non molesta, sed etiã iucunda. quòd si in hoc erro, quòd animos hominum immortales esse credam, libenter erro: nec mihi hunc errorem, quo delector, dum uiuo, extorqueri uolo. sin mortuus, ut quidã minuti philosophi censent, nihil sentiam: non uereor, ne hunc errorem meum mortui philosophi irrideant. quòd si non sumus immortales futuri, tamen extingui homini suo tempore optabile est. nam habet natura, ut aliarũ omnium rerum, sic uiuendi modum. Senectus autem peractio ætatis est, tanquam fabulæ: cuius defatigationem fugere debemus, præsertim adiũcta satietate. Habuí hæc de senectute quæ dicerẽ. ad quam utinam perueniatis, ut ea quæ ex me audistis, re experti probare possitis.

M. TVLLII CICERONIS LAELIVS, *uel* DE AMICITIA, AD T. POMPONIVM ATTICVM.

DIALOGI PERSONAE, FANNIVS, SCAEVOLA, LAELIVS.

Q. *Mutius Augur Scæuola multa narrare de C. Lælio socero suo memoriter, & iucũde solebat; nec dubitare illum in omni sermone appellare sapiẽtem. Ego autem à patre ita erã deductus ad Scæuolam sumpta uirili toga, ut quoad possem, & mihi liceret, à senis latere nunquam discederem. itaq; multa ab eo prudenter disputata, multa breuiter & commode dicta, memoriæ mandabam, fieriq; studebam eius prudentia doctior. quo mortuo, me ad Pontificem Scæuolam contuli: quem unum nostræ ciuitatis & ingenio & iustitia præstantissimum audeo dicere. Sed de hoc aliàs. nũc redeo ad Augurẽ. Cum sæpe multa narraret, tum memini domi in hemicyclo sedẽtem (ut solebat) cum & ego essem unà, & pauci admodum familiares, in eum sermonem illum incidere, qui tum ferè erat multis in ore. meministi enim profecto (ut opinor) Attice, & eo magis, quòd P. Sulpitio utebare multum, cum is Tribunus pl. capitali odio à Q. Pompeio, qui tum erat Consul, dissideret, quicum coniũctissime & amantissime uixerat: quanta hominũ esset uel admiratio, uel querela. Itaque tum Scæuola, cum in eam ipsam mentionem incidisset, exposuit nobis sermonem*

Lælij de amicitia habitum ab illo secum, & cum altero genero C. Fannio M. filio paucis diebus post mortem Africani. cuius disputationis sententias memoriæ mandaui: quas in hoc libro exposui meo arbitratu: quasi enim ipsos introduxi loquentes, ne, inquã, & inquit, sæpius interponeretur. atq; id eo feci, ut tanquã à præsentibus coràm haberi sermo uideretur. cum enim sæpe mecum ageres Attice, *ut de amicitia scriberẽ aliquid, digna mihi res tum omniũ cognitione, tum nostra familiaritate uisa est. itaque feci non inuitus, ut prodessem multis tuo rogatu.* Sed, *ut in* Catone *maiore, qui est scriptus ad te de senectute,* Catonem *induxi senem disputantẽ, quia nulla uidebatur aptior persona, quæ de illa ætate loqueretur, quàm eius, qui & diutissime senex fuisset, & in ipsa senectute præ cæteris floruisset: sic cũ accepissemus à patribus maxime memorabilẽ* C. Lælij *&* P. Scipionis *familiaritatem fuisse, idonea mihi* Lælij *persona uisa est, quæ de amicitia ea ipsa dissereret, quæ disputata ab eo meminisset magister meus* Scæuola. Genus *autem hoc sermonũ positum in hominum ueterum auctoritate, & eorũ illustrium, plus nescio quo pacto uidetur habere grauitatis. itaq; ipse mea legẽs sic afficior interdũ, ut* Catonem, *non me loqui existimem, sed ut tum ad senem senex de senectute, sic in hoc libro ad amicum amicissimus de amicitia scripsi. tum est* Cato *locutus, quo erat nemo ferè senior temporibus illis, nemo prudẽtior: nunc* Lælius *& sapiens (sic enim est habitus) & amicitiæ gloria excellens, de amicitia loquitur. tu uelim à me animum parũper auertas,* Lælium *loqui ipsum putes.* C. Fãnius, *&* Q. Mutius *ad socerũ ueniunt post mortẽ* Africani. *ab ijs sermo ori-*

tur: respondet Lælius, cuius tota disputatio est de amicitia: quam legens tu ipse cognoscas. F A N. *Sunt ista uera Læli. nec enim melior uir fuit Africano quisquã nec clarior. sed existimare debes omnium oculos in te esse coniectos. unum te sapientem & appellant, & existimant. tribuebatur hoc ~~modo~~* M. *Catoni. scimus* L. *Acilium apud patres nostros appellatum esse sapientem: sed uterque alio quodam modo. Acilius, quia prudẽs esse in iure ciuili putabatur: Cato, quia multarum rerũ usum habebat, multáq; eius & in* Senatu, & *in foro uel prouisa prudenter, uel acta constanter, uel responsa acute ferebãtur, propterea quasi cognomen iam habebat in senectute sapientis. te autem alio quodam modo dicunt non solum natura & moribus, uerum etiam studio, & doctrina esse sapientem: nec sicut uulgus, sed ut eruditi solent appellare sapientem: qualem in reliqua* Græcia *neminem. nam qui septem appellãtur, eos qui ista subtilius quærunt, in numero sapientum nõ habent.* Athenis *unum accepimus, & eũ quidẽ etiã* Apollinis *oraculo sapientissimum iudicatum. hanc esse in te sapientiam existimant, ut omnia tua in te posita esse ducas, humanósque casus uirtute inferiores putes. itaque ex me quærunt, credo ex hoc item* Scæuola, *quonam pacto mortem* Africani *feras: eóque magis, quòd his proximis* Nonis, *cum in hortos* D. Bruti Auguris *commentandi causa (ut assolet) uenissemus, tu non affuisti, qui diligentissime semper illum diem, & illud munus solitus esses obire.* S C AE. *Quærũt quidem* C. *Læli multi, ut est à* Fannio *dictum: sed ego id respondeo quod animaduerti, te dolorem quem acceperis tum summi uiri, tum amantissimi morte, ferre*

moderatæ, nec potuiſſe non commoueri, nec fuiſſe id humanitatis tuæ. quòd autem his Nonis *in collegio noſtro non affuiſſes, ualetudinem cauſam, non mœſtitiam fuiſſe.* LAE. *Recte tu quidem* Scæuola, *& uere. nec enim ab iſto officio, quod ſemper uſurpaui cum ualerem, abduci incommodo meo debui: nec ullo caſu arbitror hoc conſtanti homini poſſe contingere, ut ulla intermiſſio fiat officij.* Tu autem Fāni, *quid mihi tantum tribui dicis, quantum ego nec agnoſco, nec poſtulo, facis amice. ſed (ut mihi uideris) non recte iudicas de* Catone. *aut enim nemo, quod quidem magis credo: aut, ſi quiſquam, ille ſapiens fuit. quo modo enim (ut alia omittam) mortem filij tulit? memineram* Paulum, *uideram* Gallum: *ſed hi nec comparantur* Catoni *maximo, & ſpectato uiro. quamobrem caue* Catoni *anteponas ne iſtum quidem ipſum; quem* Apollo *(ut ais) ſapientiſſimum iudicauit. huius enim facta, illius dicta laudantur.* De *me autem, ut iam cum utroque loquar, ſic habetote.* Ego, *ſi* Scipionis *deſiderio me moueri negem, quàm id recte faciam, uiderint ſapientes: ſed certe mentiar. moueor enim tali amico orbatus, qualis (ut arbitror) nemo unquam erit, & ut confirmare poſſum, nemo certe fuit. ſed non egeo medicina: me ipſe conſolor, & maxime illo ſolatio, quòd eo errore careo, quo, amicorum deceſſu plerique angi ſolent. nihil enim mali accidiſſe* Scipioni *puto: mihi accidit, ſiquid accidit. ſuis autem incommodis grauiter angi, non amicum, ſed ſe ipſum amantis eſt. cum illo uero quis neget actum eſſe præclare? niſi enim, quod ille minime putabat, immortalitatem optare uellet: quid non eſt adeptus, quod homini fas eſſet optare?*

qui summam spem ciuium, quam de eo iam puero habuerant, continuo adolescens incredibili uirtute superauit: qui Consulatum petijt nunquam, factus est Consul bis, primum ante tempus, iterum sibi suo tempore, Reip. penè sero: qui duabus urbibus euersis inimicissimis huic imperio, non modo præsentia, uerum etiam futura bella deleuit. quid dicam de moribus facillimis? de pietate in matrem, liberalitate in sorores, bonitate in suos, iustitia in omnes? hæc nota sunt uobis. quàm autē ciuitati charus fuerit, mœrore funeris indicatum est. Quid igitur hunc paucorū annorum accessio iuuare potuisset? senectus enim, quāuis non sit grauis, ut memini Catonē uno anno, antequam mortuus est, meci & cum Scipione disserere: tamen aufert eā uiriditatem, in qua etiā nunc erat Scipio. Quamobrem uita quidem talis fuit uel fortuna, uel gloria, ut nihil posset accedere. moriendi autem sensum celeritas abstulit. quo de genere mortis difficile dictu est: quid homines suspicentur, uidetis. hoc tamen uere licet dicere, P. Scipioni ex multis diebus, quos in uita celeberrimos, lætissimósque uiderit, illum diem clarissimum fuisse, cum Senatu dimisso domum reductus ad uesperam est à patribus conscriptis, à populo R. socijs, & Latinis, pridie quàm excessit è uita: ut ex tā alto dignitatis gradu ad superos uideatur potius, quàm ad inferos peruenisse. neque enim assentior ijs qui hæc nuper disserere cœperunt, cum corporibus simul animos interire, atque omnia morte deleri. plus apud me antiquorū auctoritas ualet, uel nostrorum maiorū, qui mortuis tam religiosa iura tribuerūt: quod non fecissent profecto, si nihil ad eos pertinere arbitrarentur: uel eorū qui in hac

terra fuerunt, magnámque Græciam, quæ nunc quidem deleta est, tunc florebat, institutis, & præceptis suis erudierunt: uel eius, qui Apollinis oraculo sapientissimus: est indicatus: qui non tum hoc, tum illud, ut in plerisque, sed idem dicebat semper, animos hominum esse diuinos: iísque cum è corpore excessissent, reditum ad cælum patere, optimóque & iustissimo cuique expeditissimum. quod idem Scipioni uidebatur: qui, idē quasi præsagiret, perpaucis ante mortem diebus, cum & Philus, & Manlius adessent, & alij plures, tuque etiam Scæuola mecum uenisses, triduum disseruit de Rep. cuius disputationis fuit extremum ferè de immortalitate animorum: quæ se in quiete per uisum ex Africano audisse dicebat. Id si ita est, ut optimi cuiusque animus in morte facillime euolet tanquam è custodia, uinculísque corporis: cui censemus cursum ad deos faciliorem fuisse, quàm Scipioni? Quocirca mœrere hoc eius euentu, uereor ne inuidi magis, quàm amici sit. sin autem illa uereor, ut idem interitus sit animorum & corporum, nec ullus sensus maneat: ut nihil boni est in morte, sic certe nihil mali. sensu enim amisso, fit idem, quasi natus non esset omnino: quem tamen esse natum & nos gaudemus, & hæc ciuitas, dum erit, lætabitur. Quamobrem cum illo quidem (ut supra dixi) actum optime est, mecum autem incommodius: quem fuit æquius, ut prius introieram in uitam, sic prius exire de uita. sed tamen recordatione nostræ amicitiæ sic fruor, ut beate uixisse uidear, quia cum Scipione uixerim. quocum mihi coniuncta cura de Repub. & de priuata fuit: quocum domus fuit, & militia communis, & id in quo est omnis uis amicitiæ, uoluntatum,

ſtudiorum, ſententiarum ſumma conſenſio. Itaque non tam iſta me ſapientiæ, quam modo Fannius commemorauit, fama delectat, falſa præſertim: quàm quòd amicitiæ noſtræ memoriam ſpero ſempiternam fore. ídque mihi eo magis eſt cordi, quòd ex omnibus ſeculis uix tria, aut quatuor nominantur paria amicorũ: quo in genere ſperare uideor Scipionis amicitiam, & Lælij notam poſteritati fore. FAN. *Iſtud quidem Læli ita neceſſe eſt. Sed quoniam amicitiæ mentionem feciſti, & ſumus otioſi, pergratum mihi feceris, ſpero item Scæuolæ, ſi quemadmodum ſoles de cæteris rebus, cum ex te quæruntur, ſic de amicitia diſputabis, quid ſentias, qualem exiſtimes, quæ præcepta des.*

SCAE. *Mihi uero pergratum hoc erit: atque id ipſum cum tecum agere conarer, Fannius anteuertit. Quamobrem utrique noſtrum gratum admodum feceris.* LAE. *Ego uero non grauarer, ſi mihi ipſe confiderem. nam & præclara uiſa res eſt: & ſumus (ut dixit Fannius) otioſi. Sed quis ego ſum? aut quæ in me eſt facultas? doctorum eſt iſta conſuetudo, eáque Græcorũ, ut ijs proponatur, de quo diſputent quanuis ſubito: magnum opus eſt, egétque exercitatione non parua. Quamobrem quæ diſputari de amicitia poſſunt, ab eis cenſeo petatis, qui iſta profitentur. ego uos hortari tantum poſſum, ut amicitiã omnibus rebus humanis anteponatis. nihil eſt enim tam naturæ aptũ, tam conueniens ad res uel ſecundas, uel aduerſas. Sed hoc primum ſentio, niſi in bonis amicitiã eſſe non poſſe: neque id ad uiuum reſeco, ut illi qui hæc ſubtilius diſſerũt, fortaſſe uere, ſed ad communem utilitatem parum. negant enim quenquam uirum bonum eſſe, niſi ſa-*

pientem. sit ita sanè: sed eam sapientiam interpretantur, quam adhuc mortalis nemo est consecutus. nos autem ea quæ sunt in usu, uitâque communi, non ea quæ finguntur, aut optãtur, sperare debemus. nunquam ego dicam C. Fabritium, M. Curium, T. Coruncanium, quos sapientes nostri maiores iudicabant, ad istorum normam fuisse sapientes. Quare sibi habeant sapiẽtiæ nomen, & inuidiosum, & obscurũ: concedántque, ut hi boni uiri fuerint. ne id quidem facient: negabunt id, nisi sapienti, posse concedi. Agamus igitur pingui Minerua, ut aiunt. qui ita se gerunt, ita uiuunt, ut eorum probetur fides, integritas, æquitas, liberalitas, nec sit in eis ulla cupiditas, uel libido, uel audacia: síntque magna constantia, ut hi fuerunt, quos modo nominaui. hos uiros bonos, ut habiti sunt, sic etiam appellandos putemus: qui assequuntur, quantum homines possunt, naturam optimam recte uiuendi ducem. sic enim mihi perspicere uideor, ita natos esse nos, ut inter omnes esset societas quædam: maior autem, ut quisque proxime accederet. itaque ciues potiores sunt, quàm peregrini: & propinqui, quàm alieni. cum his enim amicitiam natura ipsa peperit: sed ea non satis habet firmitatis. nanque hoc præstat amicitia propinquitati, quòd ex propinquitate beneuolentia tolli potest, ex amicitia autem non potest. sublata enim beneuolẽtia, amicitiæ nomen tollitur, propinquitatis manet. quanta autem uis amicitiæ sit, ex hoc intelligi maxime potest: quòd ex infinita societate generis humani, quã conciliauit ipsa natura, ita cõtracta res est, & adducta in angustum, ut omnis charitas aut inter duos, aut inter paucos iũgeretur. Est autem amicitia nihil aliud, nisi omnium

diuinarum, humanarúmque rerum cum beneuolentia, & charitate summa consensio. qua quidem haud scio an excepta sapientia, quicquam melius homini sit à dijs immortalibus datum. diuitias alij præponunt, bonam alij ualetudinem, alij potentiam, alij honores, multi etiam uoluptates. belluarum hoc quidem extremum est: illa autem superiora caduca & incerta, posita non tam in nostris consilijs, quàm in fortunæ temeritate. qui autem in uirtute summũ bonum ponunt, præclare illi quidem, sed hæc ipsa uirtus amicitiam gignit, & continet: nec sine uirtute amicitia esse ullo pacto potest. Iam uirtutem ex consuetudine uitæ, sermonísque nostri interpretemur: nec metiamur eam, ut quidã indocti, uerborum magnificentia. uirósque bonos eos qui habentur, numeremus, Paulos, Catones, Caios, Scipiones, Philos. his communis uita contenta est. Eos autem omittamus, qui omnino nusquam reperiũtur. tales igitur inter uiros amicitia tantas opportunitates habet, quãtas uix queo dicere. Principio quis potest esse uita uitalis, ut ait Ennius, qui non in amici mutua beneuolentia conquiescat? Quid dulcius, quàm habere, quo cum omnia audeas sic loqui, ut tecum? quis esset tantus fructus in prosperis rebus, nisi haberes, qui illis æque, ac tu ipse, gauderet? aduersas uero ferre difficile esset sine eo, qui illas grauius etiam, quàm tu, ferret. denique cæteræ res quæ expetuntur, opportunæ sunt singulæ rebus ferè singulis: diuitiæ, ut utare: opes ut colare: honores, ut laudere: uoluptates, ut gaudeas: ualetudo, ut dolore careas, & muneribus fungare corporis. amicitia plurimas res continet: quoquò te uerteris, præsto est: nullo loco excluditur: nunquam

intempestiua, nunquam molesta est. itaque non aqua, non igni, non aere (ut aiunt) pluribus locis utimur, quàm amicitia. neque ego nunc de uulgari, aut de mediocri, quæ tamen ipsa delectat, & prodest: sed de uera & perfecta loquor: qualis eorum qui pauci nominantur, fuit. nam & secundas res splendidiores facit amicitia, & aduersas partiens communicánsque, leuiores. cúmque plurimas & maximas commoditates amicitia contineat, tum illa nimirum præstat omnibus, quòd bona spe prælucet in posterum, nec debilitari animos, aut cadere patitur. uerũ etenim amicum qui intuetur, tanquam exemplar aliquod intuetur sui. Quocirca & absentes adsunt, & egentes abũdant, & imbecilles ualent, & quod difficilius dictu est, mortui uiuunt. tantus eos honos, memoria, desiderium prosequitur amicorum. ex quo illorum beata mors uidetur: horum uita laudabilis. quod si exemeris ex natura rerum beneuolentiæ coniunctionem: nec domus ulla, nec urbs stare poterit: ne agri quidem cultus permanebit. id si minus intelligitur: quãta uis amicitiæ, concordiǽque sit, ex dissensionibus, atque ex discordijs percipi potest. quæ enim domus tam stabilis, quæ tam firma ciuitas est, quæ non odijs, atque dissidijs funditus possit euerti? Ex *quo, quantum boni sit in amicitia, iudicari potest. Agrigentinum quidem doctum quẽdam uirum carminibus Græcis uaticinatum ferunt: quæ in rerũ natura, totóque mundo constarent, quǽque mouerentur, ea contrahere amicitiam, dissipare discordiam. atque hoc quidem omnes mortales & intelligunt, & re probant. Itaque, siquando aliquod officium existit amici in periculis aut adeundis, aut communicandis, quis*

est, qui id non maximis efferat laudibus? qui clamores tota cauea nuper hospitis, & amici mei M. Pacuuij *in noua fabula, cum ignorante* Rege, *uter eorum esset* Orestes, Pylades Orestem *se esse diceret, ut pro illo necaretur:* Orestes *autem, ita ut erat,* Orestem *se esse perseueraret? stantes autem plaudebant in re ficta: quid arbitramur in uera fuisse facturos? facile indicabat ipsa natura uim suam: cum homines, quod facere ipsi non possent, id recte fieri in altero iudicarent.* Hactenus *mihi uideor, de amicitia quid sentirem potissime dixisse. siqua praeterea sunt (credo auté esse multa) ab ijs, si uidebitur, qui ista disputant, quaeritote.*

FAN. Nos *autem à te potius. quanquam etiam ab istis saepe quaesiui & audiui, non inuitus equidem: sed aliud quoddam expetimus filum orationis tuae.*

SCAE. Tu *magis id diceres* Fanni, *si nuper in hortis* Scipionis, *cum de* Republica *disputatum est, affuisses. qualis tum patronus iustitiae fuit contra accuratam orationem* Phili? FAN. Facile *id quidem fuit, iustitiam iustissimo uiro defendere.* SCAE. Quid *amicitiam? nónne facile ei erit, qui ob eam summa fide, constantia, iustitiáque seruatam, maximam gloriam ceperit?* LAE. Vim *hoc quidem est afferre. quid enim refert, qua me ratione cogatis? cogitis certe. studijs enim generorum, praesertim in re bona, cum difficile est, tum ne aequum quidem obsistere.* Saepissime *igitur mihi de amicitia cogitanti, maxime illud considerandum uideri solet, num propter imbecillitatem atque inopiam desideranda sit amicitia, ut in dandis, recipiendísque meritis, quod quisque minus per se posset, id acciperet ab alio, uicissímque redderet: an*

esset hoc quidem proprium amicitiæ, sed antiquior & pulchrior, & magis à natura ipsa profecta alia causa esset. amor enim, ex quo amicitia est nominata, princeps est ad beneuolentiam coniungendam. nam utilitates quidem etiam ab ijs percipiuntur sæpe, qui simulatione amicitiæ coluntur, & obseruantur temporis causa. In amicitia autem nihil fictum, nihil simulatum: & quicquid in ea est, id & uerum, & uoluntarium est. Quapropter à natura mihi uidetur potius, quàm ab indigentia, orta amicitia, applicatione magis animi cum quodam sensu amandi, quàm cogitatione, quantũ illa utilitatis esset habitura. Quod quidem quale sit, etiam in bestijs quibusdam animaduerti potest, quæ ex se natos ita amant ad quoddam tempus, & ab eis ita amantur, ut facile earum appareat sensus. quod in homine multo est euidentius: primum ex ea charitate, quæ est inter natos & parentes, quæ dirimi nisi detestabili scelere non potest: deinde, cum similis sensus extitit amoris, si aliquem nacti sumus, cuius cum moribus & natura congruamus: quòd in eo quasi lumen aliquod probitatis & uirtutis perspicere uideamur. nihil est enim amabilius uirtute: nihil quod magis alliciat homines ad diligendum. quippe cum propter uirtutem, & probitatem eos etiam, quos nunquam uidimus, quodam modo diligamus. Quis est qui C. Fabritij, M. Curij cum charitate aliqua, & beneuolentia memoriam non usurpet, quos nunquam uiderit? quis autem est, qui Tarquinium Superbum, qui Sp. Cassium, Sp Melium non oderit? Cum duobus ducibus de imperio in Italia decertatum est, Pyrrho, & Annibale. ab altero propter probitatem eius nõ alie-

nos animos habemus: alterum propter crudelitatem eius semper hæc ciuitas oderit. Quòd si tāta uis probitatis est, ut eam uel in eis, quos nunquam uidimus: uel, quod maius est, in hoste etiam diligamus: quid mirum, si animi hominum moueantur, cum eorum, quibuscum usu coniuncti esse possunt, uirtutem & bonitatem perspicere uideantur? Quanquam confirmatur amor & beneficio accepto, & studio perspecto, & consuetudine adiuncta. quibus rebus ad illum primum motum animi & amoris adhibitis, admirabilis quædam exardescit beneuolentiæ magnitudo. quam siqui putant ab imbecillitate proficisci, ut sit per quam quisque assequatur quod desideret: humilem sanè relinquunt, & minime generosum (ut ita dicam) ortum amicitiæ: quam ex inopia, atque indigentia natam uolunt. quod si ita esset: ut quisque minimum in se esse arbitraretur, ita ad amicitiam esset aptissimus: quod lōge secus est. ut enim quisque sibi plurimum confidit, & ut quisque maxime uirtute, & sapientia sic munitus est, ut nullo egeat, suáque omnia in se ipso posita iudicet: ita in amicitijs expetendis, colendísque maxime excellit. Quid enim? Africanus erat indigens mei? minime hercule. at ne ego quidem illius: sed ego admiratione quadam uirtutis eius, ille uicissim opinione fortasse nonnulla, quam de meis moribus habebat, me dilexit: auxit beneuolentiam consuetudo. sed quanquam utilitates multæ, & magnæ consecutæ sunt: non sunt tamen ab earum spe causæ diligendi profectæ. Vt enim benefici, liberalésque sumus, non ut exigamus gratiam (neque enim beneficium fœneramur) sed natura propēsi ad liberalitatem sumus: sic amicitiam non

ſpe mercedis adducti, ſed quòd eius omnis fructus in ipſo amore ineſt, expetendam putamus. Ab ijs qui pecudum ritu ad uoluptatem omnia referunt, longe diſſentimus: nec mirum. nihil enim altum, nihil magnificum, nec diuinum ſuſpicere poſſunt, qui omnes ſuas cogitationes abiecerunt in rem tam humilem, támque contemptam. Quamobrem hos quidem ab hoc ſermone remoueamus. ipſi autem intelligamus à natura gigni ſenſum diligendi, & beneuolentiæ charitatem, facta ſignificatione probitatis: quam qui appetiuerunt, applicant ſeſe, & propius admouent, ut & uſu eius quem diligere cœperunt, fruantur, & moribus: ſíntque pares in amore, & æquales, propenſioréſque ad bene merendum, quàm ad repoſcendum. atque hæc inter eos ſit honeſta certatio. ſic & utilitates ex amicitia maximæ capientur: & erit eius ortus à natura, quàm ab imbecillitate, grauior & uerior. nam ſi utilitas amicitias conglutinaret, eadem commutata diſſolueret: ſed quia natura mutari non poteſt, iccirco ueræ amicitiæ ſempiternæ ſunt. Ortum quidem amicitiæ uidetis, niſi quid adhuc forte uultis. FAN. Tu uero perge Læli. pro hoc enim, qui minor eſt natu, meo iure reſpondeo. SCAE. Recte tu quidem. quamobrem audiamus. LAE. Audite uero optimi uiri ea quæ ſæpiſſime inter me, & Scipionem de amicitia diſſerebantur. quanquam ille quidem nihil difficilius eſſe dicebat, quàm amicitiam uſque ad extremum uitæ diem permanere. nam uel ut non idem expediret utrique, incidere ſæpe, uel ut de Republica non idem ſentirent. mutari etiam mores hominum ſæpe dicebat, aliàs aduerſis rebus, aliàs ætate ingraueſcente. atque

earum rerum exemplum ex similitudine capiebat ineuntis ætatis, quòd summi puerorum amores sæpe unà cum prætexta, sumpta toga deponerentur. sin autem ad adolescentiam perduxissent, dirimi tamen interdum contentione uel luxuriæ, uel conditionis, uel commodi alicuius, quod idem adipisci uterque non posset: quòd si qui longius in amicitia prouecti essent, tamen sæpe labefactari, si in honoris contentionem incidissent. pestem enim maiorem esse nullam in amicitijs, quàm in plerisque pecuniæ cupiditatem: in optimis quibusque honoris certamen, & gloriæ. ex quo inimicitias maximas sæpe inter amicissimos extitisse: magna etiam dissidia, & plerunque iusta nasci, cum aliquid ab amicis, quod rectum non esset, postularetur, ut aut libidinis ministri, aut adiutores essent ad iniuriam. quod qui recusarent, quanuis honeste id facerent, ius tamen amicitiæ deserere arguerētur ab ijs quibus obsequi nollent. illos autem qui quiduis ab amico auderēt postulare, postulatione ipsa profiteri omnia se amici causa esse facturos: eorum querela inueterata non modo familiaritates extingui solere, sed etiā odia gigni maxima, atque sempiterna. hæc multa, ita, quasi fata, impendere amicitijs, ut omnia subterfugere, non modo sapientiæ, sed etiam felicitatis diceret sibi uideri. Quamobrē id primum uideamus, si placet, quatenus amor in amicitia progredi debeat. Num si Coriolanus habuit amicos, ferre contra patriā arma illi cum Coriolano debuere? num Becillinum, amici regnum appetentem, num Sp. Melium iuuare debuerunt? Tiberiū quidem Gracchum Remp. uexantem, à Q. Tuberone, æqualibúsq; amicis derelictum uidebamus. At C. Blos

sius Cumanus, *hospes familiæ uestræ* Scæuola, *cum ad me, qui aderam* Lenati, & Rutilio *Consulibus in consilio, deprecatum uenisset, hanc, ut sibi ignoscerem, causam afferebat, quòd tanti* Ti. Gracchum *fecisset, ut quicquid ille uellet, sibi faciendum putaret. tum ego,* Etiámne, *inquam, si te in Capitolium faces ferre uellet?* Nunquã, *inquit, uoluisset id quidem: sed si uoluisset, paruissem.* Videtis *quàm nefaria uox: & hercule ita fecit, uel plus etiam quàm dixit. non enim paruit ille* Ti. Gracchi *temeritati, sed præfuit: nec se comitem illius furoris, sed ducem præbuit. itaque hac amentia, quæstione noua perterritus, in* Asiam *profugit: ad hostes se contulit: pœnas* Reip. *graues, iustásque persoluit.* Nulla *est igitur excusatio peccati, si amici causa peccaueris. nam cum conciliatrix amicitiæ uirtutis opinio fuerit, difficile est amicitiam manere, si à uirtute defeceris. quòd si rectum statuerimus, uel concedere amicis, quicquid uelint: uel impetrare ab amicis quicquid uelimus: perfecta quidem sapientia sumus, si nihil habeat res uitij. sed loquimur de ijs amicis, qui ante oculos sunt, quos uidemus, aut de quibus memoriã accepimus, quos nouit uita communis. ex hoc numero nobis exempla sumenda sunt, & eorum quidem maxime, qui ad sapientiã proxime accedunt.* Videmus Papum AEmilium C. Luscinio *familiarẽ fuisse (sic à patribus accepimus) bis unà* Consules, *& collegas in* Censura. *tum etiam cum ijs, & inter se coniunctissimos fuisse* M. Curiũ, & T. Coruncanum, *memoriæ traditum est. igitur ne suspicari quidem possumus, quenquam horum ab amico quippiam contendisse, quod contra fidem, contra iusiurandum, contra* Remp. *esset. nam hoc*

quidem in talibus uiris quid attinet dicere, si contendisset, scio impetraturum non fuisse: cum illi sanctissimi uiri fuerint: æque autem nefas sit, tale aliquid & facere rogatum, & rogare? At uero Ti. Gracchum *sequebantur* C. Carbo, C. Cato, *& minime tunc quidem* C. *frater, nunc idem acerrimus hostis.* Hæc *igitur prima lex in amicitia sanciatur, ut neq; rogemus res turpes, nec faciamus rogati. turpis enim excusatio est, & minime accipienda, cum in cæteris peccatis, tum si quis contra* Remp. *se amici causa fecisse fateatur.* Etenim *eo loco* Fanni, *&* Scæuola *locati sumus, ut nos longe prospicere oporteat futuros casus* Reip. *deflexit enim iam aliquantulum de spatio, curriculóque consuetudo maiorum.* Ti. Gracchus *regnum occupare conatus est, uel regnauit is quidem paucos menses. num quid simile populus* R. *audierat, aut uiderat? hunc etiam post mortem secuti amici, & propinqui, quid in* P. Scipionem *effecerint, sine lacrymis non queo dicere. nã* Carbonem *quoque, quem modo posuimus, propter recentem pœnam* Ti. Gracchi *sustinuimus.* De C. Gracchi *autem* Tribunatu *quid expectem, non libet augurari. serpit enim deinde res, quæ procliuis ad perniciem, cum semel cœpit, labitur. uidetis in tabella iam ante quanta sit facta labes, primo* Gabinia *lege, biennio autem post* Cassia. Videre *iam uideor populum* Ro. *à* Senatu *disiunctum, multitudinísq; arbitrio res maximas agi. plures enim discent, quemadmodum hæc fiant, quàm quemadmodũ his resistatur.* Quorsum *hæc? quia sine socijs nemo quicquam tale conatur. præcipiendũ est igitur bonis, ut si in eiusmodi amicitias ignari casu aliquo inciderint, ne existiment ita se alligatos, ut ab amicis in*

magna re aliqua in Rep. *peccantibus non discedant. improbis autem pœna statuenda est: nec minor uero ijs qui secuti erunt alterum, quàm ijs qui ipsi fuerint impietatis duces. Quis clarior in* Græcia Themistocle? *quis potentior? qui cum imperator bello* Persico *seruitute* Græciam *liberasset, proptérque inuidiam in exilium pulsus esset, ingratæ patriæ iniuriam non tulit, quam ferre debuit. fecit idem quod uiginti annis ante apud nos fecerat* Coriolanus. *his adiutor contra patriam inuentus est nemo: itaque mortem sibi uterque consciuit. Quare talis improborum consensio non modo excusatione amicitiæ tegenda non est, sed potius omni supplicio uindicanda: ut ne quis sibi concessum putet, amicum bellum patriæ inferentem sequi. quod quidem, ut res ire cœpit, haud scio an aliquando futurum sit. mihi autem non minori curæ est, qualis* Resp. *post mortem meam futura sit, quàm qualis hodie sit.* Hæc *igitur prima lex amicitiæ sanciatur, ut ab amicis honesta petamus, amicorum causa honesta faciamus. nec expectemus quidem, dum rogemur: sed studium semper adsit, cunctatio absit: consilium uerum dare gaudeamus libere. plurimum in amicitia, amicorum bene suadentium ualeat auctoritas: eáque adhibeatur ad monendum non modo aperte, sed etiã acriter, si res postulabit: & adhibitæ pareatur.* Nam *quibusdam, quos audio sapientes habitos in* Græcia, *placuisse opinor mirabilia quædam (sed nihil est, quod illi non persequantur suis argutijs) partim fugiendas esse nimias amicitias, ne necesse sit, unum solicitum esse pro pluribus: satis supérque esse sibi suarum cuique rerum curam: alienis nimis implicari molestum esse:*

commodissimum esse quamlaxissimas habenas habere amicitiæ, quas uel adducas, cum uelis, uel remittas. caput enim esse ad beate uiuẽdum securitatem: qua frui non possit animus, si tanquam parturiat unus pro pluribus. Alios autem dicere aiunt etiam multo inhumanius: quem loci breuiter perstrinxi paulo ante: præsidij adiumentique causa, non beneuolẽtiæ, neque charitatis amicitias esse expetendas. itaque ut quisque minimum firmitatis habeat, minimúmque uirium, ita amicitias appetere maxime. ex eo fieri ut mulierculæ magis amicitiarum præsidia quærant, quàm uiri: & inopes, quàm opulenti: & calamitosi, quàm ij qui putantur beati. O præclaram sapiẽtiam! solem enim è mundo tollere uidẽtur, qui amicitiam è uita tollunt: qua nihil à dijs immortalibus melius habemus, nihil iucundius. quæ est enim ista securitas? specie quidẽ blanda, sed re ipsa multis locis repudianda est. neque enim est consentaneũ, ullam honestam rem actionémue, ne solicitus sis, aut non suscipere, aut susceptã deponere. Quòd si curam fugimus, uirtus fugienda est, quæ necesse est, ut cum aliqua cura res sibi contrarias aspernetur, atque oderit: ut bonitas malitiam, tẽperantia libidinem, ignauiam fortitudo. Itaque uideas rebus iniustis iustos maxime dolere, imbecillibus fortes, flagitiosis modestos. Ergo hoc propriũ est animi bene constituti, & lætari bonis rebus, & dolere contrarijs. Quamobrem si cadit in sapientem animi dolor, qui profectò cadit, nisi ex eius animo extirpatam humanitatem arbitremur: quæ causa est, ut amicitiam funditus tollamus è uita, ne aliquas propter eã suscipiamus molestias? quid enim interest motu animi sublato, non dico inter pecudem

& hominem, sed inter hominem & saxū, aut trūcum, aut quiduis generis eiusdem? neque enim sunt isti audiendi, qui uirtutem duram, & quasi ferream esse uolunt: quæ quidem est tum multis in rebus, tum in amicitia tenera atque tractabilis: ut ex bonis amici quasi diffundatur, & incōmodis contrahatur. Quamobrem angor iste qui pro amico sæpe capiendus est, non tantum ualet, ut tollat è uita amicitiam: non plus quàm ut uirtutes, quia nōnullas curas & molestias afferūt, repudientur. Cum autem contrahat uirtus amicitiam (ut supra dixi) si qua significatio uirtutis eluceat, ad quam se similis animus appliæt, & adiungat: id cum contingit, amor ibi exoriatur necesse est. quid enim tam absurdum, quàm delectari multis inanibus rebus, ut honore, ut gloria, ut ædificio, ut uestitu, cultúque corporis: animo autem uirtute prædito, eo qui uel amare, uel (ut ita dicam) redamare possit, non admodū delectari? nihil est enim remuneratione beneuolētiæ, nihil uicissitudine studiorū, officiorúmque iucundius. Quòd si etiam illud addimus, quod rectè addi potest, nihil esse quod ad se rem ullam tam alliciat, & tam attrahat, quàm ad amicitiā similitudo: concedatur profectò uerum esse, ut bonos boni diligant, asciscántq; sibi quasi propinquitate coniunctos, atque natura. nihil est enim appetentius similiū sui: nihil rapacius, quàm natura. Quamobrē hoc quidem Fanni & Scæuola constat (ut opinor) bonis inter bonos quasi necessariam beneuolentiam esse: qui est amicitiæ fons à natura cōstitutus. sed eadem bonitas etiam ad multitudinem pertinet. non est enim inhumana uirtus, neque superba: quæ etiam populos uniuersos tueri, eisq; optime cōsulere soleat: quod

non faceret profectò, si à charitate uulgi abhorreret. Atque etiam mihi quidem uidentur, qui utilitatis causa fingũt amicitias, amabilissimum nodũ amicitiæ tollere. non enim tam utilitas parta per amicum, quàm amici amor ipse delectat: túmq; illud fit, quod ab amico est profectum, iucũdum, si cum amore & studio est profectum. tantúmque abest, ut amicitiæ propter indigentiam colantur: ut ij qui opibus & copijs, maximéq; uirtute præditi, in qua plurimum est præsidij, minime alterius indigeant, liberalissimi sint & beneficentissimi. Atq; haud scio ánne opus sit quidem, nihil unquã omnino deesse amicis. ubi enim studia nostra uiguissent, si nunquam studio, nũquam consilio, nunquã opera nostra nec domi, nec militiæ Scipio eguisset? nõ igitur utilitatem amicitia, sed utilitas amicitiam consecuta est. Non ergo erunt homines diuitijs affluentes audiendi, si quando de amicitia, quam nec usu, nec ratione habent cognitã, disputabunt. Nam quis est, prò deũ fidem, atque hominum, qui uelit, ut neque diligat quenquam, nec ipse ab ullo diligatur, circumfluere omnibus copijs, atque in omnium rerũ abundantia uiuere? hæc enim est tyrannorũ uita nimirum: in qua nulla fides, nulla charitas, nulla stabilis beneuolentiæ potest esse fiducia: omnia semper suspecta atque solicita, nullus locus est amicitiæ. quis enim aut eum diligat, quem metuit: aut eum, à quo se metui putat? colũtur tamen simulatione amicitiæ dũtaxat ad tempus. Quòd si forte (ut fit plerunque) ceciderint, tum intelligitur, quàm fuerint inopes amicorũ. quod Tarquinium dixisse ferunt, tum cũ exul esset: se intellexisse, quos fidos amicos habuisset, quósque infidos, cum iam neutris gratiam referre pos-

set. quanquam miror, in illa superbia, & importunitate si quẽquam habere potuit. Atque ut huius, quem dixi, mores, ueros amicos parare non potuere: sic multorum opes præpotentium, excludunt amicitias fideles. non enim solũ ipsa fortuna cæca est, sed eos etiam plerunque efficit cæcos quos complexa est. itaque illi efferuntur fastidio ferè & contumacia: neque quicquam insipiente fortunato intolerabilius fieri potest. Atque hoc quidẽ uidere licet, eos qui antea commodis fuerunt moribus, imperio, potestate, prosperis rebus immutari: sperníque ab ijs ueteres amicitias, & indulgeri nouis. Quid autem stultius, quàm ut plurimum copijs, facultatibus, opibus possint, cætera parare quæ parant, pecuniam, equos, famulos, uestes egregias, uasa pretiosa: amicos non parare, optimam & pulcherrimam uitæ (ut ita dicam) supellectilem? etenim cætera cum parant, cui parent nesciunt, nec cuius causa laborent. eius enim est istorum quodque, qui uincit uiribus. amicitiarum sua cuique permanet stabilis & certa possessio: ut etiam si illa maneant, quæ sunt quasi dona fortunæ, tamen uita inculta & deserta ab amicis, non possit esse iucunda. sed hæc hactenus. Constituendi autem sunt qui sint in amicitia fines, & quasi termini diligendi. de quibus tres uideo ferri sententias, quarum nullá probo. unam, ut eodem modo erga amicum affecti simus, quo erga nosmetipsos: alteram, ut nostra in amicos beneuolentia, illorũ erga nos beneuolentiæ pariter æqualitérque respondeat: tertiá, ut quanti quisque se ipse facit, tanti fiat ab amicis. Harũ trium sententiarum nulli prorsus assentior. nec enim illa prima uera est, ut quemadmodum in se quisque, sic in ami-

cum sit animatus. quàm multa enim quæ nostra causa nunquam faceremus, facimus causa amicorum? precari ab indigno, supplicare, tum acerbius in aliquẽ inuehi, insectariq; uehemẽtius: quæ in nostris rebus, non satis honeste, in amicorum fiunt honestissime. multæ quoque res sunt, in quibus de suis commodis uiri boni multa detrahunt, detrahíque patiuntur, ut ijs amici potius quàm ipsi fruãtur. Altera sententia est quæ definit amicitiã paribus officijs ac uoluntatibus. hoc quidem est nimis exigue & exiliter ad calculos reuocare amicitiam, ut par sit ratio acceptorum & datorum. Ditior mihi & affluentior uidetur esse uera amicitia, nec obseruare stricte, ne plus reddat, quàm acceperit. neque enim uerendum est nequid excidat, aut nequid in terram defluat, aut ne plus æquo quid in amicitia congeratur. Tertius uero ille finis deterrimus, ut quanti quisque se ipse faciat, tanti fiat ab amicis. sæpe enim in quibusdam aut animus abiectior est, aut spes amplificandæ fortunæ fractior. non est igitur amici, talem esse in eum, qualis ille in se est: sed potius eniti & efficere, ut amici iacentem animum excitet, inducátque in spem cogitationémque meliorem. Alius igitur finis ueræ amicitiæ constituendus est, si prius, quid maxime reprehendere Scipio solitus sit, edixero. negabat ullam uocem inimiciorem amicitiæ potuisse reperiri, quàm eius qui dixisset, ita amare oportere, ut aliquando esset osurus. nec uero se adduci posse, ut hoc, quẽadmodum putaretur, à Biante dictum esse crederet, qui sapiẽs habitus esset unus è septem: sed impuri cuiusdam aut ambitiosi, aut omnia ad suam potentiam reuocantis esse sentẽtiam. quonam enim modo quisquam amicus eius

esse poterit, cuius se putabit inimicum esse posse? quinetiam necesse erit cupere, etiam optare, ut quamsæpissime peccet amicus, quo plures det sibi tanquã ansas ad reprehendendum. rursum autem rectè factis, commodísque amicorũ necesse erit angi, dolere, inuidere. Quare hoc quidem præceptum, cuiuscunque est, ad tollendam amicitiam ualet. Illud potius præcipiẽdum fuit, ut eam diligentiam adhiberemus in amicitijs comparandis, ut nequando amare inciperemus eũ quem aliquando odisse possemus. quinetiam si minus felices in deligendo fuissemus, ferendum id Scipio potius, quàm inimicitiarum tempus cogitandum putabat. His igitur finibus utendum arbitror, ut cum emendati mores amicorum sint, tum sit inter eos omnium rerum, consiliorum, & uolũtatum sine ulla exceptione communitas: & siqua fortuna acciderit, ut minus iustæ amicorum uoluntates sint adiuuandæ, in quibus eorũ aut de capite agatur, aut fama, declinandũ sit de uia, modo ne summa turpitudo sequatur. est enim quatenus amicitiæ dari uenia possit. nec uero negligenda est fama: nec mediocre telum ad res gerendas existimare oportet beneuolentiã ciuium, quam blanditijs & assentationibus colligere turpe est. uirtus quam sequitur charitas, minime repudiãda est. Sed (sæpe enim redeo ad Scipionem, cuius omnis sermo erat de amicitia) querebatur, quòd in omnibus rebus homines diligentiores essent, capras & oues quot quisque haberet, dicere posse: amicos quot haberet, nõ posse dicere. & in illis quidem parandis adhibere curã, in amicis eligendis negligentes esse: nec habere quasi signa quædam, & notas, quibus eos qui ad amicitiã essent idonei, iudicarent.

Sunt igitur firmi, & stabiles, & constantes deligendi: cuius generis est magna penuria: & iudicare difficile est sanè nisi expertum. experiendum autem est in ipsa amicitia: ita præcurrit amicitia iudicium, tollitq; experiēdi potestatem. Est igitur prudētis sustinere, ut cursum, sic impetum beneuolentiæ, quo utamur quasi aquis tētatis. sic amicitijs, aliqua parte periclitatis moribus amicorū. quidam sæpe in parua pecunia perspiciuntur quàm sint leues. quidā autem, quos parua mouere non potuit, cognoscuntur in magna. si uerò erunt aliqui reperti qui pecuniam præferre amicitiæ sordidum existimēt: ubi eos inueniemus qui honores, magistratus, imperia, potestates, opes amicitiæ non anteponant: ut cum ex altera parte proposita hæc sint: ex altera uis amicitiæ, non multo illa malint? Imbecilla enim natura est ad contemnendam potentiam: quam etiā si neglecta amicitia consecuti sunt, excusari se arbitrantur, quia non sine magna causa sit neglecta amicitia. Itaque ueræ amicitiæ difficillime reperiūtur in iis qui in honoribus, Rēq; publica uersātur. ubi enim istū inuenias qui honorē amici anteponat suo? Quid? (hæc ut omittam) quàm graues, quàm difficiles plerisque uidentur calamitatum societates? ad quas, non est facile inuentus, qui descendat. quanquam Ennius rectè,

" Amicus certus in re incerta cernitur:

tamen hæc duo leuitatis, & infirmitatis plerosque conuincunt: aut si in bonis rebus contēnunt, aut si in malis deserunt. Qui igitur utraque in re grauem, constantem, stabilem se in amicitia præstiterit, hunc ex maxime raro hominū genere iudicare debemus, & penè diuino. Firmamentū autem stabilitatis, constantiǽq; eius

quam in amicitia quærimus, fides est. nihil enim stabile est, quod infidum est. simplicem præterea, & communem, & consentientem, id est qui rebus iisdem moueatur, eligi par est: quæ omnia pertinent ad fidelitatem. neque enim fidum potest esse multiplex ingeniũ, & tortuosum: neque uero qui non iisdem rebus mouetur, & natura consentit, aut fidus, aut stabilis potest esse. Addendum eodem est, ut ne criminibus aut inferendis delectetur amicus, aut credat illatis. quæ pertinent omnia ad eam quam iandudum tracto, constantiam. Ita fit uerũ illud quod initio dixi, amicitiam nisi inter bonos esse non posse. est enim boni uiri, quem eundem sapientem licet dicere, hæc duo tenere in amicitia: primum, nequid fictum sit, néue simulatum (aperte enim uel odisse magis ingenuum est, quàm fronte occultare sententiam) deinde non solum ab aliquo oblatas criminationes depellere, sed ne ipsum quidẽ esse suspiciosum, semper aliquid existimantem ab amico esse uiolatum. Accedat huc suauitas quædam oportet sermonum, atque morum, haudquaquam mediocre condimẽtum amicitiæ. Tristitia autem, & in omni re seueritas absit. habet illa quidem grauitatem: sed amicitia remissior esse debet & liberior, & dulcior, & ad omnem comitatem, facilitatémq; procliuior. Existit autem hoc loco quædam quæstio subdifficilis: num quando amici noui, digni amicitia, ueteribus sint anteponendi, ut equis uetulis teneros anteponere solemus. indigna homine dubitatio. non enim amicitiarũ esse debent, sicut aliarũ rerum satietates: ueterrimæ quæque (ut ea uina quæ uetustatem ferunt) esse debent suauissimæ: uerúmq; illud est, quod uulgo dicitur, Multos modios salis simul eden

dos esse, ut amicitiæ munus expletum sit. nouitates autem, si spem afferunt, ut tanquam in herbis non fallacibus fructus appareat, non sunt illæ quidem repudiandæ, uetustas tamen suo loco conseruãda est. maxima est enim uis uetustatis, & consuetudinis. atqui in ipso equo cuius modo mẽtionem feci, si nulla res impediat, nemo est, qui nõ eo quo consueuit libẽtius utatur, quàm intractato & nouo. nec modo in hoc, quod est animal, sed in ijs etiam quæ sunt inanimata, consuetudo ualet: cum locis etiam ipsis mõtosis delectemur, & siluestribus, in quibus diutius cõmorati sumus. Sed maximum est in amicitia superiorem parem esse inferiori. sæpe enim excellentiæ quædam sunt, qualis erat Scipionis in nostro (ut ita dicam) grege. nunquam se ille Philo, nunquam Rutilio, nunquam Mũmio antepofuit, nunquam inferioris ordinis amicis. Quintum uero Maximum fratrem, egregium uirum, omnino sibi nequaquam parem: quòd is anteibat ætate, tanquam superiorem colebat: suósque omnes per se esse posse ampliores uolebat. Quod faciẽdum imitandúmque est omnibus: ut siquam præstantiam uirtutis, ingenij, fortunæ consecuti sunt, impartiant eam suis, communicéntque cum proximis. ut si parentibus nati sunt humilibus, si propinquos habeant imbecilliores uel animo uel fortuna, eorum augeant opes, eísque honori sint, & dignitati: ut in fabulis, qui aliquandiu propter ignorantiam stirpis & generis in famulatu fuerint, cum cogniti sunt, & aut deorũ, aut regum filij inuenti, retinent tamen charitatem in pastores, quos patres suos multos annos esse duxerũt. Quod quidem est multo profecto magis in ueris patribus certísque faciendum. fructus enim in-

genij & uirtutis, omnísque præstantiæ tum maxime capitur, cum in proximum quenque confertur. Vt igitur *ij qui sunt in amicitia, coniunctionísque necessitudine superiores, exæquare se cum inferioribus debent: sic inferiores dolere non debent, se à suis amicis aut ingenio, aut fortuna, aut dignitate superari. quorum plerique aut queruntur semper aliquid, aut etiam exprobrant, eóque magis, si aliquid habere se putant, quod officiose, aut amice, & cum labore aliquo suo factum queant dicere.* Odiosum *sanè genus hominum officia exprobrantium, quæ meminisse debet is in quem collata sunt, non commemorare qui contulit.* Quaobrem *ut ij qui superiores sunt, summittere se debent in amicitia, sic quodammodo inferiores extollere. sunt enim quidam qui molestas amicitias faciunt, cum ipsi se contemni putant. quod non ferè contingit, nisi ijs qui etiam contemnendos se arbitrantur: qui hac opinione non modo uerbis, sed etiam opere leuandi sunt.* Tantum *autem cuique tribuendum est, primum quantum ipse efficere possis: deinde etiam quantum ille quem diligas, atque adiuues, possit sustinere. non enim tu possis, quantumuis licet excellas, omnes tuos ad honores amplissimos perducere: ut* Scipio P. Rutilium *potuit* Consulem *efficere, fratrem eius* Lucium *non potuit. quòd si etiam possis quiduis deferre ad alterum: uidendum est tamen quid ille possit sustinere.* Omnino *amicitiæ corroboratis iam, confirmatísque & ingenijs & ætatibus iudicandæ sunt: nec si qui ineunte ætate uenandi, aut pilæ studiosi fuerint, eos habere necessarios oportet, quos tum eodem studio præditos dilexerunt. isto enim modo nutrices & pædagogi iure uetustatis pluri-*

mum beneuolētiæ postulabunt: qui negligendi quidem non sunt, sed alio quodam modo colendi. aliter enim amicitiæ stabiles permanere nō possunt. dispares enim mores disparia studia sequuntur: quorum dissimilitudo dissociat amicitias. nec ob aliam causam ullam boni improbis, improbi bonis amici esse non possunt, nisi quòd tanta est inter eos, quanta maxima potest esse morum studiorúmque distantia. Recte etiam præcipi potest in amicitijs, nequis intemperata quadam beneuolentia (quod persæpe fit) impediat magnas utilitates amicorum. nec enim (ut ad fabulas redeam) Troiam Neoptolemus *capere potuisset, si* Lycomedē, *apud quem erat educatus, multis cum lacrymis iter suum impedientem audire uoluisset. & sæpe incidunt magnæ res, ut discēdendum sit ab amicis: quas qui impedire uult, quòd desiderium non facile ferat, is & infirmus est, mollísq; natura, & ob eam ipsam causam in amicitia parum iustus.* Atque *in omni re considerandum est, & quid póstules ab amico, & quid patiare à te impetrari. Est etiam quasi quædam calamitas in amicitijs dimittendis nonnunquam necessaria. iam enim à sapientum familiaritatibus ad uulgares amicitias oratio nostra delabitur.* Erumpunt *sæpe uitia amicorum tum in ipsos amicos, tum in alienos: quorum tamen ad amicos redundet infamia. tales igitur amicitiæ sunt remissione usus eleuādæ, & (ut* Catonem *dicere audiui) dissuendæ magis, quàm discindēdæ sunt: nisi quædam admodum intolerabilis iniuria exarserit, ut neque rectum, neque honestum sit, neq; fieri possit, ut non statim alienatio, disiunctióque facienda sit. si autem morum aut studiorum commutatio quædam (ut fieri*

ſolet) facta erit, aut in Reip. *partibus diſſenſio interceſſerit (loquor enim ut paulo ante dixi, non de ſapientum, ſed de communibus amicitijs) cauendum erit, ne non ſolum amicitiæ depoſitæ, ſed inimicitiæ etiam ſuſceptæ uideantur. nihil enim turpius, quàm cum eo bellum gerere, quicum familiariter uixeris. Ab amicitia Q. Pōpeij meo nomine ſe remouerat (ut ſcitis)* Scipio. *propter diſſenſionem autem quæ erat in* Rep. *alienatus eſt à collega noſtro* Metello, *utrunque egit grauiter, auctoritate & offenſione animi non acerba.* Quamobrem *primum danda opera eſt, nequa amicorum diſſidia fiant. ſin tale aliquid euenerit: ut extinctæ potius amicitiæ, quàm oppreſſæ uideantur.* Cauendum *uero eſt, ne etiā in graues inimicitias conuertant ſe amicitiæ: è quibus iurgia, maledicta, contumeliæ gignuntur. quæ tamen ſi tolerabiles erunt, ferēdæ ſunt: & hic honos ueteri amicitiæ tribuēdus eſt, ut is in culpa ſit qui faciat, non qui patiatur iniuriam.* Omnino *omnium horum uitiorum, atque incommodorum una cautio eſt, atque una prouiſio: ut ne nimis cito diligere incipiamus, néue indignos.* Digni *autem ſunt amicitia, quibus in ipſis ineſt cauſa cur diligātur.* Rarum *iſtud genus: & quidē omnia præclara rara: nec quicquam difficilius, quàm reperire, quod ſit omni ex parte in ſuo genere perfectum. ſed plerique neque in rebus humanis quicquam bonum norūt, niſi quod fructuoſum ſit: & amicos, tanquam pecudes, eos potiſſimum diligunt, ex quibus ſperant ſe maximum fructum eſſe capturos. itaque pulcherrima illa, & maxime naturali carent amicitia, per ſe & propter ſe expetenda: nec ipſi ſibi exēplo ſunt, hæc uis amicitiæ qualis & quan*

ta ſit. ipſe enim ſe quiſque diligit, non ut aliquam à ſe ipſo mercedem exigat charitatis ſuæ, ſed quòd per ſe ſibi quiſque charus eſt: quod niſi idem in amicitiam transſeratur, uerus amicus nunquam reperietur. eſt enim is amicus quidem, qui eſt tanquam alter idem. Quòd ſi hoc apparet in beſtijs, uolucribus, agreſtibus, natantibus, cicuribus, feris, primum ut ſe ipſæ diligant: (id enim pariter cum omni animante naſcitur) deinde ut requirant, atque appetant, ad quas ſe applicent eiuſdem generis animantes: ídque faciunt cum deſiderio, & cum quadã ſimilitudine amoris humani: quanto id magis in homine fit natura, qui & ſe ipſe diligit, & alterum acquirit, cuius animum ita cum ſuo commiſceat, ut efficiat penè unum ex duobus? Sed plerique peruerſe, ne dicam impudenter, amicum habere talem uolunt, quales ipſi eſſe non poſſunt: quǽque ipſi non tribuunt amicis, hæc ab ijs deſiderant. Par eſt autem primum ipſum eſſe uirum bonum, tum alterum ſimilem ſui quærere. in talibus ea quam iam dudum tractabamus, ſtabilitas amicitiæ confirmari poteſt: cum homines beneuolentia coniuncti, primum cupiditatibus ijs quibus cæteri ſeruiunt, imperabunt: deinde æquitate iuſtitiáque gaudebunt: omniáque alter pro altero ſuſcipiet, neque quicquam unquam niſi honeſtum & rectum alter ab altero poſtulabit: neque ſolum colent ſe inter ſe ac diligent, ſed etiam uerebuntur. nam maximum ornamentum amicitiæ tollit, qui ex ea tollit uerecundiam. Itaque in ijs pernicioſus eſt error, qui exiſtimant libidinum peccatorúmque omnium patere in amicitia licentiam. uirtutum enim amicitia adiutrix à natura data eſt, non uitiorum comes: ut quo-

niam solitaria non posset uirtus ad ea quæ summa sunt peruenire, coniuncta & consociata cum altera perueniret. quæ si quos inter societas aut est, aut fuit, aut futura est: eorum est habendus ad summum naturæ bonum optimus beatissimúsque comitatus. hæc est inquam societas, in qua omnia insunt, quæ putant homines expetenda: honestas, gloria, tranquillitas animi, atque iucunditas: ut cum hæc adsint, beata uita sit, & sine his esse non possit. Quod cum optimum, maximúmq; sit, si id uolumus adipisci, uirtuti opera danda est: sine qua neque amicitiam, neque ullam rem expetendam consequi possumus: ea uero neglecta, qui se amicos habere arbitrantur, tum se denique errasse sentiunt, cum eos grauis aliquis casus experiri cogit. Quocirca (dicendũ est enim sæpius) cum iudicaueris, diligere oportet: non cum dilexeris, iudicare. sed cum multis in rebus negligentia plectimur, tum maxime in amicis & deligendis, & colendis. præposteris enim utimur consilijs, & acta agimus: quod uetamur ueteri prouerbio. nam implicati ultro & citro uel usu diuturno, uel etiam officijs, repente in medio cursu amicitias, exorta aliqua offensione dirumpimus. quo etiam magis uituperanda est rei tam maxime necessariæ tanta incuria. Vna est enim amicitia in rebus humanis, de cuius utilitate omnes uno ore consentiunt. quãquam à multis ipsa uirtus contemnitur, & uenditatio quædam atque ostentatio esse dicitur. multi diuitias despiciunt, quos paruo contentos tenuis uictus cultúsque delectat: honores uero, quorũ cupiditate quidam inflammantur, quàm multi ita contemnunt, ut nihil inanius, nihil esse leuius existiment? itémque cætera, quæ qui-

busdam admirabilia uidentur, permulti sunt qui pro nihilo putent: de amicitia omnes ad unum idem sentiunt, & ij qui ad Rēp. se contulerunt, & ij qui rerum cognitione doctrináq; delectantur, & ij qui suum negotium gerũt otiose, postremo ij qui se totos tradiderũt uoluptatibus: sine amicitia uitam esse nullam, si modo uelint aliqua ex parte liberaliter uiuere. serpit enim nescio quo modo per omnium uitam amicitia: nec ullam ætatis degendæ rationem patitur esse expertẽ sui. Quinetiã siquis ea asperitate est & immanitate naturæ, ut congressus, societatémq; hominũ fugiat, atque oderit, qualẽ fuisse Athenis Timonem nescio quem accepimus: tamẽ is pati non possit, ut non acquirat aliquẽ, apud quem euomat uirus acerbitatis suæ. atq; hoc maxime indicaretur, siquid tale posset contingere, ut aliquis nos deus ex hac hominũ frequentia tolleret, & in solitudine uspiã collocaret: atque ibi suppeditans omniũ rerũ quas natura desiderat, abundãtiam & copiam, hominis omnino aspiciendi potestatem eriperet. quis tam esset ferreus, qui eam uitã ferre posset? cuique non auferret fructum uoluptatum omnium solitudo? Verum igitur illud est, quod à Tarentino Archyta (ut opinor) dici solitum nostros senes cõmemorare audiui, ab alijs senibus auditum: Siquis cælũ ascendisset, naturámque mundi & pulchritudinem siderum perspexisset, insuauem illam admirationem ei fore, quæ iucundissima fuisset, nisi aliquẽ cui narraret, habuisset. Sic natura solitarium nihil amat, sempérque ad aliquod tanquam adminiculum annititur, quod in amicissimo quoque dulcissimum est. sed cum tot signis eadem natura declaret, quid uelit ac quærat, quid desideret:

obsurdescimus tamen nescio quo modo, nec ea quæ ab ea monemur, audimus. est enim uarius & multiplex usus amicitiæ, multæq; causæ suspicionũ offensionúmque dãtur: quas tum euitare, tum eleuare, tum ferre sapientis est. una illa subleuanda offensio est, ut & utilitas in amicitia & fides retineatur. nam & monendi amici sæpe sunt & obiurgandi: & hæc accipienda amice cum beneuole fiunt. Sed nescio quo modo uerum est, quod in Andria familiaris meus Terentius dixit:

" *Obsequium amicos, ueritas odium parit.*

molesta ueritas est, si quidem ex ea nascitur odiũ, quod est uenenum amicitiæ: sed obsequium multo molestius, quòd peccatis indulgens præcipitem amicum ferri sinit. Maxima autem culpa in eo est, qui & ueritatem aspernatur, & in fraudẽ obsequio impellitur. Omnis igitur hac in re habenda ratio & diligentia est, primum ut monitio acerbitate, deinde obiurgatio contumelia careat. in obsequio autem (quoniam Terẽtiano uerbo libenter utimur) comitas adsit, assentatio uitiorum adiutrix procul amoueatur: quæ non modo amico, sed ne libero quidem digna est. aliter enim cum tyranno, aliter cum amico uiuitur. Cuius autem aures clausæ ueritati sunt, ut ab amico uerum audire nequeant: huius salus desperanda est. scitum est enim illud Catonis, Multo melius de quibusdam acerbos inimicos mereri, quàm eos amicos qui dulces uideantur: illos uerum sæpe dicere, hos nũquam. Atque illud absurdum est, quòd ij qui monentur, eam molestiam quam debent capere non capiunt: eam capiunt, qua debent carere. peccasse enim se non anguntur: obiurgari moleste ferunt. quod contra oportebat, delicto dolere, obiurga-

tione gaudere. Vt igitur & monere, & moneri proprium est ueræ amicitiæ: & alterum libere facere, non aspere: alterum patienter accipere, non repugnanter: sic habendum est, nullam in amicitijs pestem esse maiorem, quàm adulationem, blanditias, assentationem. quamuis enim multis nominibus est hoc uitium notandum, leuium hominum atque fallacium, ad uoluntatem loquẽtium omnia, nihil ad ueritatem. Cum autẽ omnium rerum simulatio est uitiosa, (tollit enim iudicium ueri, ídq; adulterat) tum amicitiæ repugnat maxime. delet enim ueritatem, sine qua nomen amicitiæ ualere non potest. nam cum amicitiæ uis sit in eo, ut unus quasi animus fiat ex pluribus: qui id fieri potest, si ne in uno quidem unus animus erit, idémque semper, sed uarius, commutabilis, multiplex? Quid enim potest esse tam flexibile, tam deuium, quàm animus eius, qui ad alterius non modo sensum ac uoluntatem, sed etiam uultum, atque nutum conuertitur?

" Negat qs, nego: ait, aio. postremo imperaui egomet mihi
" Omnia assentari:

ut ait idem Terentius: sed ille sub Gnatonis persona: quod amici genus adhibere, omnino leuitatis est. Multi autem Gnatonum similes cum sint, loco, fortuna, fama superiores: horũ est assentatio molesta, cum ad uanitatem accessit auctoritas. secerni autem blandus amicus à uero, & internosci tam potest adhibita diligentia, quàm omnia fucata, & simulata à sinceris atque ueris. concio quæ ex imperitissimis constat, tamen iudicare solet, quid intersit inter popularem, id est assentatorem, & leuem ciuem, & inter constantem, seuerum, & grauem. Quibus blanditijs C. Papirius Cos.

nuper influebat in aures concionis, cum ferret legem de Tribunis pl. reficiendis? dissuasimus nos. sed nihil de me: de Scipione dicam libentius. Quāta illi, dij immortales, fuit grauitas, quanta in oratione maiestas: ut facile ducem populi R. non comitem diceres? sed affuistis: & est in manibus oratio. itaque lex popularis suffragijs populi repudiata est. Atque (ut ad me redeam) meministis, Q. Maximo fratre Scipionis, & L. Mancino Coss. quàm popularis lex de sacerdotijs C. Licinij Crassi uidebatur. cooptatio enim collegiorum ad populi beneficium transferebatur. atque is primum instituit in forum uersus agere cum populo. tamen illius uendibilem orationem, religio deorum immortalium nobis defendentibus facile uincebat. atque id actum est Praetore me, quinquennio ante, quàm Consul sum factus. itaque re magis quàm auctoritate causa illa defensa est. Quòd si in scena, id est in concione, in qua rebus fictis & adumbratis loci plurimum est, tamen uerum ualet, si modo id patefactum, & illustratum est: quid in amicitia fieri oportet, quae tota ueritate perpenditur? in qua nisi (ut dicitur) apertum amici pectus uideas, tuúmque ostendas, nihil fidum, nihil exploratum habeas, ne amare quidem, aut amari possis, cùm id quàm uere fiat, ignores. quanquam ista assentatio perniciosa sit, nocere tamen nemini potest, nisi ei qui eam recipit, atque ea delectatur. ita fit ut is assentatoribus patefaciat aures suas maxime, qui ipse sibi assentetur, & se maxime ipse delectet. Omnino est amans sui uirtus: optime enim se ipsa nouit: quámque amabilis sit, intelligit. ego autem non de uirtute nunc loquor, sed de uirtutis opinione. uirtute

enim ipsa non tam multi præditi esse, quàm uideri uolunt. Hos *delectat assentatio: his fictus ad eorum uoluntatem sermo cum adhibetur, orationem illam uanam testimonium esse laudum suarum putant.* Nulla *est igitur hæc amicitia, cum alter uerũ audire non uult, alter ad mentiendum paratus est. nec parasitorũ in comœdijs assentatio nobis faceta uideretur, nisi essent milites gloriosi.*

›› *Magnas uero agere gratias* Thais *mihi?*

Satis *erat respondere,* Magnas: Ingentes, *inquit.* Semper *auget assentatio id, quod is, cuius ad uoluntatem dicitur, uult esse magnum.* Quamobrem, *quanuis blanda ista uanitas apud eos ualeat, qui ipsi illam allectant, & inuitant: tamen etiam grauiores, constantioresque admonendi sunt, ut animaduertant, ne callida assentatione capiantur. aperte enim adulantem nemo non uidet, nisi qui admodum est excors: callidus ille, & occultus ne se insinuet, studiose cauendum est. nec enim facillime agnoscitur, quippe qui aduersando sæpe assentetur, & litigare se simulans blandiatur, atque ad extremum det manus, uinciq́ue se patiatur, ut is qui illusus sit, plus uicisse uideatur.* Quid *autem turpius quàm illudi? quod ne accidat, magis cauẽdum est: ut in* Epicureo,

›› Hodie *me ante omnis comicos stultos senes*

›› Versaris, *atque luseris lautissime.*

hæc enim in fabulis stultissima persona est improuidorum, & credulorum senum. Sed *nescio quo pacto ab amicitijs perfectorum hominum, id est sapientum (de hac dico sapientia, quæ uidetur in hominem cadere posse) ad leues amicitias deflexit oratio.* Quãob-

esse poterit, cuius se putabit inimicum esse posse? quinetiam necesse erit cupere, etiam optare, ut quamsæpissime peccet amicus, quo plures det sibi tanquã ansas ad reprehendendum. rursum autem rectè factis, commodisque amicorũ necesse erit angi, dolere, inuidere. Quare hoc quidem præceptum, cuiuscunque est, ad tollendam amicitiam ualet. Illud potius præcipiẽdum fuit, ut eam diligentiam adhiberemus in amicitijs comparandis, ut nequando amare inciperemus eũ quem aliquando odisse possemus. quinetiam si minus felices in deligendo fuissemus, ferendum id Scipio potius, quàm inimicitiarum tempus cogitandum putabat. His igitur finibus utendum arbitror, ut cum emendati mores amicorum sint, tum sit inter eos omnium rerum, consiliorum, & uolũtatum sine ulla exceptione communitas: & siqua fortuna acciderit, ut minus iustæ amicorum uoluntates sint adiuuandæ, in quibus eorũ aut de capite agatur, aut fama, declinandũ sit de uia, modo ne summa turpitudo sequatur. est enim quatenus amicitiæ dari uenia possit. nec uero negligenda est fama: nec mediocre telum ad res gerendas existimare oportet beneuolentiã ciuium, quam blanditijs & assentationibus colligere turpe est. uirtus quam sequitur charitas, minime repudiãda est. Sed (sæpe enim redeo ad Scipionem, cuius omnis sermo erat de amicitia) querebatur, quòd in omnibus rebus homines diligentiores essent, capras & oues quot quisque haberet, dicere posse: amicos quot haberet, nõ posse dicere. & in illis quidem parandis adhibere curã, in amicis eligendis negligentes esse: nec habere quasi signa quædam, & notas, quibus eos qui ad amicitiã essent idonei, iudicarent.

Sunt igitur firmi, & stabiles, & constantes deligendi: cuius generis est magna penuria: & iudicare difficile est sanè nisi expertum. experiendum autem est in ipsa amicitia: ita præcurrit amicitia iudicium, tollitq; experiẽdi potestatem. Est igitur prudẽtis sustinere, ut cursum, sic impetum beneuolentiæ, quo utamur quasi equis tẽtatis, sic amicitijs, aliqua parte periclitatis moribus amicorũ. quidam sæpe in parua pecunia perspiciuntur quàm sint leues. quidã autem, quos parua mouere non potuit, cognoscuntur in magna. si uero erunt aliqui reperti qui pecuniam præferre amicitiæ sordidum existimẽt: ubi eos inueniemus qui honores, magistratus, imperia, potestates, opes amicitiæ non anteponant: ut cum ex altera parte proposita hæc sint: ex altera uis amicitiæ, non multo illa malint? Imbecilla enim natura est ad contemnendam potentiam: quam etiã si neglecta amicitia consecuti sunt, excusari se arbitrantur, quia non sine magna causa sit neglecta amicitia. Itaque ueræ amicitiæ difficillime reperiũtur in iis qui in honoribus, Rèq; publica uersãtur. ubi enim istũ inuenias qui honorẽ amici anteponat suo? Quid? (hæc ut omittam) quàm graues, quàm difficiles plerisque uidentur calamitatum societates? ad quas, non est facilè inuentus, qui descendat. quanquam Ennius recte,

" *Amicus certus in re incerta cernitur:*

tamen hæc duo leuitatis, & infirmitatis plerosque conuincunt: aut si in bonis rebus contẽnunt, aut si in malis deserunt. Qui igitur utraque in re grauem, constantem, stabilem se in amicitia præstiterit, hunc ex maxime raro hominũ genere iudicare debemus, & penè diuino. Firmamentũ autem stabilitatis, constantiǽq; eius

quam in amicitia quærimus, fides est. nihil enim stabile est, quod infidum est. simplicem præterea, & communem, & consentientem, id est qui rebus iisdem moueatur, eligi par est: quæ omnia pertinent ad fidelitatem. neque enim fidum potest esse multiplex ingeniũ, & tortuosum: neque uero qui non iisdem rebus mouetur, & natura consentit, aut fidus, aut stabilis potest esse. Addendum eodem est, ut ne criminibus aut inferendis delectetur amicus, aut credat illatis. quæ pertinent omnia ad eam quam iandudum tracto, constantiam. Ita fit uerũ illud quod initio dixi, amicitiam nisi inter bonos esse non posse. est enim boni uiri, quem eundem sapientem licet dicere, hæc duo tenere in amicitia: primum, nequid fictum sit, néue simulatum (aperte enim uel odisse magis ingenuum est, quàm fronte occultare sententiam) deinde non solum ab aliquo oblatas criminationes depellere, sed ne ipsum quidẽ esse suspiciosum, semper aliquid existimantem ab amico esse uiolatum. Accedat huc suauitas quædam oportet sermonum, atque morum, haudquaquam mediocre condimẽtum amicitiæ. Tristitia autem, & in omni re seueritas absit. habet illa quidem grauitatem: sed amicitia remissior esse debet & liberior, & dulcior, & ad omnem comitatem, facilitatémq; procliuior. Existit autem hoc loco quædam quæstio subdifficilis: num quando amici noui, digni amicitia, ueteribus sint anteponendi, ut equis uetulis teneros anteponere solemus. indigna homine dubitatio. non enim amicitiarũ esse debent, sicut aliarũ rerum satietates: ueterrimæ quæque (ut ea uina quæ uetustatem ferunt) esse debent suauissimæ: uerúmq; illud est, quod uulgo dicitur, Multos modios salis simul eden

dos esse, ut amicitiæ munus expletum sit. nouitates autem, si spem afferunt, ut tanquam in herbis non fallacibus fructus appareat, non sunt illæ quidem repudiandæ, uetustas tamen suo loco conseruãda est. maxima est enim uis uetustatis, & consuetudinis. atqui in ipso equo cuius modo mẽtionem feci, si nulla res impediat, nemo est, qui nõ eo quo consueuit libẽtius utatur, quàm intractato & nouo. nec modo in hoc, quod est animal, sed in ijs etiam quæ sunt inanimata, consuetudo ualet: cum locis etiam ipsis mõtosis delectemur, & siluestribus, in quibus diutius cõmorati sumus. Sed maximum est in amicitia superiorem parem esse inferiori. sæpe enim excellentiæ quædam sunt, qualis erat Scipionis in nostro (ut ita dicam) grege. nunquam se ille Philo, nunquam Rutilio, nunquam Mũmio antepo suit, nunquam inferioris ordinis amicis. Quintum uero Maximum fratrem, egregium uirum, omnino sibi nequaquam parem: quòd is anteibat ætate, tanquam superiorem colebat: suósque omnes per se esse posse ampliores uolebat. Quod faciẽdum imitandúmque est omnibus: ut siquam præstantiam uirtutis, ingenij, fortunæ consecuti sunt, impartiant eam suis, communicéntque cum proximis. ut si parentibus nati sunt humilibus, si propinquos habeant imbecilliores uel animo uel fortuna, eorum augeant opes, eísque honori sint, & dignitati: ut in fabulis, qui aliquandiu propter ignorantiam stirpis & generis in famulatu fuerint, cum cogniti sunt, & aut deorũ, aut regum filij inuenti, retinent tamen charitatem in pastores, quos patres suos multos annos esse duxerũt. Quod quidem est multo profecto magis in ueris patribus certísque faciendum. fructus enim in-

genij & uirtutis, omnísque præstantiæ tum maxime capitur, cum in proximum quenque confertur. Vt *igitur ij qui sunt in amicitia, coniunctionísque necessitudine superiores, exæquare se cum inferioribus debent: sic inferiores dolere non debent, se à suis amicis aut ingenio, aut fortuna, aut dignitate superari. quorum plerique aut querũtur semper aliquid, aut etiam exprobrant, eóque magis, si aliquid habere se putant, quod officiose, aut amice, & cum labore aliquo suo factum queant dicere.* Odiosum *sanè genus hominum officia exprobrantium, quæ meminisse debet is in quem collata sunt, non commemorare qui contulit.* Quãobrem *ut ij qui superiores sunt, summittere se debent in amicitia, sic quodammodo inferiores extollere. sunt enim quidam qui molestas amicitias faciunt, cum ipsi se contemni putant. quod non ferè contingit, nisi ijs qui etiam contemnendos se arbitrantur: qui hac opinione non modo uerbis, sed etiam opere leuandi sunt.* Tantum *autem cuique tribuendum est, primum quantum ipse efficere possis: deinde etiam quantum ille quem diligas, atque adiuues, possit sustinere. non enim tu possis, quãtumuis licet excellas, omnes tuos ad honores amplissimos perducere: ut* Scipio P. Rutilium *potuit* Consulem *efficere, fratrem eius* Lucium *non potuit. quòd si etiam possis quiduis deferre ad alterum: uidẽdum est tamen quid ille possit sustinere.* Omnino *amicitiæ corroboratis iam, confirmatísque & ingenijs & ætatibus iudicandæ sunt: nec si qui ineunte ætate uenandi, aut pilæ studiosi fuerint, eos habere necessarios oportet, quos tum eodem studio præditos dilexerunt. isto enim modo nutrices & pædagogi iure uetustatis pluri-*

mum beneuolētiæ postulabunt: qui negligendi quidem non sunt, sed alio quodam modo colendi. aliter enim amicitiæ stabiles permanere nō possunt. dispares enim mores disparia studia sequuntur: quorum dissimilitudo dissociat amicitias. nec ob aliam causam ullam boni improbis, improbi bonis amici esse non possunt, nisi quòd tanta est inter eos, quanta maxima potest esse morum studiorúmque distantia. Recte etiam præcipi potest in amicitijs, nequis intemperata quadam beneuolentia (quod persæpe fit) impediat magnas utilitates amicorum. nec enim (ut ad fabulas redeam) Troiam Neoptolemus capere potuisset, si Lycomedē, apud quem erat educatus, multis cum lacrymis iter suum impedientem audire uoluisset. & sæpe incidunt magnæ res, ut discēdēdum sit ab amicis: quas qui impedire uult, quòd desiderium non facile ferat, is & infirmus est, mollisq; natura, & ob eam ipsam causam in amicitia parum iustus. Atque in omni re considerandum est, & quid póstules ab amico, & quid patiare à te impetrari. Est etiam quasi quædam calamitas in amicitijs dimittendis nonnunquam necessaria. iam enim à sapientum familiaritatibus ad uulgares amicitias oratio nostra delabitur. Erumpunt sæpe uitia amicorum tum in ipsos amicos, tum in alienos: quorum tamen ad amicos redundet infamia. tales igitur amicitiæ sunt remissione usus eleuādæ, & (ut Catonem dicere audiui) dissuendæ magis, quàm discindēdæ sunt: nisi quædam admodum intolerabilis iniuria exarserit, ut neque rectum, neque honestum sit, neq; fieri possit, ut non statim alienatio, disiunctióque facienda sit. si autem morum aut studiorum commutatio quædam (ut fieri

ſolet)facta erit, aut in Reip. *partibus diſſenſio interceſſerit(loquor enim ut paulo ante dixi, non de ſapientum, ſed de communibus amicitijs)cauendum erit, ne non ſolum amicitiæ depoſitæ, ſed inimicitiæ etiam ſuſceptæ uideantur. nihil enim turpius, quàm cum eo bellum gerere, quicum familiariter uixeris. Ab amicitia* Q. *Pōpeij meo nomine ſe remouerat(ut ſcitis)* Scipio. *propter diſſenſionem autem quæ erat in* Rep. *alienatus eſt à collega noſtro* Metello, *utrunque egit grauiter, auctoritate & offenſione animi non acerba.* Q*uamobrem primum danda opera eſt, nequa amicorum diſſidia fiant. ſin tale aliquid euenerit: ut extinctæ potius amicitiæ, quàm oppreſſæ uideantur.* Cauen*dum uero eſt, ne etiā in graues inimicitias conuertant ſe amicitiæ: è quibus iurgia, maledicta, contumeliæ gignuntur. quæ tamen ſi tolerabiles erunt, ferēdæ ſunt: & hic honos ueteri amicitiæ tribuēdus eſt, ut is in culpa ſit qui faciat, non qui patiatur iniuriam.* Omnino *omnium horum uitiorum, atque incommodorum una cautio eſt, atque una prouiſio: ut ne nimis cito diligere incipiamus, néue indignos. Digni autem ſunt amicitia, quibus in ipſis ineſt cauſa cur diligātur.* Rarum *iſtud genus: & quidē omnia præclara rara: nec quicquam difficilius, quàm reperire, quod ſit omni ex parte in ſuo genere perfectum. ſed plerique neque in rebus humanis quicquam bonum norūt, niſi quod fructuoſum ſit: & amicos, tanquam pecudes, eos potiſſimum diligunt, ex quibus ſperant ſe maximum fructum eſſe capturos. itaque pulcherrima illa, & maxime naturali carent amicitia, per ſe & propter ſe expetenda: nec ipſi ſibi exēplo ſunt, hæc uis amicitiæ qualis & quan*

ta sit.ipse enim se quisque diligit,non ut aliquam à se ipso mercedem exigat charitatis suæ, sed quòd per se sibi quisque charus est: quod nisi idem in amicitiam transferatur,uerus amicus nunquam reperietur.est enim is amicus quidem, qui est tanquam alter idem. Quòd si hoc apparet in bestijs,uolucribus,agrestibus, natantibus,cicuribus,feris,primum ut se ipsæ diligant: (id enim pariter cum omni animante nascitur)deinde ut requirant, atque appetant, ad quas se applicent eiusdem generis animantes: ídque faciunt cum desiderio,&cum quadā similitudine amoris humani:quanto id magis in homine fit natura, qui & se ipse diligit, & alterum acquirit, cuius animum ita cum suo commisceat,ut efficiat penè unum ex duobus?Sed plerique peruerse,ne dicam impudenter,amicum habere talem uolunt, quales ipsi esse non possunt: quǽque ipsi non tribuunt amicis,hæc ab ijs desiderant. Par est autem primum ipsum esse uirum bonum,tum alterum similem sui quærere. in talibus ea quam iam dudum tractabamus,stabilitas amicitiæ confirmari potest:cum homines beneuolentia coniuncti, primum cupiditatibus ijs quibus cæteri seruiunt,imperabunt:deinde æquitate iustitiáque gaudebunt:omniáque alter pro altero suscipiet, neque quicquam unquam nisi honestum & rectum alter ab altero postulabit:neque solum colent se inter se ac diligent,sed etiam uerebuntur. nam maximum ornamentum amicitiæ tollit, qui ex ea tollit uerecundiam. Itaque in ijs perniciosus est error, qui existimant libidinum peccatorúmque omnium patere in amicitia licentiam. uirtutum enim amicitia adiutrix à natura data est, non uitiorum comes: ut quo-

niam solitaria non posset uirtus ad ea quæ summa sunt peruenire, coniuncta & consociata cum altera perueniret. quæ si quos inter societas aut est, aut fuit, aut futura est: eorum est habendus ad summum naturæ bonum optimus beatissimúsque comitatus. hæc est inquam societas, in qua omnia insunt, quæ putant homines expetenda: honestas, gloria, tranquillitas animi, atque iucunditas: ut cum hæc adsint, beata uita sit, & sine his esse non possit. Quod cum optimum, maximúmq; sit, si id uolumus adipisci, uirtuti opera danda est: sine qua neque amicitiam, neque ullam rem expetendam consequi possumus: ea uero neglecta, qui se amicos habere arbitrantur, tum se denique errasse sentiunt, cum eos grauis aliquis casus experiri cogit. Quocirca (dicendũ est enim sæpius) cum iudicaueris, diligere oportet: non cum dilexeris, iudicare. sed cum multis in rebus negligentia plectimur, tum maxime in amicis & deligendis, & colendis. præposteris enim utimur consilijs, & acta agimus: quod uetamur ueteri prouerbio. nam implicati ultro & citro uel usu diuturno, uel etiam officijs, repente in medio cursu amicitias, exorta aliqua offensione dirumpimus. quo etiam magis uituperanda est rei tam maxime necessariæ tanta incuria. Vna est enim amicitia in rebus humanis, de cuius utilitate omnes uno ore consentiunt. quãquam à multis ipsa uirtus contemnitur, & uenditatio quædam atque ostentatio esse dicitur. multi diuitias despiciunt, quos paruo contentos tenuis uictus cultúsque delectat: honores uero, quorũ cupiditate quidam inflammantur, quàm multi ita contemnunt, ut nihil inanius, nihil esse leuius existiment? itémque cætera, quæ qui-

busdam admirabilia uidentur, permulti sunt qui pro nihilo putent: de amicitia omnes ad unum idem sentiunt, & ij qui ad Rep. se contulerunt, & ij qui rerum cognitione doctrinaq; delectantur, & ij qui suum negotium gerũt otiose, postremo ij qui se totos tradiderũt uoluptatibus: sine amicitia uitam esse nullam, si modo uelint aliqua ex parte liberaliter uiuere. serpit enim nescio quo modo per omnium uitam amicitia: nec ullam ætatis degendæ rationem patitur esse expertẽ sui. Quinetiã si quis ea asperitate est & immanitate naturæ, ut congressus, societatémq; hominũ fugiat, atque oderit, qualẽ fuisse Athenis Timonem nescio quem accepimus: tamẽ is pati non possit, ut non acquirat aliquẽ, apud quem euomat uirus acerbitatis suæ. atq; hoc maxime iudicaretur, si quid tale posset contingere, ut aliquis nos deus ex hac hominũ frequentia tolleret, & in solitudine uspiã collocaret: atque ibi suppeditans omniũ rerũ quas natura desiderat, abundãtiam & copiam, hominis omnino aspiciendi potestatem eriperet. quis tam esset ferreus, qui eam uitã ferre posset? cuique non auferret fructum uoluptatum omnium solitudo? Verum igitur illud est, quod à Tarentino Archyta (ut opinor) dici solitum nostros senes cõmemorare audiui, ab alijs senibus auditum: Si quis cælũ ascendisset, naturámque mundi & pulchritudinem siderum perspexisset, insuauem illam admirationem ei fore, quæ iucundissima fuisset, nisi aliquẽ cui narraret, habuisset. Sic natura solitarium nihil amat, sempérque ad aliquod tanquam adminiculum annititur, quod in amicissimo quoque dulcissimum est. sed cum tot signis eadem natura declaret, quid uelit ac quærat, quid desideret:

obsurdescimus tamen nescio quo modo, nec ea quæ ab ea monemur, audimus. est enim uarius & multiplex usus amicitiæ, multæq; causæ suspicionũ offensionúmque dãtur: quas tum euitare, tum eleuare, tum ferre sapientis est. una illa subleuanda offensio est, ut & utilitas in amicitia & fides retineatur. nam & monendi amici sæpe sunt & obiurgandi: & hæc accipienda amicæ cum beneuole fiunt. Sed nescio quo modo uerum est, quod in Andria familiaris meus Terentius dixit:

" Obsequium amicos, ueritas odium parit.

molesta ueritas est, si quidem ex ea nascitur odiũ, quod est uenenum amicitiæ: sed obsequium multo molestius, quòd peccatis indulgens præcipitem amicum ferri sinit. Maxima autem culpa in eo est, qui & ueritatem aspernatur, & in fraudẽ obsequio impellitur. Omnis igitur hac in re habenda ratio & diligentia est, primum ut monitio acerbitate, deinde obiurgatio contumelia careat. in obsequio autem (quoniam Terẽtiano uerbo libenter utimur) comitas adsit, assentatio uitiorum adiutrix procul amoueatur: quæ non modo amico, sed ne libero quidem digna est. aliter enim cum tyranno, aliter cum amico uiuitur. Cuius autem aures clausæ ueritati sunt, ut ab amico uerum audire nequeant: huius salus desperanda est. scitum est enim illud Catonis, Multo melius de quibusdam acerbos inimicos mereri, quàm eos amicos qui dulces uideantur: illos uerum sæpe dicere, hos nũquam. Atque illud absurdum est, quòd ij qui monentur, eam molestiam quam debent capere non capiunt: eam capiunt, qua debent carere. peccasse enim se non anguntur: obiurgari moleste ferunt. quod contra oportebat, delicto dolere, obiurga-

tione gaudere. Vt igitur & monere, & moneri proprium est ueræ amicitiæ: & alterum libere facere, non aspere: alterum patienter accipere, non repugnanter: sic habendum est, nullam in amicitijs pestem esse maiorem, quàm adulationem, blanditias, assentationem. quanuis enim multis nominibus est hoc uitium notandum, leuium hominum atque fallacium, ad uoluntatem loquĕtium omnia, nihil ad ueritatem. Cum autē omnium rerum simulatio est uitiosa, (tollit enim iudicium ueri, idq; adulterat) tum amicitiæ repugnat maxime. delet enim ueritatem, sine qua nomen amicitiæ ualere non potest. nam cum amicitiæ uis sit in eo, ut unus quasi animus fiat ex pluribus: qui id fieri potest, si ne in uno quidem unus animus erit, idémque semper, sed uarius, commutabilis, multiplex? Quid enim potest esse tam flexibile, tam deuium, quàm animus eius, qui ad alterius non modo sensum ac uoluntatem, sed etiam uultum, atque nutum conuertitur?

» *Negat qs, nego: ait, aio. postremo imperaui egomet mihi*
» *Omnia assentari:*

ut ait idem Terentius: sed ille sub Gnatonis persona: quod amici genus adhibere, omnino leuitatis est. Multi autem Gnatonum similes cum sint, loco, fortuna, fama superiores: horū est assentatio molesta, cum ad uanitatem accessit auctoritas. secerni autem blandus amicus à uero, & internosci tam potest adhibita diligentia, quàm omnia fucata, & simulata à sinceris atque ueris. concio quæ ex imperitissimis constat, tamen iudicare solet, quid intersit inter popularem, id est assentatorem, & leuem ciuem, & inter constantem, seuerum, & grauem. Quibus blanditijs C. Papirius Cos.

enim ipsa non tam multi præditi esse, quàm uideri uolunt. Hos *delectat assentatio: his fictus ad eorum uoluntatem sermo cum adhibetur, orationem illam uanam testimonium esse laudum suarum putant.* Nulla *est igitur hæc amicitia, cum alter uerũ audire non uult, alter ad mentiendum paratus est. nec parasitorũ in comœdijs assentatio nobis faceta uideretur, nisi essent milites gloriosi.*

" *Magnas uero agere gratias* Thais *mihi?*

Satis *erat respondere, Magnas: Ingentes, inquit.* Semper *auget assentatio id, quod is, cuius ad uoluntatem dicitur, uult esse magnum.* Q*uamobrem, quanuis blanda ista uanitas apud eos ualeat, qui ipsi illam allectant, & inuitant: tamen etiam grauiores, constantioresque admonendi sunt, ut animaduertant, ne callida assentatione capiantur. aperte enim adulantem nemo non uidet, nisi qui admodum est excors: callidus ille, & occultus ne se insinuet, studiose cauendum est. nec enim facillime agnoscitur, quippe qui aduersando sæpe assentetur, & litigare se simulans blandiatur, atque ad extremum det manus, uincique se patiatur, ut is qui illusus sit, plus uicisse uideatur.* Q*uid autem turpius quàm illudi? quod ne accidat, magis cauẽdum est: ut in* Epicureo,

" Hodie *me ante omnis comicos stultos senes*
" Versaris, *atque luseris lautissime.*

hæc enim in fabulis stultissima persona est improuidorum, & credulorum senum. Sed *nescio quo pacto ab amicitijs perfectorum hominum, id est sapientum (de hac dico sapientia, quæ uidetur in hominem cadere posse) ad leues amicitias deflexit oratio.* Q*uãob-*

rem ad illam primam redeamus: eámque ipsam concludamus aliquando. Virtus inquam, C. Fanni, & tu Q. Muti, & conciliat amicitias, & conseruat. in ea est enim conuenientia rerum, in ea stabilitas, in ea constantia: quæ cum se extulit, & ostendit lumen suum, & idem aspexit, agnouítque in alio, ad id se admouet, uicissímque accipit illud, quod in altero est. ex quo exardescit amor, siue amicitia. utrunque enim dictum est ab amando. Amare autem nihil aliud est, nisi eum ipsum diligere, quem ames, nulla indigentia, nulla utilitate quæsita: quæ tamen ipsa efflorescit ex amicitia, etiam si tu eam minus secutus sis. hac nos adolescentes beneuolentia senes illos L. Paulum, M. Catonem, C. Gallum, P. Nasicam, Ti. Gracchum Scipionis nostri socerum dileximus. hæc etiam magis elucet inter æquales, ut inter me, & Scipionem, & L. Furium, P. Rutilium, Sp. Mummium. uicissim autem senes in adolescentium charitate acquiescimus, ut ego in uestra, & Q. Tuberonis: equidem etiam admodum adolescentis P. Rutilij Virginij familiaritate delector. Quoniámque ita ratio comparata est uitæ, naturǽque nostræ, ut alia ætas oriatur ex alia: maxime quidem optandum est, ut cum æqualibus possis, quibuscum tanquam è carceribus emissus sis, ijsdem ad calcem (ut dicitur) perueni re. sed quoniã res humanæ fragiles, caducǽque sunt, semper aliqui acquirendi sunt, quos diligamus, & à quibus diligamur. charitate enim, beneuolẽtiáque sublata, omnis est è uita sublata iucunditas. Mihi quidem Scipio, quanquam est subito ereptus, uiuit tamen, sempérq; uiuet. uirtutem enim amaui illius uiri: quæ extincta non est: nec mihi soli uersatur ante oculos, qui

illam semper in manibus habui: sed etiam posteris erit clara, & insignis. nemo unquam animo, aut spe maiora suscipiet, qui sibi non illius memoriam, atque imaginem proponendam putet. Equidem *ex omnibus rebus, quas mihi aut fortuna, aut natura tribuit, nihil habeo, quod cum amicitia* Scipionis *possim cõparare. in hac mihi de* Rep. *consensus, in hac rerum priuatarum consiliũ, in hac requies plena oblectationis fuit. nunquam illum ne minima quidem re offendi, quod quidem senserim: nihil audiui ex eo ipse, quod nollem. una domus erat, idem uictus, ísque communis: neque solum militia, sed etiam peregrinationes, rusticationésque communes.* Nam *quid ego de studijs dicam cognoscendi semper aliquid atque discendi? in quibus remoti ab oculis populi omne otium, tempúsque contriuimus? quarum rerum recordatio, & memoria si unà cum illo occidisset, desiderium coniunctissimi uiri, atque amantissimi ferre nullo modo possem: sed nec illa extincta sunt, aluntúrque potius, & augentur cogitatione, & memoria: & si plane illis orbatus essem, magnum tamen afferret mihi ætas ipsa solatium. diutius enim iam in hoc desiderio esse non possum. omnia autem breuia, tolerabilia esse debent, etiam si magna sunt.* Hæc *habui de amicitia quæ dicerem. uos autem hortor, ut ita uirtutem locetis, sine qua amicitia esse non potest, ut ea excepta, nihil amicitia præstabilius esse putetis.*

M. TVLLII CICERONIS PARADOXA VI, AD M. BRVTVM.

ANIMADVERTI *Brute sæpe Catonem auunculum tuum, cum in Senatu sententiam diceret, locos graues ex philosophia tractare, abhorrentes ab hoc usu forensi, & publico: sed dicendo consequi tamen, ut illa etiam populo probabilia uiderentur. quod eo maius est illi, quàm aut tibi, aut nobis: quia nos ea philosophia plus utimur, quæ peperit dicendi copiam, & in qua dicuntur ea, quæ non multum discrepant ab opinione populari:* Cato *autem perfectus mea sententia* Stoicus, *& ea sentit, quæ non sanè probantur in uulgus: & in ea hæresi est, quæ nullum sequitur florem orationis, neque dilatat argumentum, sed minutis interrogatiunculis, quasi punctis, quod proposuit, efficit. sed nihil est tam incredibile, quod non dicendo fiat probabile: nihil tam horridum, tam incultum, quod non splendescat oratione, & tanquam excolatur. quod cum ita putarem, feci etiam audacius, quàm ille ipse, de quo loquor.* Cato *enim duntaxat de magnitudine animi, de continentia, de morte, de omni laude uirtutis, de dijs immortalibus, de charitate patriæ* Stoicæ *solet, nullis oratorijs ornamentis adhibitis, dicere.* Ego *uero illa ipsa, quæ uix in gymnasijs, & in otio* Stoici *probant, ludens conieci in communes locos. quæ quia sunt admirabilia, contráque opinionem omnium, ab ipsis etiam παράδοξα appellantur: tenta-*

re uolui, possentne proferri in lucem, id est in forum, & ita dici, ut probarentur: an alia quædam esset erudita, alia popularis oratio: eóque scripsi libentius, quòd mihi ista παράδοξα quæ appellantur, maxime uidentur esse Socratica, longéque uerissima. Accipies igitur hoc paruum opusculum lucubratum his iã contractioribus noctibus, quoniam illud maiorum uigiliarum munus in tuo nomine apparuit: & degustabis genus hoc exercitationum mearum, quibus uti consueui, cum ea quæ dicuntur in scholis θετικὰ, ad nostrum hoc oratorium transfero dicendi genus. hoc tamen opus in apertum ut referas, nihil postulo. non enim est tale, ut in arce poni possit, quasi illa Minerua Phidiæ: tale tamen est, ut ex eadem officina exisse uideatur.

ὅτι μόνον ἀγαθὸν, τὸ καλόν.

Quod solum bonum, honestum.

VEreor, ne cui uestrum ex Stoicorum hominum disputationibus, non ex meo sensu deprompta hæc uideatur oratio: dicam tamen quod sentio: & dicam breuius, quàm res tãta dici possit. Nunquam mehercule ego neque pecunias istorum, neque tecta magnifica, neque opes, neque imperia, neque eas, quibus maxime astricti sunt, uoluptates in bonis rebus esse numerandas duxi: quippe cum uiderẽ, homines his rebus circunfluentes, ea tamen desiderare maxime, quibus abũdarent. neque enim unquam expletur, nec satiatur cupiditatis sitis: neque ea solũ, quæ habent, libidine augendi cruciantur, sed etiam amittendi metu. in quo equidẽ continentissimorũ hominum maiorũ nostrorum sæpe requiro prudentiam, qui hæc

imbecilla, & commutabilia pecuniæ membra solo uerbo bona putauerunt appellanda, cum re ac factis longe aliter iudicauissent. potest enim bonum cuiquam malo esse? aut potest quisquam in abundantia bonorum ipse esse non bonus? Atqui ista omnia talia uidemus, ut & improbi habeant, & obsint probis. Quamobrē, licet irrideat, siquis uelit, plus apud me uera ratio ualebit, quàm uulgi opinio: neque ego unquam illum bona perdidisse dicam, siquis pecus, aut supellectilem amiserit: necnon sæpe laudabo sapientem illum Biantem, (ut opinor) qui numeratur inter septem sapientes: cuius cum patriam Prienem cepisset hostis, cæteríque ita fugerent, ut multa de suis rebus secum asportarent, cum esset admonitus à quodam, ut idem ipse faceret: Ego uero, inquit, facio: nam omnia mea mecum porto. Ille hæc ludibria fortunæ ne sua quidem putauit, quæ nos appellamus etiā bona. Quid est igitur, quæret aliquis, bonum? Siquid rectè fit & honeste, & cum uirtute, id benefieri uere dicitur: & quod rectum, & honestum, & cum uirtute est, id solum opinor bonum. Sed hæc uideri possunt obscuriora, cum sine appositione exemplorum lentius disputantur: uita atque factis illustranda sunt summorum uirorum hæc, quæ uerbis subtilius, quàm satis est, disputari uidentur. Quæro enim à uobis, num ullam cogitationem habuisse uideantur ij, qui hanc Remp. tam præclare fundatam nobis reliquerunt, aut auri atque argenti ad auaritiam, aut amœnitatum ad delectationem, aut supellectilis ad delicias, aut epularum ad uoluptates. Ponite ante oculos unumquenque regum. Vultis incipiam à Romulo? uultis post liberam ciuitatem, ab ijs ipsis qui libera-

nerunt ea? quibus tandem Romulus *gradibus aſcendit in cælum? iĳſne, quæ iſti bona appellant: an rebus geſtis, atque uirtutibus?* Q*uid autem* Numa Pompilius? *minuiſne gratas dĳs immortalibus capedines, ac fictiles urnulas fuiſſe, quàm delicatas aliorum pateras arbitramur?* Omitto *reliquos. ſunt enim omnes pares inter ſe, præter* Superbum. Brutum *uero ſiquis roget, quid egerit in patria liberanda: ſiquis reliquos item eiuſdē conſiliĳ ſocios, quid ſpectarint, quid ſecuti ſint: num quis exiſtat, cui uoluptas, cui diuitiæ, cui denique præter officium fortis & magni uiri, quicquam aliud propoſitum fuiſſe uideatur?* Q*uæ res ad necem* Porſenæ Q. Mutium *impulit ſine ulla ſpe ſalutis ſuæ? quæ uis* Horatium Coclitem *contra omnes hoſtium copias tenuit in ponte ſolum? quæ patrem* Decium, *quæ filium deuouit, ac immiſit in armatas hoſtium copias?* Q*uid continentia* C. Fabritiĳ? *quid tenuitas uictus* M. Curĳ *ſequebatur? quid duo propugnacula belli* Punici Cneus, & Publius Scipiones, *qui* Carthaginenſium *aduentum corporibus ſuis intercludendum putauerunt? quid* Africanus *maior? quid minor? quid inter horum ætates interiectus* Cato? *quid innumerabiles alĳ? (nam domeſticis exemplis abundamus) an putamus quenquam horum cogitaſſe, quicquam in uita ſibi expetendum, niſi quod laudabile eſſe, & præclarum uideretur?* Veniant *igitur irriſores huius orationis ac ſententiæ: & iam uel ipſi iudicent, utrum ſe horum alicuius, qui marmoreis tectis, ebore & auro fulgentibus, qui ſignis, qui tabulis, qui cælato auro & argento, qui* Corinthĳs *operibus abundant: an* C. Fabritĳ, *qui nihil eorum habuit, nihil habere uo-*

luit, similes esse malint. Atque hæc quidem, quæ modo huc, modo illuc transferuntur, facile adduci solent, ut in rebus bonis esse negent: illud tamen arcte tenent, accuratéque defendunt, uoluptatem esse summum bonum. quæ quidem mihi uox pecudum uidetur esse, non hominum. tu, cum tibi siue deus, siue mater (ut ita dicam) rerum omnium natura dederit animum, quo nihil est præstantius, neque diuinius: sic te ipse abijcies, atque prosternes, ut nihil inter te, atque inter quadrupedem aliquid putes interesse? Quicquámne bonum est, quod non eum qui possidet, meliorem faciat? ut enim quisque est maxime boni particeps, ita & laudabilis maxime: neque est ullum bonum, de quo non is qui id habeat, possit honeste gloriari. quid autem est horum in uoluptate? meliorémne efficit, aut laudabiliorem uirum? an quisquam in potiundis uoluptatibus gloria sese, & prædicatione effert? Atqui, si uoluptas quæ plurimorum patrocinijs defenditur, in rebus bonis habenda non est, eáque, quo est maior, eo magis mentem ex sua sede, & statu dimouet: profecto nihil est aliud bene, & beate uiuere, nisi honeste, & recte uiuere.

ὅτι αὐτάρκης ἡ ἀρετὴ πρὸς εὐδαιμονίαν.

Quòd se ipsa contenta uirtus ad beate uiuendum.

NEc uerò ego M. Regulum erumnosum, nec infelicem, nec miserum unquam putaui. non enim magnitudo animi eius cruciabatur à Pœnis, non grauitas, non fides, nó constantia, non ulla uirtus, non denique animus ipse: qui tot uirtutum præsidio munitus, tantóque comitatu circunseptus, cum corpus eius caperetur, capi certe ipse non potuit. Caium

uero Marium uidimus: qui mihi secundis in rebus unus ex fortunatis hominibus, in aduersis unus ex summis uiris uidebatur: quo beatius esse mortali nihil potest. Nescis insane, nescis, quantas uires uirtus habeat. *nomen tantum uirtutis usurpas: quid ipsa ualeat, ignoras. nemo potest nõ beatissimus esse, qui est totus aptus ex sese, quiq; in se uno sua ponit omnia. cuius autem spes omnis, & ratio, & cogitatio pendet ex fortuna, huic nihil potest esse certi, nihilque, quod exploratum habeat permansurum sibi ne unũ quidem diem.* Eum *tu hominem terreto, siquẽ eris nactus istiusmodi, mortis, aut exilij minis. mihi uero quicquid acciderit in tã ingrata ciuitate, ne recusanti quidem euenerit, non modo non repugnanti. quid enim ego laboraui, aut quid egi, aut in quo euigilauerũt curæ & cogitationes meæ, si quidem nihil peperi tale, nihil consecutus sum, ut in eo statu essem, quem neque fortunæ temeritas, neque inimicorum labefactaret iniuria?* Mortémne *mihi minitaris, ut omnino ab hominibus: an exiliũ, ut ab improbis demigrandum sit? mors terribilis est ijs, quorum cum uita omnia extinguuntur: non ijs quorum laus emori non potest. exilium autem terribile illis, quibus quasi circunscriptus est habitandi locus: non ijs, qui omnem orbem terrarum unam urbem esse ducunt.* Te *miseriæ, te erumnæ premunt omnes, qui te beatum, qui te florentẽ putas: tuæ libidines te torquẽt: tu dies, noctésque cruciaris, cui nec satis est, quod est, & id ipsum, quod habes, ne non diuturnum sit futurum, times: te conscientiæ stimulant maleficiorum tuorum: te metus exanimant iudiciorum atque legum: quocunque aspexisti, ut furiæ, sic tuæ tibi occur-*

runt iniuriæ, quæ te respirare non sinunt. Quamobrem ut improbo & stulto, & inerti nemini bene esse potest: sic bonus uir, & fortis, & sapiens miser esse nemo potest. Nec uero, cuius uirtus, moresque laudandi sunt, eius non laudanda uita est: neque porro fugienda uita, quæ laudanda est. esset autem fugienda, si esset misera. Quamobrem quicquid est laudabile, idem & beatum, & florens, & expetendum uideri debet.

ὅτι ἴσα τὰ ἁμαρτήματα.

Quòd æqualia peccata.

NEc enim peccata rerum euentu, sed uitijs hominum metienda sunt. In quo peccatur, id potest aliud alio maius esse, aut minus: ipsum quidem illud peccare, quoquò te uerteris, unum est. auri nauem euertat gubernator, an paleæ, in re aliquãtum, in gubernatoris inscitia nihil interest. Lapsa est libido in muliere ignota: dolor ad pauciores pertinet, quàm si petulans fuisset in aliqua generosa ac nobili uirgine: peccauit uero nihilo minus: siquidem est peccare, tanquam transire lineas. quod cum feceris, culpa commissa est: quàm longe progrediare, cum semel transieris, ad augendam transeundi culpam nihil pertinet. Peccare certe licet nemini. quod autem non licet, id hoc uno tenetur, si arguitur non licere. id nec maius, nec minus unquam fieri potest: quoniam in eo est peccatum, si non licuit. Quod semper unum, & idem est: quæ ex eo peccata nascantur, æqualia sint oportet. quòd si uirtutes pares sunt inter se, paria esse etiam uitia necesse est. atqui pares esse uirtutes, nec bono uiro meliorem, nec temperante temperãtiorem,

nec forti fortiorem, nec sapiente sapientiorem posse fieri, facile potest perspici. An *uirũ bonum dices, qui depositum nullo teste, cum lucrari impune posset, auri pondo decem reddiderit: si idem in decem millibus non idem fecerit? aut temperantem eum, qui se in aliqua libidine, continuerit, in aliqua effuderit?* Vna * *uirtus est consentiens cum ratione*, *& perpetua constantia. nihil huic addi potest, quo magis uirtus sit: nihil demi, ut uirtutis nomen relinquatur. etenim si bene facta, recte facta sunt, & nihil recto rectius: certe nec bono quidem melius quicquam inueniri potest.* Sequitur *igitur, ut etiam uitia sint paria: siquidem prauitates animi recte uitia dicuntur. atqui, quoniam pares uirtutes sunt, recte etiam facta, quando à uirtutibus proficiscuntur, paria esse debent: itémque peccata, quoniam ex uitijs manant, sint æqualia necesse est.* A *philosophis, inquis, ista sumis.* Metuebam, *ne à lenonibus diceres.* Socrates *disputabat isto modo.* Bene *hercule narras. nam istum doctum, & sapientem uirum fuisse, memoriæ traditum est.* Sed *tamen quæro ex te, (quando uerbis inter nos contendimus, non pugnis) utrum potius de bonis est quærendum, quid baiuli atque operarij, an quid homines doctissimi senserint: præsertim cum hac sententia non modo uerior, sed ne utilior quidem hominum uitæ reperiri ulla possit? quæ uis enim, quæ magis arceat homines ab improbitate omni, quàm si senserint nullũ in delictis esse discrimen? & æque peccare se, si priuatis, ac si magistratibus manus inferant? quancunque in domum stuprum intulerint, eandem esse labem libidinis?* Nihilne *igitur interest, (nam hoc dicet ali-*

quis)patrem quis necet,an seruum? nuda ista si ponas, iudicari qualia sint, non facile possunt. patrem uita priuare, si per se scelus est: Saguntini, qui parentes suos liberos emori, quàm seruos uiuere maluerunt, parricidæ fuerunt. ergo & parenti nonnunquam adimi uita sine scelere potest: & seruo sæpe sine iniuria non potest. Causa igitur hæc, non natura distinguit: quæ quando alteri accessit, id fit propensius: si utrique adiuncta sit, paria fiant necesse est. illud tamen interest, quòd in seruo necando, si adsit iniuria, semel peccatur: in patris uita uiolanda, multa peccantur: uiolatur is qui procreauit: is qui aluit: is qui erudiuit: is qui in sede ac domo, atque in Repub. collocauit. multitudine peccatorum præstat, eóque pœna maiore dignus est. sed nos in uita, non quæ cuique peccato pœna sit, sed quantum cuique liceat, spectare debemus. Quicquid non oportet, scelus esse: quicquid non licet, nefas putare debemus, etiam in minimis rebus? Etiam: siquidem rerum modum fingere non possumus, animorum tenere possumus. histrio si paulo se mouit extra numerum, aut si uersus pronunciatus est syllaba una breuior, aut longior, exsibilatur, & exploditur: in uita, quæ omni gestu moderatior, omni uersu aptior esse debet, ut in syllaba te peccare dices? poetam non audio in nugis: in uitæ societate audiam ciuem digitis peccata dimetientem sua, si uisa sint breuiora, leuiora qui possint uideri? cum quicquid peccatur, perturbatione peccetur rationis atque ordinis: perturbata autem ratione semel, & ordine, nihil possit addi, quo magis peccari posse uideatur.

ὅτι πάντες οἱ μωροὶ μαίνονται.

Quòd omnes stulti insaniunt.

EGo uero te non stultum, ut sæpe: non improbum, ut semper: sed dementem & insanum rebus addicam necessarijs. Sapientis animus magnitudine consilij, tolerantia rerum humanarum, contemptione fortunæ, uirtutibus denique omnibus, ut mœnibus, septus uincetur, & expugnabitur: qui nec ciuitate quidem pelli potest? quæ est enim ciuitas? omnísne conuentus ferorum, & immanium? omnísne etiam fugitiuorum, ac latronum congregata unum in locum multitudo? certe negabis. Num igitur erat illa tum ciuitas, cum leges in ea nihil ualebant: cum iudicia iacebant: cum mos patrius occiderat: cum ferro pulsis magistratibus, Senatus nomen in Repub. non erat? prædonum ille concursus, & te duce latrocinium in foro constitutum, & reliquiæ coniurationis à Catilinæ furijs ad tuum scelus, furorémque conuersæ num ciuitas erat? Itaque pulsus ego ciuitate non sum, quæ tum nulla erat: accersitus in ciuitatem sum, cum esset in Repub. Consul, qui tum nullus fuerat: esset Senatus, qui tum occiderat: esset consensus populi liberi: cum esset iuris & æquitatis, quæ uincula sunt ciuitatis, repetita memoria. At uide, quàm ista tui latrocinij tela contempserim. iactam, & immissam à te nefariam in me iniuriam semper duxi, peruenisse tamen ad me nunquam putaui: nisi forte, cum parietes disturbabas, aut cum tectis sceleratas faces inferebas, tunc meorum aliquid ruere, aut deflagrare arbitrabare. Nihil neque meum est, neque cuiusquam, quod auferri, quod eri-

pi, quod amitti potest. si mihi eripuisses diuinam animi mei constantiam, meas curas, uigilias, consilia, quibus Resp. inuicta stat: si huius æterni beneficij immortalem memoriam deleuisses: multo etiam magis, si illam mentem, unde hæc consilia manarunt, mihi eripuisses: tum ego accepisse me confiterer iniuriam. sed si hæc nec fecisti, nec facere potuisti: reditum mihi gloriosum tua dedit iniuria, non exitum calamitosum. Ergo ego semper ciuis eram, & tum maxime, cum meam salutem Senatus exteris nationibus, ut ciuis optimi, commendabat: tu ne nunc quidem es ciuis: nisi forte idem hostis, & ciuis esse potest. An tu ciuem ab hoste natura ac loco, non animo, factisque distinguis? Cædem in foro fecisti: armatis latronibus templa tenuisti: priuatorum domos, ædésque sacras incendisti. Cur hostis Spartacus, si tu ciuis? potes autem esse tu ciuis, propter quem aliquando ciuitas non fuit? & me exulem tuo nomine appellas? Cum omnes meo discessu exulasse Rempub. putent: nunquámne homo amentissime te circunspicies? nunquámne, quid facias considerabis, nec quid loquare? nescis exilium scelerum esse pœnam, meum illud iter ob præclarissimas res à me ante gestas esse susceptum? Omnes scelerati, atque impij, quorum tu te ducem esse profiteris: quos leges exilio affici uolunt, exules sunt, etiam si solum non mutarunt. an, cum omnes leges te exulem esse iubeant, non eris tu exul? Non appellatur inimicus, qui cum telo fuerit ante Senatum? tua sica deprehensa est. qui hominem occiderit? tu plurimos occidisti. qui incendium fecerit? ædes Nympharum manu tua deflagrarunt. qui templa deorum

occupauerit? in foro etiam castra posuisti. sed quid ego communes leges profero, quibus omnibus es exul? Familiarissimus tuus de te priuilegium tulit, ut si in opertum Bonæ deæ accessisses, exulares. at te id fecisse, etiã gloriari soles. quo modo igitur tot legibus eiectus in exilium, nomen exulis non perhorrescis? Romæ sum, inquis, & tu quidem in operto fuisti. Non igitur ubi quisque erit, eius loci ius tenebit, si ibi eum legibus esse non oportebit.

ὅτι οἱ σοφοὶ ἐλεύθεροι, καὶ οἱ μωροὶ δοῦλοι.

Quòd sapientes liberi, & stulti serui.

Audetur uero hic imperator, aut etiam appelletur, aut hoc nomine dignus putetur: quo modo? aut cui tandem hic libero imperabit, qui non potest cupiditatibus suis imperare? refrenet prius libidines, spernat uoluptates, iracundiam teneat, coerceat auaritiam, cæteras animi labes repellat: tum incipiat alijs imperare, cum ipse improbissimis dominis, dedecori ac turpitudini parere desierit. dum quidem his obediet, non modo imperator, sed liber habendus omnino non erit. præclare enim est hoc usurpatum à doctissimis, quorũ auctoritate non uterer, si mihi apud aliquos agrestes hæc habẽda esset oratio. cum uero apud prudentissimos loquar, quibus hæc inaudita non sunt: cur ego simulem me, siquid in his studijs operæ posuerim, perdidisse? Dictum est igitur ab eruditissimis uiris: nisi sapientem liberum esse neminem. Quid est enim libertas? potestas uiuendi, ut uelis. quis igitur uiuit ut uult? nisi profecto qui recta sequitur, qui gaudet officio, cui uiuendi uia considerata atque prouisa est, qui legibus quidẽ non propter me-

tum paret, sed eas sequitur, atque colit, quia id salutare maxime esse iudicat: qui nihil dicit, nihil facit, nihil cogitat denique, nisi libenter ac libere: cuius omnia consilia, résq; omnes quas gerit, ab ipso proficiscuntur, eodémq; referũtur: nec est ulla res quæ plus apud eum polleat, quàm ipsius uoluntas atque iudicium? cui quidem etiam, quæ uim habere maximam dicitur, fortuna ipsa cedit: quæ, sicut sapiẽs poeta dixit, Suis quisque fingitur moribus. Soli igitur hoc contingit sapienti, ut nihil faciat inuitus, nihil dolens, nihil coactus. quod etsi ita esse pluribus uerbis disserẽdum est: illud tamen breui conficiendũ est, nisi qui ita sit affectus, esse liberum neminem. Igitur omnes improbi serui: nec hoc tam re est, quàm dictu inopinatum atque mirabile. non enim ita dicunt eos esse seruos, ut mancipia quæ sunt dominorum facta nexu, aut aliquo iure ciuili: sed si seruitus sit, sicut est, obedientia fracti animi & abiecti, & arbitrio carentis suo, quis neget omnes leues, omnes cupidos, omnes denique improbos esse seruos? An ille mihi liber uideatur, cui mulier imperat? cui leges imponit, præscribit, iubet, uetat quod uidetur? qui nihil imperanti negare potest, nihil audet? poscit, dandum est: uocat, ueniendum: eijcit, abeundum: minatur, extimescendum. ego uero istum non modo seruum, sed nequissimum seruum, etiã si in amplissima familia natus sit, appellandum puto. Atque ut in magna familia stultorum, sunt alij lautiores, ut sibi uidẽtur, serui, sed tamen
* *serui, atrienses, ac tu pari stultitia. quos signa, quos tabulæ, quos cælatum argentum, quos Corinthia opera, quos ædificia magnifica nimio opere delectãt. Ex summis, inquiunt, ciuitatis principes sumus. Vos uero ne*

conseruorum quidem uestrorum principes estis. sed ut in familia, qui tractant ista, qui tergunt, qui ungunt, qui uerrũt, qui spargunt, non honestissimum locum seruitutis tenent: sic in ciuitate, qui se istarũ rerum cupiditatibus dediderunt, ipsius ciuitatis locum penè infimum tenent. Magna, inquis, bella gessi: magnis imperijs, & prouincijs præfui. Gere igitur animũ laude dignum. Actæonis tabula te stupidũ detinet, aut signum aliquod Polycleti. omitto, unde sustuleris, & quo modo habeas. intuentem te, admirantem, clamores tollẽtem cum uideo, seruum te esse ineptiarum omnium iudico. Nónne igitur sunt illa festiua? Sunt. nam nos quoq; oculos eruditos habemus: sed obsecro te, ita uenusta habeantur ista, non ut uincula uirorum sint, sed ut oblectamenta puerorum. quid enim censes? si L. Mummius aliquem istorum uideret matellionem Corinthium cupidissime tractantem, cum ipse totam Corinthum contempsisset: utrum illum ciuem excellentem, an atriensem seruum diligentem putaret? Reuiuiscat M. Curius, aut eorum aliquis, quorum in uilla, ac domo nihil splendidum, nihil ornatum fuit præter ipsos: & uideat aliquem summis populi beneficijs usum, barbatulos mullos excæptantem de piscina, & pertractantẽ, & murænarum copià gloriantem: nónne hunc hominem ita seruum iudicet, ut ne in familia quidem dignum maiore aliquo negotio putet? An eorum seruitus dubia est, qui cupiditate peculij nullam conditionem recusant durissimæ seruitutis? hæreditatis spes quid iniquitatis in seruiendo non suscipit? quem nutum locupletis orbi senis non obseruat? loquitur ad uoluntatem: quicquid denunciatum sit, facit, assentatur, assidet, miratur, quid

horum est liberi? quid denique non serui inertis? quid iam illa cupiditas, quæ uidetur esse liberior, honoris, imperij, prouinciarum, quàm dura est domina, quàm imperiosa, quàm uehemens? Cethego homini non probatissimo seruire coegit eos, qui sibi esse amplissimi uidebãtur, mittere munera, noctu uenire domum ad eũ, precari, denique supplicare. Quæ seruitus est, si hæc libertas existimari potest? quid? cum cupiditatum dominatus excessit, & alius est dominus exortus, ex cõscientia peccatorum, timor: quàm est illa misera, quàm dura seruitus? adolescentibus paulo loquacioribus est seruiendum: omnes qui aliquid scire uidentur, tanquam domini timentur. iudex uero quantum habet dominatum? quo timore nocẽtes afficit? an non est omnis metus seruitus? Quid ualet igitur illa eloquentissimi uiri L. *Crassi copiosa magis, quàm sapiẽs oratio?* ERIPITE NOS EX SERVITVTE. *quæ est ista seruitus tam claro homini, támque nobili? omnis enim animi debilitati, & humilis, & fracti timiditas, seruitus est.* NOLITE SINERE NOS CVIQVÁM SERVIRE. *in libertatem uindicari uult? minime. quid enim adiũgit?* NISI VOBIS VNIVERSIS. *dominum mutare, non liber esse uult.* QVIBVS ET POSSVMVS, ET DEBÊMVS. *nos uero, si quidem animo excelso, & alto, & uirtutibus exaggerato sumus, nec debemus, nec possumus.* Tu *posse te dicito, quãdoquidem potes. debere ne dixeris: quoniam nihil quisquam debet, nisi quod est turpe nõ reddere.* Sed *hæc hactenus. ille uideat, quo modo imperator esse possit, cum eum ne libertum quidem esse, ratio & ueritas ipsa conuincat.*

ὅτι μόνος ὁ σοφὸς πλούσιος.

Quòd solus sapiens diues.

Q Væ est ista in commemoranda pecunia tua tam insolens ostentatio? solúsne tu diues? prò dij immortales, egóne me audisse aliquid, & didicisse non gaudeam? solúsne tu diues? quid si ne diues quidem? quid si pauper etiam? quem enim intelligimus diuitem? aut hoc uerbum in quo homine ponimus? opinor in eo, cui tanta possessio est, ut ad liberaliter uiuendum facile cōtẽtus sit: qui nihil quærat, nihil appetat, nihil optet amplius. animus enim tuus oportet se iudicet diuitem, non hominũ sermo, neque possessiones tuæ. qui si tibi nihil deesse putas, nihil curas amplius, satiatus es, aut contentus etiã pecunia: concedo, diues es. sin autem propter auiditatẽ pecuniæ nullum quæstum turpem putas, cum isti ordini ne honestus quidem esse possit ullus: si quotidie fraudas, decipis, poscis, pacisceris, aufers, eripis, si socios spolias, ærarium expilas, si testamenta amicorũ expectas, aut ne expectas quidem, atque ipse supponis: hæc utrũ abundantis, an egentis signa sunt? Animus hominis diues, non arca appellari solet. quamuis illa sit plena, dum te inanem uidebo, diuitẽ non putabo. etenim ex eo quantum cuique sat est, metiantur homines diuitiarum modum. Filiam quis habet, pecunia est opus: duas, maiore: plures, maiore: & si (ut aiunt) Danai quinquaginta sint filiæ, tot dotes magnam quærunt pecuniã. quantum enim cuique satis est, ad id accommodatur (ut ante dixi) diuitiarum modus. qui igitur non filias plures, sed innumerabiles cupiditates habet, quæ breui tempore maximas copias exhaurire possint: hunc quomodo

ego appellabo diuitem, cum ipse egere se sentiat? multi ex te audierũt cum diceres, neminem esse diuitem, nisi qui exercitum alere posset suis fructibus: quod populus Ro. ex tantis uectigalibus iam pridem uix potest. ergo hoc proposito nunquã eris diues, antequam tibi ex tuis possessionibus tantum reficiatur, ut ex eo tueri sex legiones & magna equitum ac peditum auxilia possis. Iam fateris igitur non esse te diuitem, cui tantum desit ut expleas id quod exoptas. itaque istam paupertatem uel potius egestatem, ac mendicitatem tuam nunquam obscure tulisti. nam ut ijs, qui honeste rem quærũt mercaturis faciendis, operis dandis, publicis sumendis, intelligimus opus esse quæsito: sic, qui uidet domi tuæ pariter accusatorũ atque iudicum consociatos greges, qui nocentes & pecuniosos reos eodem te auctore corruptelam iudicij molientes, qui tuas mercedum pactiones in patrocinijs, intercisas pecuniarum in coitionibus candidatorum, dimissiones libertorũ ad fœnerandas diripiendásque prouincias, qui expulsiones uicinorum, qui latrocinia in agris, qui cum seruis, cum libertis, cum cliẽtibus societates, qui possessiones uacuas, qui proscriptiones locupletum, qui cædes municipiorũ, qui illam Syllani temporis messem recordetur, qui testamenta subiecta, qui sublatos tot homines, qui denique omnia uenalia, delectum, decretum, alienam, suam sententiam, forum, domum, uocem, silentium: quis hunc non putet confiteri, sibi quæsito opus esse? Cui autem quæsito opus sit, quis unquam hunc uere dixerit diuitem? est enim diuitiarum fructus in copia: copiam autem declarat satietas rerum, atque abũdantia: quam tu quoniam nunquam assequere, nunquam omnino es

futurus diues. meam autem quoniam pecuniam contemnis,& recte.est enim ad uulgi opinionem mediocris,ad tuam nulla,ad meam modica:de me silebo: de te loquar.Si censenda nobis, atque æstimanda res sit, utrum tandem pluris æstimabimus pecuniam Pyrrhi, quam Fabritio dabat:an continentiam Fabritij,qui illam pecuniam repudiabat?utrum aurum Samnitum, an responsum M.Curij?hæreditatem L.Pauli,an liberalitatem Africani, qui eius hæreditatis Q.Maximo fratri partem suam concessit? hæc profecto quæ sunt summarum uirtutum,pluris æstimanda sunt,quàm illa,quæ sunt pecuniæ. Quis igitur(si quidem,ut quisq;, quod plurimi sit,possideat,ita ditissimus habendus sit) dubitet, quin in uirtute diuitiæ positæ sint, quoniam nulla possessio,nulla uis auri,& argenti pluris, quàm uirtus æstimanda est?O dij immortales,non intelligũt homines, quàm magnũ uectigal sit parsimonia. uenio enim ad sumptuosos,relinquo istum quæstuosum.Capit ille ex suis prædijs sexcenta sestertia:ego centena ex meis. illi aurata tecta in uillis, & sola marmorea facienti:& signa,tabulas,supellectilem,& uestem infinite concupiscenti, non modo ad sumptum ille fructus est, sed etiam ad fœnus,exiguus.ex meo tenui uectigali detractis sumptibus cupiditatis aliquid etiam redundabit.Vter igitur est ditior,cui deest, an cui superat? qui eget,an qui abundat? cuius possessio quo est maior, eo plus requirit ad se tuendam:an quæ suis se uiribus sustinet? Sed quid ego de me loquor,qui morum ac temporum uitio aliquantum etiam ipse fortasse in huius seculi errore uerser? M.Manilius patrum nostrorum memoria (ne semper Curios & Luscinios loquamur)

pauper tãdem fuit. habuit enim ædiculas in Carinis, *& fundum in* Labicano.*nos igitur ditiores,qui plura habemus?utinam quidem essemus: sed non æstimatione censu, uerũ uictu atque cultu terminatur pecuniæ modus.*Non *esse cupidũ,pecunia est:non esse emacem, uectigal est.contentũ uero suis rebus esse,maximæ sunt, certissiméque diuitiæ.*Etenim,*si isti callidi rerum æstimatores prata, & areas quasdam magni æstimant, quòd ei generi possessionum minime quasi noceri potest:quanti est æstimãda uirtus,quæ nec eripi, nec surripi potest unquam, neque naufragio, neque incendio amittitur,nec tempestatum,nec temporum permutatione mutatur?qua qui præditi sunt,soli sunt diuites.soli enim possident res & fructuosas & sempiternas:solíque,quod est proprium diuitiarũ, contenti sunt rebus suis:satis esse putant,quod est:nihil appetunt,nulla re egent,nihil sibi deesse sentiunt,nil requirũt.* Improbi *autem & auari,quoniam incertas atque in casu positas possessiones habent,& plus semper appetunt, nec eorum quisquam adhuc inuẽtus est,cui quod haberet, esset satis:non modo non copiosi ac diuites,sed etiã inopes ac pauperes existimandi sunt.*

M. TVLLII CICERONIS, SCIPIONIS SOMNIVM EX LIBRO SEXTO DE REPVBLICA.

PERSONA, SCIPIO.

CVM *in Africam uenissem, à* Manlio Consule *ductus ad quartam legionem (ut scitis)*Tribunus *militũ: nihil mihi potius fuit, quàm ut* Masinissam *cõuenirem, regem familiæ nostræ iustis de causis amicissimũ.* Ad *quem ut ueni, complexus me senex collacrymauit, aliquãtóq; post suspexit in cælum: &*, Grates, *inquit, tibi ago summe* Sol, *uobísq; reliqui cælites, quòd antequam ex hac uita migro, conspicio in meo regno, & his tectis* P. Cornelium Scipionem, *cu ius ego nomine ipso recreor: nunquam ex animo meo discedit illius optimi atque inuictissimi uiri memoria.* Deinde *ego illum de suo regno, ille me de nostra* Rep: *percunctatus est: multísq; uerbis ultro citróq; habitis, ille nobis consumptus est dies. post autem regio apparatu accepti, sermonem in multã noctem produximus, cum senex nihil nisi de* Africano *loqueretur, omniáq; eius non solum facta, sed etiam dicta meminisset. deinde ut cubitum discessimus, me & fessum de uia, & qui ad multam noctem uigilassem, arctior quàm solebat somnus complexus est.* Hic *mihi (credo equidẽ ex hoc quod eramus locuti. fit enim ferè ut cogitationes sermonésq; nostri pariãt aliquid in somno tale, quale de* Homero *scribit* Ennius, *de quo uidelicet sæpissime*

uigilans, solebat cogitare, & loqui) Africanus se ostendit illa forma, qua mihi ex imagine eius, quàm ex ipso erat notior. quem ut agnoui, equidem cohorrui: sed ille, Ades, inquit, animo, & omitte timorẽ Scipio, & quæ dicam, trade memoriæ. Vidésne illã urbem quæ parere populo Ro. coacta per me renouat pristina bella, nec potest quiescere? (ostendebat autem Carthaginem de excelso & pleno stellarũ, illustri & claro quodam loco) ad quam tu oppugnandam nunc uenis penè miles? hanc hoc biennio Consul euertes: eritque cognomen id tibi per te partum, quod habes ex nobis adhuc hæreditarium. Cũ autem Carthaginem deleueris, triumphum egeris, Censórque fueris, & obieris Legatus AEgyptum, Syriam, Asiam, Græciam, delegere iterũ absens Consul, bellúmq; maximum conficies, Numantiam excindens. sed cum eris curru Capitoliũ inuectus, offendes Remp. perturbatã consilijs nepotis mei. hic tu Africane ostendas oportebit patriæ, lumen animi, ingenij, consilij'q; tui. sed eius temporis ancipitem uideo quasi fatorũ uiam. nam cũ ætas tua septenos octies solis anfractus, reditúsq; cõuerterit, duóque ij numeri, quorum uterque plenus, alter altera de causa habetur, circuitu naturali summam tibi fatalem confecerint: in te unum, atque tuum nomen se tota cõuertet ciuitas: te Senatus, te omnes boni, te socij, te Latini intuebuntur: tu eris unus in quo nitatur ciuitatis salus. ac ne multa, Dictator Remp. constituas oportet, si impias propinquorum manus effugeris. Hic cum exclamasset Lælius, ingemuissẽtque cæteri uehementius, leniter arridens Scipio, Quæso, inquit, ne me è somno excitetis, & pax sit rebus. audite cætera. Sed quo sis Africane alacrior ad

tutandam Remp. sic habeto, omnibus qui patriam con seruauerint, adiuuerint, auxerint, certum esse in cælo, ac diffinitum locũ: ubi beati æuo sempiterno fruantur. nihil est enim illi principi deo, qui omnem hunc mun dum regit, quod quidem in terris fiat, acceptius quàm concilia, cœtúsque hominum iure sociati, quæ ciuitates appellantur. harũ rectores, & conseruatores hinc profecti, huc reuertentur. Hic *ego, etsi erã perterritus non tam metu mortis, quàm insidiarum à meis, quæsiui ta men, uiueretne ipse pater* Paulus, *& alij, quos nos extinctos arbitremur.* Immo *uero, inquit, hi uiuunt qui ex corporum uinculis, tanquam è carcere euolauerunt uestra uero quæ dicitur uita, mors est. quin tu aspicias. ad te uenientem* Paulum *patrem. Quẽ ut uidi, equidem uim lacrymarum profudi: ille autem me amplexus, atque osculans, flere prohibebat.* Atque *ego ut pri mum fletu represso loqui posse cœpi, Quæso, inquam, pater sanctissime atque optime, quando hæc est uita (ut* Africanũ *audio dicere) quid moror in terris, quin huc ad uos uenire propero?* Nõ *est ita, inquit ille: nisi enim deus is, cuius hoc templum est omne, quod conspicis, istis te corporis custodijs liberauerit, huc tibi aditus patere non potest. homines enim sunt hac lege generati, qui tuerentur illum globum, quem in hoc templo medium uides, quæ dicitur terra: hísque animus datus est ex illis sempiternis ignibus, quæ sidera & stellas uocatis: quæ globosæ & rotundæ diuinis animatæ mentibus circulos suos orbésque conficiunt celeritate mirabili. Quare & tibi* Publi, *& pijs omnibus retinendus est animus in custodia corporis: nec iniussu eius, à quo ille est nobis datus, ex hominũ uita migran-*

dum est: ne munus humanum assignatum à deo defugisse uideamini. Sed *sic* Scipio, *ut auus hic tuus, ut ego qui te genui, iustitiam cole & pietatem: quae cum sit magna in parentibus, & propinquis, tum in patria maxima est. quia ea uita uia est in caelum, & in hunc coetum eorum qui iam uixerunt, & corpore laxati illum incolunt locum, quem uides.* Erat *autem is splendidissimo candore inter flammas circulus elucens, quem uos (ut à* Graijs *accepistis) orbem lacteum nuncupatis. ex quo omnia mihi contemplanti, praeclara caetera, & mirabilia uidebãtur. erant autem eae stellae, quas nunquam ex hoc loco uidimus: & eae magnitudines omnium, quas esse nunquam suspicati sumus. ex quibus erat illa minima, quae ultima caelo, citima terris, luce lubat aliena. stellarum autem globi terrarũ magnitudinem facile uincebãt.* Iam *uero ipsa terra ita mihi parua uisa est, ut me imperij nostri, quo quasi eius punctum attingimus, poeniteret. quam cum magis intuerer,* Q*uaeso, inquit* A*fricanus, quousq; humi defixa tua mens erit? nónne aspicis, quae in templa ueneris? nouem tibi orbibus, uel potius globis connexa sunt omnia: quorum unus est caelestis extimus, qui reliquos omnes complectitur, summus ipse deus, arcens & continens caeteros, in quo infixi sunt illi qui uoluuntur, stellarum cursus sempiterni, cui subiecti sunt septem qui uersantur retro contrario motu, atque caelum. ex quibus unum globum possidet illa, quam in terris* Saturniam *nominant. deinde est hominum generi prosper & salutaris ille fulgor qui dicitur* Iouis. *tum rutilus horribilisque terris, quem* Martem *dicitis. deinde subter mediam ferè regionem* Sol *obtinet dux, &*

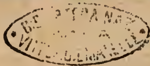
princeps, & moderator luminum reliquorum, mens mundi, & temperatio, tãta magnitudine, ut cuncta sua luce lustret, & compleat. hunc ut comites consequuntur, alter Veneris, *alter* Mercurij *cursus. in infimóque orbe* Luna *radijs solis accensa conuertitur. infra autem iam nihil est nisi mortale & caducum, præter animos generi hominum munere deorum datos. supra* Lunam *sunt omnia æterna. nam ea quæ est media, & nona, tellus neque mouetur, & infima est, & in eam feruntur omnia suo motu pondera.* Quæ *cum intuerer stupens, ut me recepi,* Quis *hic, inquã, quis est, qui complet aures meas tantus & tam dulcis sonus?* Hic *est, inquit ille, qui interuallis coniunctus imparibus, sed tamen pro rata portione distinctis, impulsu & motu ipsorum orbium efficitur: qui acuta cum grauibus temperans, uarios æquabiliter concentus efficit. nec enim silentio tanti motus incitari possunt: & natura fert, ut extrema ex altera parte grauiter, ex altera autem acute sonent.* Quam *ob causam summus ille cœli stelliferi cursus, cuius conuersio est concitatior, acuto & excitato mouetur sono, grauissimo autem hic lunaris atque infimus. nam terra nona immobilis manens, ima sede semper hæret complexa medium mundi locum. illi autem octo cursus, in quibus eadem uis est duorũ,* Mercurij *&* Veneris, *septem efficiunt distinctos interuallis sonos: qui numerus rerum omnium ferè nodus est. quod docti homines neruis imitati, atque cantibus aperuere sibi reditum ad hunc locum: sicut alij, qui præstantibus ingenijs in uita humana diuina studia coluerunt. hoc sonitu completæ aures obsurduerunt: nec est ullus hebetior sensus in uobis, sicut in illis, ubi* Ni-

lus ad illa quæ Catadupa nominantur, præcipitat ex altissimis montibus: ea gens quæ illum locum accolit, propter magnitudinem sonitus sensu audiendi caret. Hic uero tantus est totius mundi incitatissima conuersione sonitus, ut eum aures hominum capere non possint: sicut intueri solem nequitis aduersum, eiúsque radijs acies uestra, sensúsque uincitur. Hæc ego admirans, referebam tamen oculos ad terram identidem. tum Africanus, Sentio, inquit, te sedem etiam nunc hominum contemplari, ac domum. quæ si tibi parua, ut est, ita uidetur, hæc cælestia semper spectato, illa humana contemnito. tu enim quam celebritatem sermonis hominum, aut quam expetendam gloriam consequi potes? Vides habitari in terra raris, & angustis in locis, & in ipsis quasi maculis, ubi habitatur, uastas solitudines interiectas: hósque qui incolunt terram, non modo interruptos ita esse, ut nihil inter ipsos ab alijs ad alios manare possit, sed partim obliquos, partim auersos, partim etiam aduersos stare uobis: à quibus spectare gloriam certe nullam potestis. cernis autem terram eandem quasi quibusdam redimitam & circundatam cingulis: è quibus duos maxime inter se diuersos, & cæli uerticibus ipsis ex utraq; parte subnixos, obriguisse pruina uides: medium autem illum, & maximum solis ardore torreri. duo sunt habitabiles: quorum Australis ille, in quo qui insistunt, aduersa uobis urgent uestigia, nihil ad uestrum genus. hic autẽ alter subiectus Aquiloni, quem incolitis, cerne quàm uos tenui parte contingat. omnis enim terra, quæ colitur uobis, angusta uerticibus, lateribus latior, parua quædam insula est, circunfusa illo mari, quod Atlanticum,

quod Magnum, quod Oceanum appellatis in terris: qui tamen tanto nomine quàm sit paruus, uides. Ex his ipsis cultis, notisque terris num aut tuum, aut cuiusquam nostrum nomen uel Caucasum hunc, quem cernis, transcendere potuit, uel illum Gangem transnare? quis in reliquis Orientis, aut obeuntis solis ultimis, aut Aquilonis, Austriue partibus tuum nomen audiet? quibus amputatis, cernis profecto, quantis in angustijs uestra gloria se dilatari uelit. ipsi autem qui de nobis loquentur, quàm diu loquentur? Quinetiam si cupiat proles illa futurorum hominum deinceps laudes uniuscuiusq; nostrum à patribus acceptas posteris prodere, tamen propter eluuiones, exustionésq; terrarum, quas accidere tempore certo necesse est, non modo non æternam, sed ne diuturnam quidem gloriam assequi possumus. Quid autem interest, ab ijs qui postea nascentur, sermonem fore de te, cum ab ijs nullus fuerit, qui ante nati sint? qui nec pauciores, & certe meliores fuerunt uiri: cum præsertim apud eos ipsos, à quibus nomen nostrum potest audiri, nemo unius anni memoriam consequi possit. homines enim populariter annum tantummodo solis, id est unius astri reditu metiũtur. cum autẽ ad idem, unde semel profecta sunt, cuncta astra redierint, eandémque totius cæli descriptionem longis interuallis retulerint, tũ ille uere uertens annus appellari potest: in quo uix dicere audeo, quàm multa secula hominũ teneãtur. nanq; ut olim deficere sol hominibus extinguíq; uisus est, cum Romuli animus hæc ipsa in tẽpla penetrauit: quandocúnque eadẽ parte sol eodémque tẽpore iterũ defecerit, tum signis omnibus ad idem principiũ, stellísque reuocatis, expletum annum habeto.

Huius quidem anni nondum uigesimam partem scito esse conuersam. Quocirca si reditum in hunc locum desperaueris, in quo omnia sunt magnis, & praestantibus uiris: quanti tandē est ista hominum gloria, quae pertinere uix ad unius anni partem exiguam potest? Igitur alte spectare si uoles, atque ad hanc sedem, & aeternam domū contueri: neque sermonibus uulgi dederis te, nec in praemijs humanis spem posueris rerum tuarum: suis te illecebris oportet ipsa uirtus trahat ad uerū decus. quid de te alij loquantur, ipsi uideant: sed loquentur tamen. Sermo autem omnis ille & angustijs cingitur ijs regionum quas uides: nec unquam de ullo perennis fuit: & obruitur hominum interitu: & obliuione posteritatis extinguitur. Quae cū dixisset, Ego uero, inquam, ò Africane, siquidē benemeritis de patria quasi limes ad caeli aditum patet, quanquam à pueritia uestigijs ingressus & patris, & tuis, decori uestro non defui, nunc tamen tanto praemio proposito enitar multo uigilantius. & ille, Tu uero enitere: & sic habeto, te non esse mortalem, sed corpus hoc. nec enim is es, quē forma ista declarat: sed mens cuiusque is est quisque, non ea figura quae digito demonstrari potest. deū te igitur scito esse: siquidem deus est, qui uiget, qui sentit, qui meminit, qui praeuidet, qui tam regit, & moderatur, & mouet id corpus, cui praepositus est, quàm hūc mundum princeps ille deus: & ut ipsum mundum ex quadam parte mortalē ipse deus aeternus, sic fragile corpus animus sempiternus mouet. Nam quod semper mouetur, aeternum est: quod autem motum affert alicui, quod ipsum agitatur aliunde, quando finem habet motus, uiuendi finem habeat necesse est. solum igitur

quod sese mouet, quia nunquã deseritur à se, nunquam ne moueri quidem desinit. quin etiam cæteris quæ mouentur, hic fons, hoc principium est mouẽdi. Principio autẽ nulla est origo: nam ex principio oriũtur omnia: ipsum autem nulla ex re fieri potest. nec enim esset hoc principium, quod gigneretur aliunde. quod si nunquam oritur, nec occidit quidem unquam: nam principiũ extinctum, nec ipsum ab alio renascetur, nec ex se aliud creabit. siquidem necesse est à principio omnia oriri: ita fit, ut motus principiũ ex eo sit, quod ipsum à se mouetur. id autẽ nec nasci potest, nec mori: uel concidat omne cælũ, omnísq; natura, consistat necesse est, nec uim ullam nanciscatur, qua primo impulsu moueatur. Cũ pateat igitur æternum id esse, quod à se ipso moueatur: quis est, qui hanc naturã animis esse tributam neget? inanimatũ est enim omne, quod impulsu agitatur externo. quod autẽ anima est, id motu cietur interiore. nam hæc est natura propria animæ, atque uis. quæ si est una ex omnibus, quæ sese moueat, neq; nata est certe, & æterna est. hãc tu exerce in optimis rebus. Sunt autẽ optimæ, curæ de salute patriæ: quibus agitatus, & exercitatus animus, uelociter in hanc sedem & domũ suam peruolabit: idq; ocyus faciet, si iã tum, cum erit inclusus in corpore, eminebit foras, & ea quæ extra erũt contẽplans, quãmaxime se à corpore abstrahet. Nã eorũ animi, qui se corporis uoluptatib⁹ dediderunt earúmq; se quasi ministros præbuerunt, impulsúq; libidinũ uoluptatibus obedientiũ, deorum & hominum iura uiolauerũt, corporibus elapsi circũ terrã ipsam uolutãtur, nec in hũc locũ nisi multis exagitati seculis reuertũtur. Ille discessit: ego somno statim solutus sum.

Variæ lectiones ex ingenio.

EXCVDEBAT ROB. STEPHANVS TYPOGRAPHVS REGIVS, PARISIIS, AN. M. D. XLIII. XV. CAL. OCTOB.

